

PhD ÉRTEKEZÉS

Készítette:
Dr. Viga Gyula

Pécs, 2004

Viga Gyula

A VÁLTOZÓ ÉS A VÁLTOZATLAN

**(A hagyományos gazdálkodás, a paraszti társadalom
és kultúra változásának főbb vonásai
a Bodroghözben a 19–20. században)**

PhD értekezés

PTE Egyetemi Könyvtár

P000854870

Készült a Pécsi Tudományegyetem BTK
Interdiszciplináris Doktori Iskolájának
Néprajzi Programjában
Programvezető: Dr. Kisbán Eszter
egyetemi tanár

Témavezető: Dr. Andrásfalvy Bertalan
egyetemi tanár

Pécs, 2004

TARTALOM

ELŐSZÓ.....	3
BEVEZETÉS.....	7
I. A TÉMAKÖR VIZSGÁLATÁNAK HÁROM ELMÉLETI KÉRDÉSE.....	7
1. A paraszti kultúra változásának néhány kérdése (A Bodrogtörzs összefüggésében).....	7
2. A táj átalakítása és a hagyományos népi kultúra korszakai (Néhány előzetes megjegyzés a változó Bodrogtörzs kapcsán).....	12
3. Röviden a táji munkamegosztás, tájak közötti kapcsolatok kérdéséről	18
II. A VÁLTOZTATHATÓ ÉS A VÁLTOZATLAN.....	21
1. A bodrogtörzsi táj átalakítása és annak hatása a hagyományos népi kultúrára	21
III. VÁLTOZÁSOK A BODROGTÖRZSI TÁJI KAPCSOLATAIBAN.....	47
1. A kapcsolatok természeti, gazdasági és társadalmi feltételei	48
2. Változások a gazdasági kapcsolatok térszerkezetében	52
3. A szállítás a termékcseré szolgálatában.....	94
4. A vándormunka és hatása (A Bodrogtörzs interetnikus kapcsolataihoz)	103
IV. ELTÉRÉST ÉS AZONOSSÁGOT KIVÁLTÓ TÉNYEZŐK – A VÁLTOZÁS IRÁNYÁBAN ÉS ELLENÉBEN HATÓ FELTÉTELEK (Esettanulmány).....	125
I. 1. Tájj, gazdálkodás.....	126
I. 2. A földesúr, kastélybeliek hatása.....	132
I. 3. Külső kapcsolatok	134
I. 4. Határőrség, csendőrség	136
I. 5. Közigazgatás, termelőszövetkezet	136
I. 6. Zsidóság, boltok	138
II. 1. Nyelv.....	139
II. 2. Vallás	140
II. 3. Eredettudat	141
II. 4. Tanulás.....	141
III. 1. Még néhány adat az eltérő mentalitáshoz.....	142
III. 2. Falucsúfolók	143
III. 3. Viselet.....	145
III. 4. Bálok, tánc	146
III. 5. A közösségi normák kontrollja: a sport.....	147
IV. Összegzés: a hagyomány és a változás néhány megjelenése a falusi kultúrában	149
NÉHÁNY ZÁRÓ GONDOLAT (Összegzés helyett).....	152
IRODALOM.....	163

ELŐSZÓ

A magyar népi kultúra kutatója még a 20–21. század fordulóján is, óhatatlanul szembesül azzal az érzéssel, hogy lassúnak, elégtelennek, szociálisan ellentmondásosnak érzi a vizsgált társadalom működését, s olykor kétségbe vonja a kultúra és a társadalom „haladásának” lehetőségét. Teszi ezt olyan módon, hogy közben részleteiben feltárja az adott csoport korábbi generációinak életfeltételeit, az őket körülvevő tárgyi és szellemi világ mibenlétét, amihez viszonyítva óhatatlanul szembesül a változásokkal, elmozdulásokkal, az újabb generációk megváltozott életminőségével. Magam egy olyan táj népének tradícióját vizsgálom immár másfél évtizede, ahol – az emberi élet végességéhez mérten – végtelenül sok az emberek önmegvalósításának akadálya. Ahol ma is átlagon felülit kell vállalni a 21. század elején méltó emberi életminőségért; feltéve, ha ragaszkodik valaki a szülőföldjéhez, s nem hagyja ott, ahogyan tették a Bodrogtóban – és Északkelet-Magyarország más tájain – az előző generációk elvándorló százezrei.

Ugyanakkor szó sincs mozdulatlanságról. Ha Gönyey Sándor 1920-as években készült, ragyogó fotográfiáit nézzük, ma már semmit nem tudunk felismerni a háromnegyed évszázaddal ezelőtti valóságból. (Hacsak nem a táji környezet részleteit, s az abban boldogulni akaró ember utódait.) Megváltozott a falusi Magyarország a végvidékeken is: az ellentmondásos társadalmi-gazdasági állapota mellett, a vidék a 21. századi technika és információ új vívmányait is felmutatja. Ez a látnivaló, mozaikkockáiban kibontható, egészében mégis nehezen megragadható változás érdekel – mind a gazdaság, mind a társadalom és a kultúra vonatkozásában, pontosabban abban a komplex műveltségben, amiben mindezek együtt élnek, változnak, részleteikben pedig változatlanok maradnak.

1996-ban „*Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogtó változó népi kultúrájáról*” címmel tanulmánykötetet jelentettem meg, amelyben a történeti táj népének hagyományos életmódját és műveltségét e táj kutatásában korábban kevésbé alkalmazott rendező elvek mentén igyekeztem rendszerbe foglalni. Vizsgálataim súlypontját akkor a Tisza–Latorca–Bodrog által határolt táj felső részére, a ma Szlovákiához tartozó településeire helyeztem, igyekezvén megszüntetni azt az állapotot, hogy a trianoni országhatár - az organikus táj politikai és fizikai megosztása mellett – a tudományos vizsgálatokat is két külön mederbe terelte. Ezzel lehetőségem nyílt annak hangsúlyozására is, hogy valójában nem homogén tájról van szó, s az egyes falvak és falucsoportok életmódjának és műveltségének jellege nem utolsósorban a különféle földrajzi adottságokhoz való eltérő alkalmazkodásban gyökerezik.¹ Ráműtattam arra, hogy a „hármashatár” többértelmű, s a 20. századi politikai határok által eredményezett

¹ Viga Gyula 1996.

² Borsos Balázs 1997. 125–127., Éger György 1997. 163–167., Szilágyi Miklós 1997. 210–212. Különösen Hoffmann Tamás volt az, aki terjedelmes recenziójában, de az elmúlt évek során több beszélgetésben, tanácsaiban is bízott ennek a problematikának a továbbgondolására. Segítségét, megtisztelő figyelmét ezúton köszönöm meg. Vö. Hoffmann Tamás 1996. 99–107.

helyzet, a magyarság több államhoz való tartozásán kívül, a térség művelődés-történetében meghatározó volt a több vallás és több etnikum jelenléte. Bár kutatásaim alapvető szempontja a gazdaság, a társadalom és a kultúra *változásainak* követése volt, s az átalakulás folyamatait számos összefüggésben sikerült megragadnom, nem tudtam megrajzolni a változások szakaszait, azoknak a gazdaságra, társadalomra és annak műveltségére gyakorolt hatásait, következményeit. A kötetbe foglalt tanulmányaim kritikusai, recenzensei tulajdonképpen mind elismerték azok számos újdonságát, hasznosságát, ám többen hiányolták mindannak rendszerelvű kibontását, amit forrásaim, adataim sugalltak.² Az elmúlt években elsősorban ezeknek a kérdéseknek szenteltem figyelmet, ami távlatosabb értelmezést tett lehetővé. Nem gondolom természetesen, hogy a korábban nyitva hagyott kérdések mindegyikét most meg tudom válaszolni, a problematika teljes feltárása és megoldása meg is haladja az értekezés terjedelmi kereteit. Hatalmas ma már a Bodroglak szakirodalma is, nem említve a feltárára váró levéltári források jelentős tömegét. Éppen ezért itt most csupán a kutatás szempontjainak és metodikájának felvázolására, a földrajzi környezet átalakításával kapcsolatos változások két fő területének részletező bemutatására, valamint a problematika finomszerkezetébe is bevilágító esettanulmány közlésére szorítkozom. Remélem azonban, hogy a munka így is kerek egész, s egy majdani monográfia tartalmi és metodikai keresztmetszetét adja.

Disszertációm egy másfél évtized óta folytatott kutatás állapotrajza, ilyen módon maga is egy folyamat része. Úgy gondolom, hogy ez felment a táj kutatástörténetének formális számbavétele alól csakúgy, mint a források ismertetésétől. A dolgozat első fejezetét módszertani áttekintésnek szántam, ami vizsgálati szempontjaimról tájékoztat, de talán a dolgozat egésze igazolja jártasságomat a kérdéskör problematikájában és szakirodalmában. Munkámban támaszkodom a 18–19. századi levéltári forrásokra, de azok kapcsán elsősorban korábbi vizsgálataim tanulságaira, már publikált eredményeire utalok vissza, s eltekintek a források részletező bemutatásától. Feldolgozásom adatbázisát azonban elsődlegesen a terepmunka, a recens gyűjtések jelentik. Azok kapcsán is csak akkor utalok az adatközlőim nevére, születési helyére és idejére, ha általam különösen lényegesnek vélt információval szolgáltak számomra. Néhányuk nevének említése – többségük bizonyára örökre elköltözött már – inkább az irányukban érzett tiszteletem, hálám kifejezése. A disszertáció nem tartalmaz fotókat, csupán néhány – a téma szempontjából nélkülözhetetlen – térképet, térképvázlatot közlök. Ezúton mondok köszönetet azok készítőinek.

Ezen a helyen is megköszönöm a Pécsi Tudományegyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Néprajz Program vezetője, Kisbán Eszter professzor asszony és Vargyas Gábor tanszékvezető úr megértő támogatását. Külön is köszönöm természetesen témavezetőm, Andrásfalvy Bertalan professzor segítségét, aki számos vonatkozásban mértékadó és iránymutató számomra, mióta mesterem, Gunda Béla felhívta figyelmünket a Duna mente ártéri gazdálkodásáról 1975-ben megjelent könyvére. Akkor még nem tudhattam, hogy valaha én is hasonló témával kerülök kapcsolatba, de ha már így alakult, hálás vagyok érte, hogy ez egyszersmind az Andrásfalvy Bertalannal való szakmai találkozást is lehetővé tette.

BEVEZETÉS

I. A TÉMAKÖR VIZSGÁLATÁNAK HÁROM ELMÉLETI KÉRDÉSE

Munkám tematikai és módszertani vázát csakúgy, mint az egész feladatkijelölését három elvi kérdésre, illetve azok összekapcsolására építettem fel. Ezeket – ha röviden is – a bevezetőben említenem kell, mert nem csupán munkám elméleti alapját jelentik, hanem közvetlenül is kapcsolódnak a tárgyalt témához. Egymással is organikus kapcsolatban vannak: a hagyományos kultúra változása számos vonatkozásban összefügg a táj átalakításával, s mindkettő a tájak közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok formálódásával. Az eltérő adottságú tájak közötti csere, a gazdasági kapcsolatok, a kereskedelem lehetősége nagyban befolyásolja az adott tájban élő csoport kultúrájának állapotát, annak változásait és változatainak kialakulását, egészében esélyeit a modernizációra. Úgy vélem, hogy a *tér*, a *gazdaság*, a *társadalom* és a *kultúra* összefüggésrendszere alkalmas a tanulmányt elvi keretbe foglalni, a hosszú történeti kimetszés, folyamatrajz pedig a változások megragadására.

1. A paraszti kultúra változásának néhány kérdése (A Bodrogeköz összefüggésében)

a) Bár az elmúlt fél évszázad magyarországi néprajzi kutatásainak egyik legalapvetőbb célkitűzése volt a változások vizsgálata, a kutatások elsősorban a második világháborút, a kollektivizálást követő időszak gazdasági átalakulásának tényeit és következményeit rögzítették, ill. az általa indukált társadalmi-kulturális folyamatokat elemezték. Bár igen figyelemre méltó, és végső mérlegük szerint eredményes kutatási programok léteztek a magyar néprajzban a 14–15. századi valamint a 18. századi változások felmérésére, *hagyományos magyar népi kultúra* változásának időrendjét megkonstruálók is leginkább a polgárosodás kezdetéig nyúlhattak vissza, s a korábbi jobbágy-paraszti állapotot úgy interpretálták, mint az ezt megelőzőt, mindezek előzményét, ami kevésbé differenciált, kevésbé árnyalt, s kevésbé ismertek a változatai is.¹ Sajnálatosan kevés figyelmet kaptak emiatt – bár tényei közismertek – a polgárosodást megelőző táji változatok, az, hogy a különböző nagytáji formációkból mennyire organikusan következnek a polgárosodás gazdasági, társadalmi és kulturális változásai – már ha azok egyáltalán bekövetkeznek. Az pedig végképp kívül maradt a vizsgálatok körén, hogy a közösségi rendben megtestesülő feudális birtoklás és jogállapot uniformizáló hatása mellett is voltak egyéni törekvések a gazdálkodásban, s hogy a 17–18. században még szilárd feudális agrárszervezet bilincseinek feszegetésére is voltak már próbálkozások.²

A fentiekből persze nem következik az, hogy a gazdaság, a társadalom és a kultúra változásának időrendjében a nagy cezúrákat figyelmen kívül hagyhatnánk, azok viszont

¹ Csilléry Klára 1977. 14–30., Hofer Tamás 1975. 398–414.

² Wellmann Imre 1980. Különösen 449.

nem jelenthetik a paraszti műveltség szakaszainak anorganikus voltát. A *modernizáció* globális elméletei a 17–19. századi Nyugat-Európában és Észak-Amerikában lezajló gazdasági és társadalmi-politikai változásokat és azok elterjedését értelmezik,³ ami önmagában is azt sugallja, hogy az újkor eme világméretű változásának kezdetét és folyamatát külön kell választanunk a tradicionális társadalom és műveltség belső, organikus átalakulásaitól.

b) A *hagyomány és a változás, a tradíció és az innováció* – újabban leginkább *modernizáció* – kérdése nem csupán a kultúra és a társadalom kutatójának közkeletű problémája, hanem közönségesen hozzátartozik a 20. század végi ember mindennapjaihoz is. A fogalmak, amelyek igazából nem ellentétes jelentésűek, a kutató számára valójában az őket összekapcsoló – időbeli és térbeli – szakaszok miatt érdekesek: a változás mikéntjéért és időrendjéért, megfordítva a változást megelőző állapot rekonstruálásáért – már ha egyáltalán van a hagyományos kultúráknak és társadalmaknak olyan metszete, amiben azok állapota „változatlanként” értelmezhető. Valószínűleg nincs, talán nem is lehet, a szó szoros értelmében véve, csak *változó kultúra*, csak *alakuló, változó társadalom* képzelhető el, s a hagyományos, tradicionális műveltség és társadalom csak a külső, jobbra késői szemlélő számára változatlan. Ha történeti periódusokban gondolkodunk, akkor a *gazdaság, a társadalom és a kultúra* változásának sajátos folyamat-nyalábjai, azok bonyolult összefüggése és egymásra hatása mutatkozik. Elfogadva a kultúraelmélet elfogadott megfogalmazását, hogy „minden, ami kultúra, kultúrából fakad”,⁴ a változás szakaszoltsága mellett éppen a szakaszok organikus volta lehet szembetűnő. Mégis, a változás tényét, folyamatát, annak periódusait, a tempója által (is) eredményezett táji variációit, ill. a paraszti műveltség így létrejött regionális típusait a magyar parasztok életmódjának és kultúrájának vélhetően minden korábbinál mélyrehatóbb átalakulása óta tünteti ki megkülönböztetett figyelemmel a néprajz. (Bizonyára összefügg ezzel ebben az időszakban a társadalomnéprajz megerősödése.)

A változások mibenlétének és mikéntjének értelmezése azonban messze nem csupán néprajzi kérdés. Az adott kultúrában és társadalomban élő egyén esetében döntő a hajlam, habitus, hogy inkább a megszokotthoz, a megöröklöthöz ragaszkodik-e, a lehető legkevesebb változtatással továbbviszi az előző generációtól szerzett örökséget, vagy alakít annak részletein. Az előzőekhez hasonlóan meghatározott személyiségében a kutatói hajlam, habitus is, csöppet nem függetlenül attól a társadalmi közegtől, amiben az illető él. Annyi bizonyos, hogy Európában a társadalmi haladásról, a fejlődésről való értelmiségi gondolkodás az elmúlt századokban vagy a távoli kontinensek alacsony fejlődési fokon álló népeit, vagy az európai parasztokat jelölte meg – saját társadalmának kritikájaként – mintául.⁵ A magyar nemzeti kultúra megkonstruálásának idején a hagyományában is erősen megosztott magyar társadalom különböző rétegei alapvetően más jelentőséget tulajdonítottak saját identitástudatukban az egyes társadalmi rétegek tradíciójának, köztük a korábbi századokban domináns parasztok kulturális örökségének.⁶ (Napjaink kulturális, tudományos közléte igazolja, hogy ez a kérdés nem hogy nyugvópontra nem jutott, hanem változatlan erővel szövi át a

³ Összegzően: Fejős Zoltán 1998. 7–20.

⁴ Omnis cultura ex cultura. Rivers, W. H. R. megállapítását idézi: Lowie, Robert H. 1997. 191.

⁵ Hoffmann Tamás 1998. 11.

⁶ Hofer Tamás 1989. 59–75.

magyar társadalmat, különösen az értelmiség csoportjait, kiemelten a magyar néprajz, antropológia művelőinek köreit.)

Persze nem csupán a kulturális örökség kérdéséről van szó, hanem arról is – ahogyan *Kósa László* jó évtizede a szlovákiai magyar kisebbség kapcsán azt megfogalmazta⁷ –, hogy milyen kultúra kerül a hagyományos műveltség helyébe. Való igaz, hogy a trianoni határokon kívül rekedt magyarság vonatkozásában a kérdés a néprajz számára is különös hangsúllyal vetődik fel: kutatásunk a kisebbségben élő magyarság műveltségét igen gyakran változatlanoknak, az archaikus műveltségi elemek gyűjtőmedrének, a magyar népi kultúra egykor volt állapota letéteményesének tartotta. Utóbb *Liszka József* a (cseh)szlovákiai magyarság *populáris kultúrájának* 1918–1998 közötti helyzetét összegző tanulmányában utal arra, hogy nem csupán annak 1918-beli állapotát nem ismerjük kellő módon, de különösen hiányzik a 20. századi változások számbavétele.⁸ (Nem vitás persze, hogy a határainkon kívül rekedt magyar csoportok műveltségét csak rájuk jellemző hatások is érték századunk folyamán.) Liszka említett fogalom-kijelölése önmagában is változásokra utal – igaz, elsősorban a néprajz vizsgálati tárgyát illetően.⁹ Nem kizárt, hogy a *változás* fogalmilag éppen úgy nem egyértelmű, mint a *hagyomány*, ami nem meglepő, hiszen a kettő lényegileg nem választható külön egymástól.

c) A hagyomány fogalmának értelmezése a néprajz tudománnyá válása és intézményesülése óta sokat változott, de tartalma ma is vitatott. A 19. században még jobbára a folklór egészével azonosították, hasonlóan *Györffy István* 1939-ben még az elődeinkről ránk maradt szellemi javakat érti alatta, szemben a *hagyaték* és az *örökség* kifejezésekkel jelzett, objektiválódott tárgyi javakkal, amelyek ugyancsak az előző generáció(k)ról maradtak fent.¹⁰ Az újabb kutatások a tradíciót igyekeznek leválasztani magáról a kultúráról, s olyan törvényszerűségnek tartják, amely maga nem része a kultúrának. *Istvánovits Márton* szerint a hagyomány a kultúra grammatikája, kifejezetten olyan szimbolizált jelrendszerek összessége, amelyek a megtanulás-elsajátítás folyamatában jutnak a különféle típusú közösségek tagjainak birtokába, s szervezik azok működését.¹¹

Nagy teret szentel a hagyomány problematikájának *Szabó László*, aki a társadalom-néprajz elveibe ágyazva jeleníti meg ezt a kérdéskört. A jórészt saját korábbi eredményeit összegző megállapításainak többségével magam is egyetértek: mindenek előtt azzal, hogy kultúra nélkül hagyomány nem létezik. Nem tartom viszont elfogadhatónak azt a vélekedését, hogy a hagyomány nem tekinthető történeti kategóriának, hogy a néprajztudomány érdeklődési körébe tartozó, rendszeresen, hosszabb időn át visszatérő tevékenységek ugyanazon körülmények között ismétlődnének, valamint azt sem, hogy – az előzőektől egyáltalán nem függetlenül – az egymástól térben és/vagy időben távoli tárgyi jelenségeket bármilyen módon össze lehetne kapcsolni a hagyomány kérdéskörével.¹²

d) Ha a *hagyományt* a generációk között átörökített kulturális örökség értelmében említjük, akkor a műveltség nagy tömbjeit lényegében kiemelhetjük a *tradíció* köréből. A táji

⁷ Kósa László 1987. 219–227. Különösen 219.

⁸ Liszka József 1998a. 169–171.

⁹ Liszka i. m. 169–171., A népi kultúra – populáris kultúra fogalmak változásához és értelmezéséhez összegzően: Hofer Tamás 1994. 233–247.

¹⁰ Györffy István 1993. 7.

¹¹ Istvánovits Márton 1979. 393.

¹² Szabó László 1993. 98–103. passim. Vö. Viga Gyula 1999a 59–63., Viga Gyula 2001. 75–87.

feltételekhez való alkalmazkodás rendje, annak eszközei, a mezőgazdálkodás technikái és szerszámai, a kézműves technológiák önmagukban nem tartoznak a tradíció körébe. Különösen nem, ha figyelembe vesszük, hogy a paraszti tevékenységet az európai feudalizmus tulajdonlási és birtoklási rendje, a szolgáltatások rögzített formái, Magyarországon az Árpád-kor végén – éppen az elsődleges mezőgazdasági zónában – rögzülő településhatárok, s még számos más tényező szervezett struktúrákban működteti. A termőtájak kialakításának lehetősége a feudális keretek között éppen úgy nem spontán folyamat, ahogyan nem az a legelőterületek hasznosítása, vagy a határhasználat kötött rendjében a különféle növénykultúrák helye és kiterjedése. Mindezek persze egészen nem függetlenek a hagyománytól és a hagyományozódástól. A termelés technikájának és eszközeinek, eljárás módjainak működtetése mentén az átörökítés – hol vékonyabb, hol erősebb – szálai-val generációkat kapcsol össze. A termőterületek adottságait éppen úgy nem kell újratanulnia a parasztember fiának, ahogyan a különböző kézművesek a mesterség megtanulása/megtanítása során egyszerre ismerik meg a többgenerációs tudásokat és a legújabb, „korszerű” szakmai fogásokat. Önmagában a társadalmi viszonyokat és viszonylatokat, a közösségen belüli hierarchiát sem kell a különböző generációknak újra elsajátítaniuk, ahogyan azokat az eszméket sem, amelyek azok átalakítására, megreformálására jönnek létre. Ennyiben a tradíció valóban nem közvetlen része a kultúrának, hanem értelmezhető annak grammatikájaként, csak hogy azonnal értelmét veszíti, ha nem nevezzük meg konkrétan a helyét, működési területét. Nincs általában „hagyomány”, az soha nem elválasztható a kultúra egészének szövetétől. S nem is csak a szájhagyományra kell itt gondolnunk, hanem az utánpótlás, a gesztusok, a mintakövetés szerepére is, éppen úgy a munkatechnikákban, mint a táncban, a különböző terek elfoglalásában, akár a társadalmi hierarchia átörökítésében. A társadalmi szerepek átadása – átvétele sem független a hagyománytól: nélküle éppen úgy elképzelhetetlen volna a paraszti mentalitás, mint a nemzet-tudat megformálódása. S nem csupán a paraszti kultúrára igaz ez természetesen, hanem – más összetevőkkel – a parasztok sorából régen kivált kézművesek, kereskedők s más társadalmi csoportok tradíciójára is.

e) Ha a kultúra bonyolultan rétegzett szerkezetét tekintjük, akkor egyértelmű, hogy annak összetevői más-más jelentőséggel bírnak az egész struktúrájában, s szerepüknek megfelelően eltérő megváltozásuk/megváltoztatásuk lehetősége, valamint a változásuknak a műveltség egészének állapotára gyakorolt befolyása.¹³ *Gunda Béla* markánsan megkülönbözteti az *átvétel* és a *hatás* szerepét: az előző nem vagy csak részleteiben alakítja át az átvevő közösség műveltségének állapotát, az utóbbi viszont befolyással van az átvevő csoport (*Gundánál* etnikum) gazdasági és társadalmi helyzetére, akár egész életmódjára, az oda beilleszkedő elemek új folyamatokat indíthatnak el, amelyek kihathatnak a megelőzők korábbi működésére is.¹⁴

A fentiek összefüggésében különös jelentősége van a műveltség korszakhatárainak, s a változások értelmezhetetlenek a hosszabb történeti metszetek nélkül.¹⁵ Különösen a történeti-agrártörténeti kutatások húztak az európai kontinens históriájában markáns térbeli ha-

¹³ *Gunda Béla* 1958. 567–576.

¹⁴ *Gunda* i. m. 569–570.

¹⁵ A néprajz történetiségéhez összességben: *Paládi-Kovács Attila* 1991. 125–133.

tárokat, amelyek egyszersmind *korszakhatárok*: kifejezik, hogy a térbeli különbségek az időbeliekkel mennyire adekvátak, s miként változnak az évszázadok során. Értelmezik, hogy gyorsul-e vagy lassul a változások tempója, s azt is, hogy milyen feltételek gyorsítják vagy lassítják az átalakulás ütemét. Megrajzolja a történeti kutatás az európai mezőgazdálkodás nagy tömbjeit – szerkezetében homogénebbnek mutatja annál, mint ahogy az a néprajzi atlaszok lapjain megjelenik –, s igazolja, hogy a különbségek háttérében inkább szervezeti kérdések, jobbra társadalmi eltérések tapinthatók. Mindez csöppet sem független a társadalom szerkezetétől: a mezőgazdaság modernizációja összefügg a technikai fejlődéssel, a mezőgazdaságon kívüli ágazatokkal, a kézművesség, az ipar, egyáltalán a társadalmi munkamegosztás színvonalával is. Azok a térségek, ahol gyengén fejlettek a városok, a parasztok adják a társadalom zömét, s a mezőgazdálkodás foglalja el a területek nagyobb részét, ott lassabb a fejlődés, lassú az innováció, s merevebb mind a társadalom, mind a műveltség struktúrája.

Mindez magába foglalja a regionalitás problematikáját is. Az európai régiókon belül is alrégiók rajzolódnak ki, amelyekben belül egymáshoz alig hasonlítható tájak, vidékek mutatkoznak. Mára egyértelmű, hogy ezek eltérő műveltsége nem csupán a megváltoztathatatlan földrajzi feltételek, ill. az ember tájátalakító tevékenységé révén létrejövő új feltételek életmódra gyakorolt hatását tükrözi, hanem a nehezen változtatható társadalom jellegét is. Mindezek együtt konzervatív, alig mobilizálható struktúrát eredményeznek.¹⁶ (Aligha vitatható, hogy mindezek hatása máig esélyegyenlőtlenséget jelent a különböző hazai tájak népe számára.)

A gazdálkodás és a társadalom egészére kiható változások – Gunda fentebb idézett kifejezésénél maradva –, *hatások* jobbra nem a műveltségből, nem az életmódból fakadnak, nem immanens folyamatok összegződése, hanem a paraszti kultúrán és társadalmon kívülről, főleg „felülről” indulnak el. Több ilyen említhetünk a feudális időszakból is, – pl. telepítések, vlach-jog, úrbérrendezés stb. –, de legmarkánsabban megragadható a jobbágyszabadítás társadalmi-gazdasági következménye,¹⁷ a paraszti műveltség átalakulására és táji differenciálódására gyakorolt hatása.¹⁸ Amennyire egyértelműen korszakhatár a paraszti polgárosodásban a jobbágyszabadítás, olyan nyilvánvaló az is, hogy egy-egy táj népi (paraszti) műveltségének alakulásában van folytonosság az e fontos cezúra előtti és utáni állapotok között. Magam meghatározó változásnak tekintem a magyar Alföld nagy tájátalakító munkáját, a vízrendezést is, amit – mind a gazdaságra, mind a paraszti társadalomra gyakorolt hatása miatt is – valóban nem alaptalan *második honfoglalás*nak nevezni.¹⁹ A 20. században nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk – az ugyancsak nem belső fejlődés révén – létrejött trianoni határok hatásának, a második világháborút követő földosztásnak, majd az azt rendkívül gyorsan követő kollektivizálásnak, s úgy tűnik – bár tanulságai ma még nem beláthatók –, hogy ilyen hatás az 1989 utáni változás is a hazai agrártársadalomban.

f) Ha a kutatott területen, a *Bodrogyköz*ben a paraszti életmód és műveltség 20. századi átalakulását kívánjuk röviden számba venni, akkor a ható tényezőknek éppen olyan hierar-

¹⁶ Összegzően: Kósa László 1990.

¹⁷ Lásd: Szabó István (szerk.) 1965. I–II. kötet tanulmányait, valamint Balázs György (szerk.) 1998.

¹⁸ Kósa i. m. (1991)

¹⁹ Frisnyák Sándor 1990. 98., Ikvai Nándor 1991. 329–337., Viga Gyula–Viszóczky Ilona 1997. 167–174.

chikus sora rajzolódik ki, mint amilyen a műveltség egész struktúrája. Az egyes hatások az életmódban, a kultúrában alapvető, azok egész állapotára kiható változásokat idéznek elő, mások csak annak részleteit formálják, s nem járnak strukturális módosulással, sem a társadalom szerkezetének átformálódásával.²⁰ Ahogyan a paraszti műveltség egyaránt tartalmaz nagy területeket és kiterjedt csoportokat jellemző, általános vonásokat és regionális, ill. lokális elemeket, ugyanolyan módon hierarchizáltak a változtató hatások is. Vannak folyamatosan ható, s lassú változást előidéző tényezők akár a kultúrában élő ember természeti környezetében is, s vannak gyors folyamatok, amelyeknek tempós lefutásúak a társadalmi, kulturális következményei is. Az alábbiakban elsősorban az általam vizsgált tájat ért hatásokat, ill. az azok következtében létrejövő átalakulásokat veszem számba, különös figyelmet szentelve természetesen annak, hogy azok egyformán érvényesülnek-e a terület egészén, vagy maguk is előidéznak további regionális hatásokat. Tisztában vagyok azzal, hogy a szóba jöhető ható tényezőknek és az általuk indukált változásoknak csak egy részét sorakoztathatom fel ebben a tanulmányban, további vizsgálatok szolgálják majd a probléma kiszélesítését és megoldását.

2. A táj átalakítása és a hagyományos népi kultúra korszakai (Néhány előzetes megjegyzés a változó Bodroghköz kapcsán)

a) A környezeti korrelációknak a kultúra tagolódásában játszott szerepe igen korai periódusától része a társadalomtudományi kutatásoknak, köztük az etnográfiai-etnológiai vizsgálatoknak.²¹ A civilizáció fejlődésével a környezet ökológiai faktora mellett mind nagyobb teret nyertek a kulturális környezeti tényezők: az azonos gazdasági formációkkal összefüggésben, különféle kulturális típusok jöttek létre. Mindez aláhúzza a gazdaságon kívüli szférák hatásának jelentőségét csakúgy, mint az ember által folyamatosan alakított természeti-környezeti tényezők szerepét.²² A néprajz az alkalmazkodás, a táji feltételek és a kulturális válaszok szakadatlan sorát tárta fel, az európai kutatás homlokterében hosszú időn át éppen a műveltség táji változatainak felderítése állt. Az etnográfia általában olyan ökoszisztémákat vizsgált, ahol az ember és a környezeti hatások viszonylagos harmóniában léteztek, így az *ökológiai amplitúdó* tűréshatárai távolinak tűntek. Ilyen módon a történeti aspektusú életmódvizsgálatok tulajdonképpen az ember és környezete ökológiai diszharmóniájának históriáját írnák, ha az ember – *ökológiai plaszticitása* révén – nem tartozna a generalista élőlények közé. Mindez persze nem jelenti, hogy a megváltozó gazdasági-kulturális interakciók nem rontották folyamatosan az ember *ökológiai stabilitását*, s nem indítottak volna el olykor beláthatatlan folyamatokat az alkalmazkodásban. Más vonatkozásban az sem véletlen, hogy a néprajzi értelmezés láthatóan elbizonytalanodik, amikor – a 18. századtól kezdődő demográfiai növekedés és az Európa tájain lassan terjedő industrializáció miatt – egyre inkább megbomlik a táj és a kultúrában élő ember korábbi, harmonikusnak vélt viszonya. Számosan annak folyamatosnak, „hagyományosnak” vélt

²⁰ Gunda i. m. 569–570.

²¹ Kroeber, A. L. 1931. 250.

²² Gunda Béla 1986. 3., Nádas Éva 1985. 26.

töredékeiből igyekeznek 19–20. századi életmód- és műveltségi modelleket konstruálni. Márpedig a változások, például a környezet átalakításának és a műveltségre gyakorolt hatásának feltárása éppen olyan fontos tanulságokkal szolgálhat, mint az *ökológiai optimum* vizsgálata.

Ha a gazdaság és a műveltség változásait vizsgáljuk, s hosszú történeti folyamatnyalábok azonos és eltérő rész-szakaszait elemezzük, akkor a kultúra folyamatossága jobbra emberi ideát jelent. A 21. század elejének embercsoportjai akkor is örökösei és foglyai a múltjuknak, ha az eszközeik, technikájuk, munkakultúrájuk, eljárásmodjajaik már semmiiben nem emlékeztetnek az elődeikére. Az esetek többségében, egyfajta absztrakció révén azonos a szülőföld is: annak számos részletét átformálták az előző generációk. A kultúrában élő ember műveltségének örök sajátossága éppen ez a viszony az elődök örökségéhez: környezetében, társadalmi státusában, kulturális jegyeiben és önazonosságában, habitusában, gesztusaiban szüntelenül felfedezni véli elődeit, jóllehet – a család és a szocializáció szűk színtereit leszámítva – nincs közvetlen kontaktusa elődeivel.

Az etnográfus számára – ha az „egészet” akarja megérteni, s annak érdekében „komplex” módon vizsgálódik – meglehetősen pontosan kirajzolódnak a gazdaság, a társadalom és a kultúra történetének szakaszai, abban a környezet változtatásának mindezekre gyakorolt hatásai is. Feltárul az is, hogy a változó környezet – beleértve a társadalmi, kulturális környezetet is – milyen szerepet játszott egy közösség, ill. a társadalom egyes tagjainak kulturális viselkedésében, valamint az, hogy az ember, mint a környezeti tényezők egyik „dinamikus eleme”, az egyes korszakokban milyen lehetőségekkel rendelkezett a kulturális adaptáció, a beilleszkedés és a specializáció területén.²³

Nem feladatom ezen a helyen a kulturális ökológia problémáinak taglalása, ám – az *alkalmazkodás* és a *specializálódás* okán – néhány gondolatot fel kell idéznem, hogy tanulmányom nézőpontja, vizsgálataim rendje egyértelmű legyen.²⁴

Elsősorban azt kell hangsúlyozni, hogy ugyanazon földrajzi viszonyok között, ugyanazon a területen a különféle társadalmi csoportok eltérő létfenntartási módokat követhetnek. Vagyis többé-kevésbé járható *alternatívák* létezhetnek az egyes életmód-stratégiákban.²⁵ Igaz, a „választás” olykor szociális kényszer, általában is a külső hatások és a kulturális örökség befolyásolja azt, mégis, az ökológiai tényezők csak ritkán jelentenek abszolút kultúraalakító erőt. Az alkalmazkodás önmagában is dinamikus folyamat, amely attól (is) függ, hogy a környezeti korrelációk – egy-egy történeti szakaszban – milyen viszonyban vannak az emberi-történeti tényezőkkel.²⁶

Tanulmányomban kiindulásként fogadom el *Hardesty, L. D.* azon véleményét, hogy *a kultúra az alkalmazkodóképesség emberi módja*.²⁷ Hozzáteszem azonban, hogy az alkalmazkodás alatt nem csupán a környezettel mint természeti feltételekkel való korreláció módjait értem, hanem a környező, eltérő műveltségekkel, vagy rész-társadalmakkal kialakuló viszonyt is; a táji-kulturális különbségek kiegyenlítésére való állandó törekvést is.

²³ Frake, O. Charles 1962. 53–55.

²⁴ A problematikát mind elméletileg, mind a Bodrogek köz vonatkozásában, több kitűnő tanulmányban vizsgálta Borsos Balázs. Összegzően, részletes irodalommal: *Borsos Balázs* 2000.

²⁵ Wellmann Imre még a feudalizmus 18. századi kötöttségei között is felismerte az egyéni törekvéseket. *Wellmann Imre* 1980. 369–449.

²⁶ Anell, Bengt 1964. 7–9.

²⁷ *Hardesty, L. D.* 1974. 460.

Ez ugyancsak része minden műveltségnek, de a Bodroghöz esetében egyértelmű, hogy ez az egyik mozgatója az életmód, a műveltség változásának.²⁸ Ezek a kapcsolatok nyitják meg folyamatosan a tájat, s a változás, modernizáció emeltyűit teremti meg. Megítélésem szerint tehát a különböző műveltségi csoportok, elsősorban az eltérő környezeti feltételek között élő, vagy azonos feltételekre másfajta kulturális választ adó közösségek kapcsolata éppen úgy része az alkalmazkodásnak, mint az egyes csoportok környezeti korrelációja. Ennek megfelelően, egy-egy táj népének lehetőségeit alapvetően befolyásolja, hogy hozzá hasonló életmódot folytató csoportok veszik körül, vagy más műveltségi formációkban élőkkel tarthat rendszeres kapcsolatot.

Vagyis, az ökológia *humán élettér* fogalmát ki kell bővítenünk a társadalmi faktoral: a közeli és távolabbi csoportokkal való kapcsolattal, ami az európai parasztok történetében – lévén a paraszti kultúra rész-kultúra – mindenütt meghatározó tényező. S nem árt leszámolni a paraszti autarkia mítoszával is.²⁹

Kevesebb figyelmet fordított a kutatás a tájban élő ember és a környezete „mitologikus” viszonyára, arra, hogy a táji adottságok, az organikus viszonyban változó tér és formák miként jelennek meg egy-egy közösség hiedelmeiben, folklórájában. Úgy tűnik, mintha a természeti feltételek és az azokhoz való alkalmazkodás folyamatában keletkező, irracionális elemek, vonatkozások a kultúra önálló mezőiben keletkeznének és változnának. Ez bizonyára tévedés, ám – leszámítva a természetben élő ember hiedelmei kutatásainak klaszszikus időszakát –, ezek a vizsgálatok a hagyományos kultúra változásának tükrében igen ritkák.³⁰

b) A táj és a benne élő ember viszonya organikus, s csupán a korrelációjukkal foglalkozó szaktudományok eszköztára és metodikája eltérő. Mindez a hazai tudományosságban sem új dolog, mert a hazai antropogeográfia művelői ebben a szellemben dolgoztak, hasonlóan a történeti földrajz és társadalomföldrajz mai jeleseihez, de talán hozzátett a problematika megértéséhez a néprajztudomány is. Érdemes idézni a problematika kitűnő ismerője, *Mendöl Tibor* teoretikus véleményét. 1947-ben, az emberföldrajzról készült áttekintésében, Ratzel miliő-elméletére utalva, így fogalmaz: „Az emberföldrajz mai képviselői tudományuk főfeladatát már nem abban látják, mint Ratzel... Szerintük, s mondhatni minden mai antropogeográfus szerint is, az emberföldrajz legfőbb tárgya nem a természetes környezet hatása az emberre, már csak azért sem, mert hiszen nincsen olyan tudomány, amelyik egy-maga meg tudna birkózni ezzel a rettenetesen szétágazó kérdéssel. Ezen meg kell osztoznia az emberrel foglalkozó valamennyi tudomány, köztük az emberföldrajznak is. De az emberföldrajz vizsgálatának főtárgya ennek éppen a fordítottja: az ember tájformáló tevékenysége, helyesebben ennek eredménye, a műtáj.”³¹ Másutt így veti fel a kérdést: „...hogyan alakította a parasztságot a táj és hogyan formálta a parasztság a tájat?” S így folytatja: „A földrajz a parasztság műtáj alakításáról olyan mértékben tud képet adni, amilyen mértékben adatokat kap a néprajztól és a társadalomtudománytól.”³² Mendöl óta természetesen mind a

²⁸ *Birket-Smith, Kaj* 1964. 23.

²⁹ *Barth, Fredrik* (1969) meghatározását idézi *Hardesty, L. D.* 1974. 458. „Egy csoport: helye a teljes környezetben, ill. a kapcsolata a rendelkezésre álló forrásokkal és kompetitorokkal.”

³⁰ *Keszeg Vilmos* 2003. 133–150. Összefoglalóan vö. *Ujváry Zoltán* 1969.

³¹ *Mendöl Tibor* 1947. 5.

³² Idézi: *Kósa László* 1982. 15–16.

földrajz, mind a néprajz sokat tett a közös problematika megoldásában, 1947 óta voltak a kérdésben integráló és konvergáló tendenciák. Számomra úgy tűnik, hogy ma átjárhatóak a határok a földrajztudomány és a néprajz között, s például éppen a tájátalakítás és az azt végrehajtó, az alakuló tájban élő ember változó társadalmának és kultúrájának organikus szemléletében a leghatékonyabb a két diszciplína együttműködése.

Számos nézőpont, de különösen a regionális szemlélet közelíti egymáshoz vizsgálatuk tárgyát. A történeti földrajz és a társadalomföldrajz éppen úgy segít áthidalni a tudomány-szakok közötti – virtuális – árkokat, mint a kultúra táji változatait értelmező komplex néprajzi szemléletmód és az etnográfia megváltozott beszédmódja. Szembetűnő, hogy vizsgálatainkban egyre inkább organikus egységben jelenik meg a táj különféle állapotainak történeti szakaszolása, változásainak részletező kidolgozása. Ma már jószerével el sem különíthető a kutatásban a táj minősége és a benne élő emberi közösség azzal való kapcsolata, feltéve persze, hogy a kutató a kettő organikus viszonyára kíváncsi. Hadd idézzek egy teoretikus véleményt az etnográfia területéről is. Két évtizeddel ezelőtt *Kósa László* így fogalmazott: „Hogy milyen volt és milyen lett a táj, az...a földrajz problematikája, de az eszközök, és módok, melyekkel a tájalakítás történt, a folyamat társadalmi indítékai és feltételei vizsgálatában a néprajz és a művelődéstörténet is érdekelt.”³³

A tájátalakítás történeti folyamatának megrajzolásában sem csupán a változtatást megelőző állapot és a megváltozott körülmények hangsúlyozódnak ma már tehát, hanem a kultúrtájat megformáló és a tevékenységével azt alakító, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó ember társadalmának és műveltségének organikus viszonya is. Kitágult a vizsgálatok időkerete is: a Kárpát-medence neolitizációjának ökológiai feltételei éppen úgy beláthatók,³⁴ mint a feudális kori erdőirtások határai és hatásai,³⁵ vagy a paraszti polgárosodással is összefüggő vízrendezések históriája és annak a gazdaságra, műveltségre gyakorolt hatásai.³⁶

Bizonyára a nálunk is erősödő kulturális és történeti ökológiának, a kultúrában élő ember környezeti korrelációjára kiterjedő figyelemnek is része van abban, hogy az elmúlt három évtizedben „divatos” kutatási téma lett a környezetformáló ember históriája.³⁷ Ez nem csupán az ökológiai elméletek hatásának tulajdonítható, hanem annak a felismerésnek is, hogy az ember és táj viszonyának történeti folyamata egyaránt segítséget jelent a termelési technikák korszakainak és a kultúra táji változatainak értelmezéséhez is. Mindez a hazai néprajzkutatásban nem a globális ökológiai összefüggések megrajzolásában csúcsosodott ki, hanem a regionális kutatásokban: a történeti táj és a változó műveltség táji típusainak megrajzolásában. Bár ebben a vonatkozásban nagy különbségek vannak az egyes vidékek kutatásában, hiszen nem egyformán volt *változtatható* az egyes tájak arculata, jószerével a történeti Magyarország minden nagytájára vonatkozóan készültek jelentős összegzések, s jövőbe mutató konferenciákon adtak számot a megváltozó környezetről geográfus, valamint társadalom- és kultúrakutató szakemberek. Az újabb összegzések egy-

³³ *Kósa László* 1982. 16.

³⁴ *Sümegei Pál* 1998. 367–395., *Sümegei Pál* 2000. 9–25., *Sümegei Pál–Kertész Róbert* 1998. 144–157.

³⁵ *Müller Róbert* 2000. 27–44.

³⁶ *Frisnyák Sándor* 1990., *Kósa László* 1991.

³⁷ *Andrásfalvy Bertalan* 1973., *Andrásfalvy Bertalan* 1975., *Borsos Balázs* 1994. 95–105., *Gunda Béla* 1986. 3–13.

szerre adják az eredmények szintézisét, s jelölnek ki újabb, szerteágazó problematikát, ami láthatóan rendszeres feladatot ad majd a következő tudósnemzedék számára is.³⁸

A legszembevetőbb tájformáló tevékenység – az erdőirtás és a vízrendezés – a Kárpát-medencében eltérő társadalmi-termelési szisztémában valósult meg. A mezőgazdasági területeknek az erdő rovására való kiterjesztése elsősorban a feudális kor jellemzője, aminek inkább a szabályozásában, az általa okozott, s nehezen helyrehozható károk enyhítésében jelenik meg az állami szerepvállalás. A vízrendezés viszont – korai lokális próbálkozások ellenére³⁹ – a polgárosodó Magyarország vívmánya. A „második honfoglalás”-ként is aposztrofált tájátalakítás – a jobbágyfelszabadítással együtt – erőteljes társadalmi változásokat idéz elő, s megvalósítása csak országos intézkedésekkel, állami segítséggel volt elképzelhető. Mindezeknek megfelelően, az erdőirtások története nagyrészt kívül esik a néprajz vizsgálati körén, archaikus formái, a levéltári, néprajzi és eszaktörténeti vizsgálatának eredményei a reliktumok régiségében futnak össze.⁴⁰ A vízrendezés tájformáló hatása, a paraszti életmódra, termelési technikára gyakorolt hatása viszont lényegesen könnyebben megragadható a néprajz munkamódszerével, már csak azért is, mert folyamata – elsősorban a peremterületeken – a 20. század derekáig is kihúzódott.

A vízrendezés következményeinek megítélése szaktudományunkban is ambivalens. Természetesen nem lehet feladatom ezen a helyen eldönteni, hogy a *megelőző állapot*, az *ártéri gazdálkodás* mennyire volt *ősi*, s hogy rendszerében a zsákmányolás vagy a termelő gazdálkodás törekvése dominált. Magam azok véleményét osztom, akik *komplex* termelési hagyomány keretei között értelmezik a *vízállásos, időszakosan vízjárta* és az *ármentes térszínek* hasznosítását, azzal a megszorítással, hogy a feudális termelési rendben is a mezőgazdálkodásnak van prioritása.⁴¹

A Bodrogek területén lezajló változásokra és azok hatására később részletezően vizsgálatok, itt csupán azokat a tanulságokat veszem számba, amelyek a magyarországi vízrendezés egészének hatásait, következményeit érintik. Ezek egy része kvantitatív számadat, aminek persze minőségi következményei is voltak. 1879–1918 között a mocsárlecsapolások 2,5 millió kh., 1900-ig a Duna-völgyi társulatok 2 millió kh., a Tisza-völgyiek több mint 4 millió kh. területet ármentesítettek, ehhez járult még a száz lecsapolási társulat által mentesített, összesen közel 0,5 millió kh. terület. Vagyis összesen, együtt mintegy 9 millió kh. új mezőgazdasági terület keletkezett a – *Kvassay Jenő* által – *második honfoglalásnak* nevezett munka során.⁴² Csak az ármentesítések megközelítőleg 6,3 millió kh-nyi területet tettek ki, ami azt jelentette, hogy a Kárpát-medence 3,5 millió hektárnyi agrárterületéből mintegy 2,5 millió hektárt az ármentesítéssel nyertek. (Többet, mint a Pó és a Loire völgye és a holland mélyföldek összessége.)⁴³ A töltések hossza 1895-ben már meghaladta a 4 ezer km-t, a belvízlevezető csatornáké pedig a 3 ezret. A tiszai Alföld csatornahálózata 1846-tól 1920-ig 28 km-ről 12 000 km-re nőtt. A töltések és a csatornák építésénél 240 millió m³, a

³⁸ Csak három újabb, fontos művet említve: *Réfi Oszkó Magdolna* 1997., *Borsos Balázs* 2000., *Bellon Tibor* 2003.

³⁹ Pl.: *Bellon Tibor* 1987. 113-130., *Bellon Tibor* 2003. 22-28., *Dóka Klára* 1987., *Soós Kálmán* 1996. 1-13., *Szabó Lajos* 1973. 151-157., *Takáts Sándor* 1898. 545-576., *Takáts Sándor* 1899. 1-34.

⁴⁰ Összegzően: *Takács Lajos* 1980., *Vö. R. Várkonyi Ágnes* 1992.

⁴¹ *Viga Gyula* 2001. 75-87.

⁴² *Szuhay Miklós* 1998. 146.

⁴³ *Ikvai Nándor* 1991. 335-336.

folyóátvágásoknál pedig 100 millió m³ földet mozgattak meg.⁴⁴ A vízrendezés következtében a táj egységesebbé vált, az Alföld két szintjének ősidők óta fennálló, az emberi település és gazdálkodás jellegét meghatározó különbsége jószerével megszűnt. Az egykori árterekről a vízzel együtt eltűnt a vizes világhoz alkalmazkodó növényzet, állatvilág, a hozzájuk alkalmazkodó halász-pákász és szilaj pásztor létforma is. A legelő és a pásztor életforma az egykori árterek szikeseire szorult vissza, másutt a búza, a tengeri és a takarmánynövények táblái foglaltak el csaknem minden helyet.⁴⁵

Az erdők, nádasok irtása, a rétek és legelők feltörése a parasztbirtokosok sajátos „birtoknövelési” akciója is volt: 1895–1913 között a szántók területe 1,4 millió holddal nőtt, ami mind a kisbirtokot érintette, mivel a 100 hold feletti birtokok területe ebben az időszakban 340 ezer holddal csökkent. Párhuzamosan felére csökkent az ugar területe is, s mintegy 1, 4 millió holddal a legelőké.⁴⁶ Az átalakítás nagy munkáját a falusi Magyarországi népessége végezte, nem kis része – nem jutván életképes parcellához a jobbágyfelszabadításkor és a vízrendezés során sem – ebben az időszakban vált visszavonhatatlanul agrárproletárrá. Munkaerejét felszívta a kubikos munka, egy részük a születő iparba, a tájrendezés révén megformálódó közlekedésbe vándorolt, más részük a kivándorlásban keresett megoldást, többségük viszont utódaival együtt az agrár Magyarország belső feszültségeit gyarapította.

Az elmúlt másfél században – újabban ismét megélénkülő – vita zajlik a vízrendezés hatásáról, ennek kapcsán magának a tájátalakításnak a megítéléséről. Ennek a disszertációnak – megítélésem szerint – nem lehet feladata az ebben való részletező állásfoglalás. Magam úgy ítélem meg, a 19. század derekának Magyarországon nem volt alternatívája a vízrendezésnek, a táj átalakításának. A török kiűzését követően folyamatossá váló demográfiai növekedés, a 19. századon végighúzó agrárkonjunktúra, nem utolsósorban a jobbágyfelszabadítással létrejött birtokviszonyok kikényszerítették ezt a beavatkozást. A 21. század eleji ember részéről pedig történetietlennek és tudománytalannak vélem a *mi lett volna ha* visszatekintést. Különösen akkor, ha a mai kor ugyancsak nem rendelkezik hatástanulmányokkal, s képtelen érvényt szerezni a környezetvédelemben a mai nemzedékek alapvetőbb érdekeinek is (lásd Kyotó).

A tájátalakítás döntő lökést adott a hagyományos társadalom és műveltség átalakításának is. Ezt a folyamatot egészében a paraszti polgárosodás-polgárosulás, más vonatkozásban a modernizáció időszakának szokás nevezni.⁴⁷ A fogalom vitatható, jóllehet az átalakulás táji változatokban és jelentős időbeli különbsőségekkel zajlik, s bizonyos, hogy vannak tájak, ahol a polgárosulás minden értelemben megvalósul. Az bizonyos, hogy a korábbi állapothoz képest elmozdul, alakul a falusi társadalom és műveltség. Ennek konkrét, bodrogi történéseire a következő fejezetben térek majd vissza.

⁴⁴ Frisnyák Sándor 1990. 98.

⁴⁵ Bulla Béla–Mendöl Tibor 1999. 71.

⁴⁶ Orosz István 1965. II. 112–113.

⁴⁷ Összegzően: Kósa László 1990.

3. Röviden a táji munkamegosztás, tájak közötti kapcsolatok kérdéséről

Ahogy a nemzetközi kutatásban többféle vélemény él a táj és ember, ill. a tájban élő ember és kultúrája összefüggésének értelmezéséről, úgy a magyar néprajz is megosztott abban a kérdésben, hogy a földrajzi tájak milyen módon függenek össze a műveltség regionális tömbjeivel, elsősorban a paraszti kultúra táji változataival. Kutatásunk ebben a vonatkozásban (is) Alföld-központú, vagyis a Kárpát-medence centrális zónáját jelentő magyar Alföld parasztjainak mezőgazdasági munkakultúráját és azzal összefüggő társadalmát tekinteti kiindulásnak. A 19. század derekától jó ideig tartotta magát az a felfogás, ami a magyar mezőgazdaság kettősségét hangsúlyozta, s a sík vidék termelőinek életmódját és technikáját tartotta „hagyományosan” *magyarnak*, ahhoz képest közép-európai fejlődésűnek, idegennek a domb- és hegyvidéki peremterületekét.⁴⁸ Bizonyos, hogy a két zóna termelési technikája és munkakultúrája között van különbség, még akkor is, ha a feudális termelési rend tompítja a gazdasági célkitűzések különbözőségét, s ha a magyar Alföld mezőgazdálkodásának jellege az 1845–1895 közötti fél évszázad vízrendezései, ármentesítő munkái hatására alapvetően megváltozott.

A másik alapvető dilemmát a feudális és újkori paraszti üzemszervezet(ek) kérdése jelenti, ami szorosan összefügg az eltérő adottságú tájak közötti gazdasági kapcsolatokkal. A kutatók kiindulása általában a paraszti üzemek autarkiaja, vagy legalább az arra való törekvés. Bizonyos, hogy a Kárpát-medence településterületein ez nem mindenütt volt megvalósítható a korábbi századokban sem, ráadásul a tájak közötti gazdasági kapcsolatok lehetősége – a feudális kor végétől hangsúlyosan – fel is menti a különböző csoportokat annak kényszerétől, hogy mindent családi üzemük, vagy településük keretei között állítsanak elő.⁴⁹ A 17–18. századtól már az írásos adatok is az úton levő parasztok tömegéről szólnak, nincs okunk tehát feltételezni a jobbágy-paraszt önellátását és – azzal is összefüggő – helyhez kötöttségét. Megítélésem szerint a különféle feltételek között, más-más módon megtermelt javak kicserélésének igénye természetes része a tradicionális paraszti kultúrának, az eltérő adottságú régiók, nagy- és kistájak népességének életmódjához elválaszthatatlanul hozzátartozik a tájakon belüli csere és munkamegosztás, ill. a szomszédos, gyakran távoli vidékekkel való kapcsolattartás. A megtermelt – de nem ritkán a természetben megtalálható – javak minősége, a gazdaságban és a műveltség egész működésében elfoglalt helye és szerepe, nem utolsósorban pedig a földrajzi távolságok természetesen alapvetően befolyásolták az árucserre lehetőségeit és jellegét. Amíg az egymástól távolabb élők általában csak a legszükségesebbekre korlátozzák a cserét, s annak lebonyolításában csak kevesen vesznek részt, addig a változatos adottságú tájakon belül az árucserre állandóvá, rendszeressé válhat, s az valóságos mozgalomként jelenhetett meg a népesség egyes csoportjainak életmódjában.⁵⁰

Itt azonban vissza kell utalnunk az előbbi kérdésre is. Miközben a szakirodalom zömével az eltérő adottságú tájak, munkakultúrák közötti kapcsolatok mibenlétét részletezi, *Andrásfalvy Bertalan* úgy véli, hogy a *nagy tájat* éppen a szakosodott falvak egymást

⁴⁸ Györffy István 1928. 1–46., Tóth István 1946. 13–19.

⁴⁹ Viga Gyula 1990. 249., Szilágyi Miklós 2000. 842.

⁵⁰ Kós Károly 1972. 9., Viga Gyula 1990. 9.

kiegészítő regionális kerete körvonalazza.⁵¹ Megítélésem szerint többféle regionális változat is létezhetett. Akár egy időben is, de még valószínűbb az, hogy a feudális szolgáltatások rendszere egy-egy táj, térség falvai, csoportjai „szakosodásainak” komplexitása, komplexen jellege felé hatott, a török kiűzését követően, a 18. századtól, majd különösen a 19. század elejétől a szakosodott csoportok javai széttörik a korábbi határokat. Vagyis a földrajzi adottságok, feltételek mellett, egyre inkább érvényesülnek a gazdaság, a társadalmi munkamegosztás és a pénzgazdálkodás szempontjai is. A folyamat a 19. század első harmadától kezdve erősödik meg, s a jobbágyfelszabadítás, ill. a kapitalista piaci viszonyok között teljesedik ki: az egyes települések, falucsoportok igyekeznek karakteres gazdasági tevékenységgel bekapcsolódni a regionális piacba. Ez a folyamat a lassú, ellentmondásos és nagy táji differenciákkal zajló paraszti polgárosulás része.⁵² Sokféle tevékenységre szakosodott települések és településcsoportok jönnek létre, azok kialakulása az adott táj és az azzal összefüggő kultúrában élő csoport helyi és helyzeti feltételeitől függ.

A tevékenység földrajzi feltételrendszere azonban adott, s korábbra vezethető vissza a tájak közötti kapcsolatok rendszere is. Igaz, az utóbbi maga is történeti folyamat, ami korszakonként módosul, pontosabban olyan folyamat-nyaláb, aminek hosszú ideig megmaradó vonásai, összetevői időről időre újabb részletekkel egészülnek ki, másokkal pedig szegényed(het)nek.

A Kárpát-medence nagytájai közötti gazdasági kapcsolatok alapvető feltételrendszere természeti-ökológiai eredetű, részben változatlan, részben pedig – az ember tájatalakító tevékenysége révén – változó körülményeken nyugszik. Alapja a térség centrális részét alkotó, sokáig egyoldalú gabonatermeléssel és -fölösleggel, valamint extenzív nagyállattartással rendelkező magyar Alföld, az azt kiegyenlített mezőgazdasági tevékenységgel, gyümölcstermesztéssel és – különféle – iparral övező dombsági zóna, valamint az egészet jószerével keretbe foglaló erdős hegykeret népességének történetileg változó szimbiózisa. Az utóbbi – erősen eróziós – térség elégtelen mezőgazdasági termelése és a gyenge eltartó képességből fakadó relatív túlnépesedése miatt különösen igényli a kapcsolatot a mezőgazdasági népességgel, s tart igényt annak termékfeleslegére. A hegyvidék számottevő munkaerő-feleslege viszont évszázadokon át a síkvidéki földesurak és tehetős parasztok gabonájának betakarításánál és szemnyerésénél, a 19. század hetvenes éveitől pedig a nagybirtokok kapás kultúráinak megművelésénél kap időszakos munkát. A jobbágyfelszabadítást (1848) zsellérként vagy életképtelen töredékpárcellán élőként megélő alföldi tömegek és a változó termelési technika azonban kiszorítják a munkából a hegyvidéki népességet, ezért aztán zömmel ők adják az Újvilágban szerencsét próbáló, közel 3 millió kivándorló zömét.

A domborzat tagolódását tükrözi az éghajlat és a növénytakaró, ill. a talajadottságok is, ennek megfelelően differenciáltak az emberi életformák is. Ahogyan a kitűnő geográfus, Mendöl Tibor megfogalmazta: „A gazdálkodás és a település lehetőségei és valóságos fejlődése is mások belül, és fokozatosan, szinte gyűrűszerű átmenetekben mások a kifelé egyre magasabb peremeken. Az ilyen különbségek kiegészülésre, a javak cseréjére csábítanak. Ez a csere általában az anyagi és szellemi javakra, sőt magukra az emberekre is kiterjedő

⁵¹ *Andrásfalvy Bertalan* 1978. 240.

⁵² *Kósa László* 1990.

fogalom, a tájak gyűrűire merőleges, tehát sugárirányú utakat keres. Ezeket az utakat a természet már maga kijelölte: a hegységkeretből valóban sugarasan futnak le a völgyek a medencerendszer feneké felé.”⁵³ Ebben a feltételrendszerben természetesen változó volt az egyes vidékek népének szerepe és jelentősége, s változó volt az életminőség és a felemelkedés esélye is. A gazdasági kapcsolatrendszer mellett nem elhanyagolható az időszakos vándorlások és az áttelepülések szerepe: az utóbbi az esetek döntő többségében a peremterület népességének behúzódtását jelenti a sík vidék mezőgazdasági zónájába. Ez utóbbi rendre a peremterületek idegen ajkú csoportjainak áttelepülését, s fokozatos életmódbeli, majd nyelvi és kulturális asszimilációját vetíti előre.

A síkvidék parasztjainak tevékenysége alapvetően egysíkú, üzemszervezetük a mezőgazdaság éves ciklusaira épül. Mivel a földből élnek, helyhez és időhöz kötöttek. A peremterületek népességénél ez rendre többirányú tevékenységgel egészül ki, közösleges például a háziipar, ill. a kézművesség – kiegészítő tevékenységként is. Szakosodott csoportjaik fuvarozzák el a kézműipar különféle javait, a fuvarosfalvak olykor sajátos szimbiózisban élnek a specializálódott településekkel. Egészében azonban – az *alkalmazkodás* és a *szakosodás* formáit a legszélesebben értelmezve is – a népesség többsége számára a 20. század derekáig a mezőgazdasági termelés jelentette a megélhetés alapját. Különösen az út- és a vasúthálózat kiépülése formálta át a 19. század második felében a korábbi településhierarchiát, majd az első világháborút követő békerendszer, a trianoni országhatárok megvonása szüntette meg a Kárpát-medence nagytájai közötti kapcsolatrendszer és munkamegosztás lehetőségét.⁵⁴

A Bodrogek geográfiaiilag a magyar Alföld északkeleti peremvidéke, hasonló táji adottságokkal, mint a Rétköz, a Taktaköz, a Sárrét vagy az Ecsedi-láp. Népének életmódja, gazdálkodása azonban nem csupán a táj adottságaira és azok átalakítására van felfűzve. Befolyásolja azt, hogy a Bodroek jórészt hasonló adottságú tájak veszik körül, ami nagyban gátolja a kereskedelem, a piac kibontakozását. Ugyanakkor erőteljesen összekapcsolódik e táj gazdaságilag Tokaj-Hegyaljával, nem utolsósorban Zemplén vármegye középső területeinek dombvidéki zónájával – beleértve a munkaerő időszakos vándorlását és a migrációt is. Piacai, kereskedelmi kapcsolatai ezekhez fűzik a Bodroek falvait, s megközelítésük lehetősége alapvetően befolyásolja a bodroeki falvak modernizációjának esélyét is. Az, hogy a táj belső piaca gyenge, nem alakul ki város a Bodroek területén, tükrözi a táj népének életmódját is.

⁵³ Mendöl Tibor 1932. 42–45.

⁵⁴ Fodor Ferenc–Teleki Pál–Cholnoky Jenő 1928.

II. A VÁLTOZTATHATÓ ÉS A VÁLTOZATLAN

1. A bodrogi táj átalakítása és annak hatása a hagyományos népi kultúrára

A Bodrogköz esetében nem fenyegeti az a veszély a kutatót, hogy túlzott általánosságban kellene véleményt formálnia a 19. század második felében végbement tájátalakításnak a paraszti gazdálkodásra, életmódra gyakorolt hatásáról,¹ hiszen ismerjük a táj vízrendezésének történetét, következményeinek korabeli számbavételét, az elmúlt harmadfél évtizedben pedig kitűnő tanulmányok születtek az egész probléma értelmezésére.² Az utóbbiak közül megemlítem, hogy *Dóka Klára* kitűnő tanulmányban összegezte a Bodrog ármentesítésének következményeit, *Boros László* és *Frisnyák Sándor* alapvető tanulmányokat szentelt a problémának, majd *Borsos Balázs* önálló kötetet szentelt az alkalmazkodás megváltozó formáinak.³ Mindez persze nem jelenti, hogy a témakör valamennyi kérdése megválaszolásra került volna, ám eredményeik lehetővé teszik, hogy a probléma számos részletétől itt eltekintsek. Elsősorban azokat a következményeket, velejárókat veszem számba a tájátalakításnak, amelyek a táj népessége egészének életmódját formálták, ill. azokat, amelyek különböző irányokban mozdították el a tradicionális paraszti gazdálkodás, társadalom és kultúra változását.

a) A táj formálása, részleteinek átalakítása a Bodrogközben hosszú, több évszázados folyamat, aminek betetőzése és – máig ható – lezárása a vízrendezés és a lecsapolások, a 19. század második felének nagy tájrendezése, ami több lépcsőben számolta fel a korábbi gazdálkodás rendszerét. A Bodrogköz népessége tevékenységével alkalmazkodott a táj adottságaihoz, kihasználta annak természet adta lehetőségeit, ugyanakkor tevékenységének más része – elsősorban a termelő gazdálkodás és munkakultúra – ambivalens viszonyban volt az ökológiai környezettel. Ezt a kettős viszonyt a történeti földrajzi és a néprajzi kutatás az *ártéri gazdálkodás* rendszerében egyesíti, megkülönböztetve annak korai, *differenciált* (13–15. század) és későbbi, *komplex* formáját. A Bodrogköz korai településtörténete és újabb régészeti kutatásának eredményei megerősíteni látszanak a táj és népessége korai „virágkorát”, ami azonban nem jelenti, hogy egyelőre ne jobbra teoretikus vélemények formálódjanak meg erről a kérdésről.⁴ A geográfiai kutatásokat összegezve, *Frisnyák Sándor* megállapítja, hogy a Bodrogköz látszólag homogén felszíne két morfológiai szintre tagolódott: az *ártérre* és az *ármentes homokszigetekre*. A táj népe mindkettőt racionális módon igyekezett hasznosítani. A honfoglalás korától a 19. század végéig a tájhasználat sokféle volt, alapvetően azonban *lakó-* és *gazdasági funkcióra* különült. A lakófunkció az ármentes mikrotérzsínekre, az ún. ősi települési szintekre korlátozódott, míg a gazdasági tevékenység az egész tájra kiterjedt. A természetföldrajzi

¹ *Bereczky Ibolya* 1994. 175.

² *Mailáth József* (szerk.) 1896., *Mailáth József* 1906., *Geöcze Sarolta* 1896., *Kiss Károly* 1896., stb.

³ *Dóka Klára* 1977. 105–132., *Boros László* 1997., *Boros László* 1997a., *Boros László* 1997b., *Frisnyák Sándor* 1990a., *Frisnyák Sándor* 1996., *Borsos Balázs* 2000. Az előzményekhez: *Dankó Imre* 1970. 375–409., *Nagy Géza* 1988. 123–152., Vö. még: *Viga Gyula* 1996. 8–64.

⁴ *Valter Ilona* 1964., *Valter Ilona* 1974., *Révész László* 1996. 193–206. Az ősi ártéri gazdálkodásról részletezően: *Andrásfalvy Bertalan* 1973., *Andrásfalvy Bertalan* 1975. A problémakörrel összefüggően: *Frisnyák Sándor* 1990. 227–245., *Dankó Imre* 2001. 89–109.

differenciáltságnak megfelelően, a gazdaságföldrajzi jelenségek is tagolódtak.⁵ Bár a vízrendezés előtt nagy területeket borított víz (időszakosan és állandóan elöntött területek), a gazdálkodás mégis változatos, differenciált volt. A folyókból kiágazó fokok, erek, holtágak, mocsarak mentén differenciált ártéri gazdálkodás (halászat, csíkászat, gyékény- és nádtermelés), erdőgazdálkodás zajlott. A nagy kiterjedésű rét- és legelőterületeken állattartás, a magasabb, ármentes szinteken szántóföldi gazdálkodás, a hegyek és a homokbuckák lejtőin szőlő és gyümölcs termesztése jelentette a megélhetés fő formáját.⁶ A vízrendezés előtt a földművelés által leginkább hasznosítható területek a kiemelkedő háta, porongok voltak, amelyek – homokos talajuk révén – a rozstermelést, dinnye- és dohánytermesztést biztosították.

Megjegyzem, Frisnyák Sándor maga is megállapítja, hogy a Bodroghöz nem tartozott a török hódoltság területéhez, így feltételezhető az ősi ártéri gazdálkodás kontinuitása.⁷ Nekem a korai településhálózat a gazdálkodás komplex jellegét sugallja, a táj népességének feudális kori históriájától kezdve, s a vízrendezésig nem látok olyan gazdasági, társadalmi cezúrát – leszámítva természetesen a gazdaság változásának általános trendjeit –, ami a gazdálkodás jellegének egészét átformálta volna. Ilyenformán ma még eldönthetetlen a kérdés, hogy az ártéri gazdálkodás korai formáinak továbbélését, vagy a 18–19. században megrajzolt formájának korai meglétét fogadjuk el. Magam az utóbbiban hiszek.

A Bodroghöz állattartásának takarmánybázisát a vízrendezés előtt a természetes legelőterületek (erdő, rét) és az ugar, ill. – a termés betakarítása után, kisebb jelentőséggel – a szántóföldek adták. Magam a Bodroghöz legeltető állattartásának legelőbázisát kétpólusúnak tartom: a rétek és az erdők egyaránt nagy szerepet kaptak abban, jöllehet a kettő olykor nem is vált el élesen egymástól. (Az erdők fogyatkozásával a rétek és ártéri legelők szerepe válik dominánssá, amelyeknek a jelentősége megmarad – sőt növekszik – a vízrendezés után is.) A 18. század első harmadától kezdve már jól adatolható, hogy az egyes bodroghözi falvak határa erősen eltérő legelőterülettel és legelőminőséggel bírt, s hogy a kevesebb legelővel rendelkező falvak népe mind a nagyobb határú települések, mind pedig a szomszédos vármegyék – főleg Szabolcs és Bereg – falvainak határára is adott heverő, kintháló jószágot. Ugyancsak jelentős mennyiségű adat jelzi, hogy a majorságok – erőszakos földesúri foglaltságok révén – kiterjedt rét- és legelőterületeket foglalnak el a jobbágyoktól,⁸ de egyre szigorúbbak voltak a nagy fontosságú legelőket adó erdőterületet védő rendelkezések is. Vagyis nem csupán a nagy volumenű erdőirtások, hanem az erdővédelem is egyre erősebb szorította a legeltetés lehetőségét.⁹

A gazdálkodás és annak változása azonban a Bodroghözben is századokon át összefüggött a táj átalakításával. Ahogyan az európai parasztok mindenhol az erdő és a víz rovására tudták kitágítani termelő tevékenységük kereteit, úgy a Bodroghözben is ezek a gazdálkodás extenzív kiterjesztésének lehetőségei. A Bodroghöz területén a 13. századtól folyamatosan zajlott az erdők irtása, mint a honfoglalás korában egyetlen összefüggő

⁵ Frisnyák Sándor 1990a. 227. skk.

⁶ Boros László 1996. 57.

⁷ Frisnyák Sándor 1995. 162.

⁸ Gyimesi Sándor szerint, Zemplén vármegye településeinek a 18. század végére a paraszti földállomány 23–59%-át csatolták erőszakosan a majorságokhoz. Gyimesi Sándor 1970. 37.

⁹ Viga Gyula 1996. 11–41.

erdőséghez hasonlítható Kárpát-medence más tájain. A települési folyamat és a gazdálkodás kiterjesztése évszázadokon át párhuzamos volt az erdők és a vizek visszaszorításával. Az erdő és a vízjárás, ill. ártér egymással is szoros kapcsolatban volt, s a vízrendezés és az erdőirtás történeti szakaszai számos vonatkozásban egymásba kapcsolódtak. Először a települések környékén, magasabban fekvő tölgyesek lettek a fejszék áldozatai, de a kiemelkedő térszíneken, főleg a Zempléni-szigethegység belsejében fekvő magaslatokon húzódó tölgyesek jelentősége egészen a 19. század derekáig megmarad a sertéskondák makkoltatásában. A legkisebb kárt a 19. század elejéig az ártéri és síksági galériaerdők szenvedték el, azok kivágásának feltétele volt a vízrendezés is: az erdőállomány kiirtásának utolsó nagy szakasza egybeesett a Bodroγκöz vízszabályozásával.¹⁰

Frisnyák Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy már jóval a vízrendezés előtt, számos antropogén forma, a társadalom környezetet átalakító tevékenységének több kezdeti, lokális eredménye is megfigyelhető a Bodroγκöz településeinek kéziratos térképein: fokok, erek, halastavak stb.¹¹ Emellett folytonos az erdő irtása, s nincs okunk kétségbe vonni, hogy a tájban élő ember rendszeres, napi küzdelmet folytatott a természettel, igyekezvén kitágítani termelő tevékenységének kereteit. A 17–18. században már voltak kísérletek a lokális vízszabályozásra – pl. az I. Rákóczi György által 1646-ban épített csatorna Nagytárkány és Tokaj között¹² –, a vízrendezés azonban a polgárosodó Magyarország 19. századi vívmánya volt.

Anélkül, hogy az egyes települések földhasznosításának adatait itt részletezném (lásd táblázatokban), meg kell jegyezmem, hogy a mezőgazdasági termelő tevékenység teljesen közönséges volt azokban a bodroγκözi falvakban, ahol a táj azt megengedte. A Bodroγκöznek – nem kis mértékben a néprajzi szakirodalom eredményeként is – éppen úgy kialakult a maga *toposza*, mint a többi vízjárta, mocsaras vidékünknek. Ebben általános jellemzőként, mintegy karakterjegyként fogalmazódik meg az egész táj vízjárta jellege. Az, hogy az egész falu víz alá került a tavaszi áradáskor, s a víz levonulása után hazatérő lakó a kemencében vagy a tűzhely sütőjében találta az áradáskor odaszorult halat. Vagy az, hogy az áradáskor a falu népe csónakon ment a vasárnapi istentiszteletre, s a ladikok a templomajtó mellett kikötve várták a gazdájukat. S még számos olyan vélekedést lehetne idézni, amelyek részben az idegen tapasztalásai, akinek kétségkívül szokatlan lehetett a szemhatárig mindent elborító víz. Másrészt viszont az emlékezet, a helyi folklór-tudás „következménye”: vélhetően általánosan jellemzővé formálta azokat a tényeket, amelyek csak a történeti táj egyes vidékein, ill. csak az esztendő egy részében, vagy csak kivételesen vízjárásos esztendőben lehettek jellemzők.¹³ Mindez azonban nem jelenti, hogy a Bodroγκöz – vagy a Sárköz, Rétköz, Ecsedi-láp stb. – egésze vízjárta lett volna. Éppen ezért volt jelentősége a térszíni formáknak. A Bodroγκöz területének 90%-a 95–100 méter tengerszint feletti magasságú terület. A folyószabályozás és az ármentesítés előtt a 95–97 méteres szinteket állandóan, a 98–99 méteres területeket időszakosan víz borította.

¹⁰ Bogoly János 1992. 20., *Frisnyák Sándor* 1996. 27–30., *Viga Gyula* 2002. 281–289.

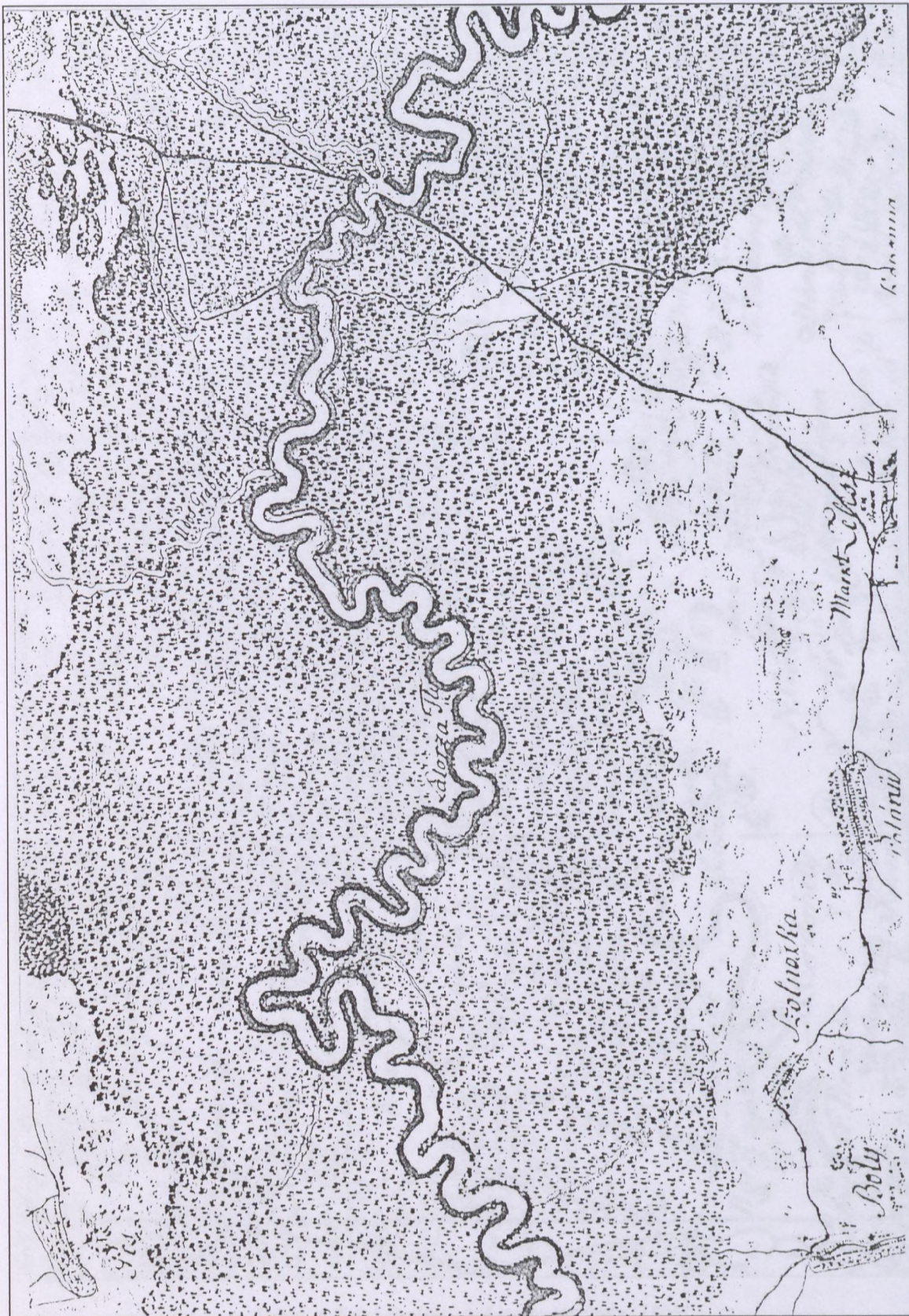
¹¹ *Frisnyák Sándor* 1995. 165.

¹² *Boros László* 1996. 57.

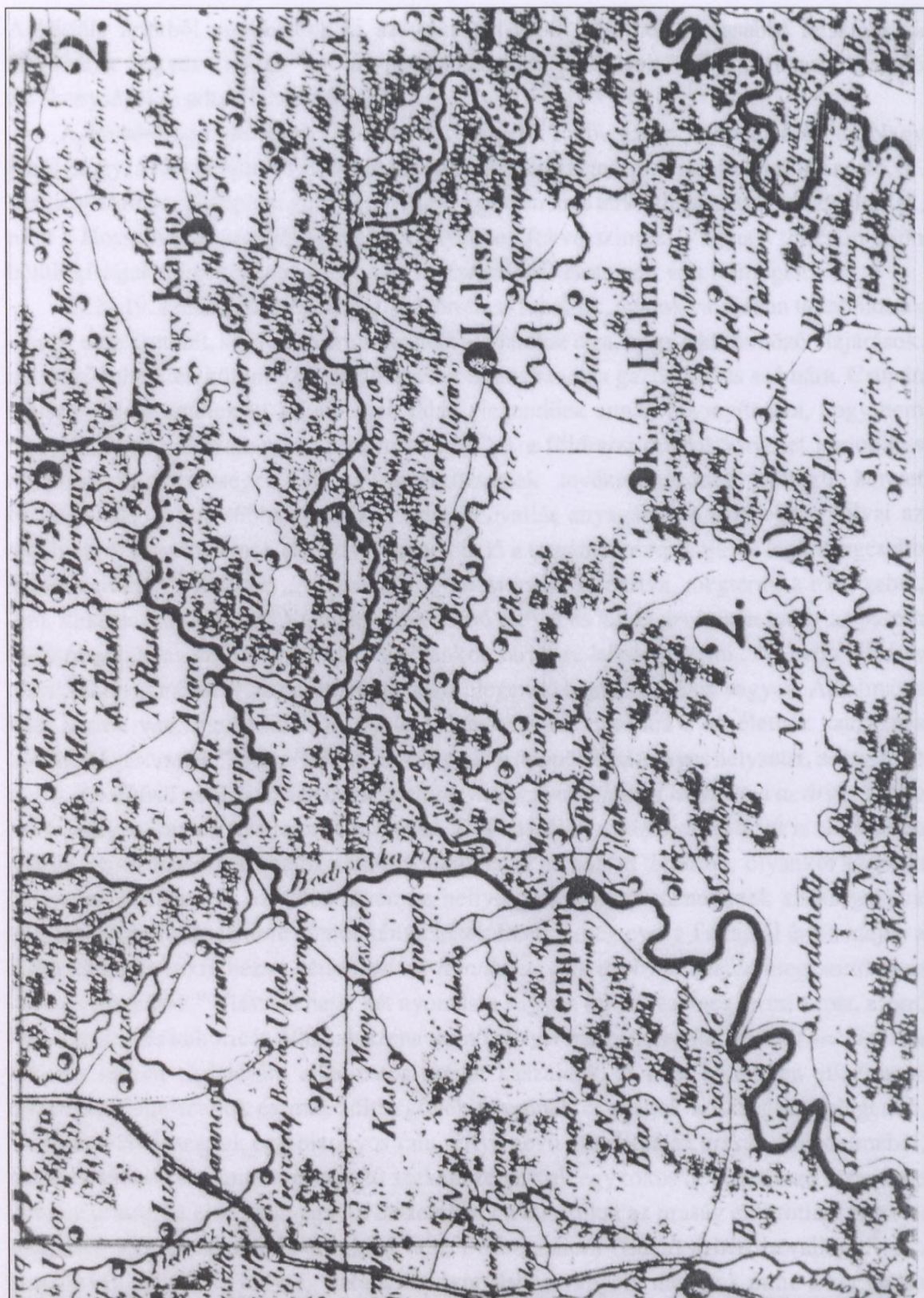
¹³ Erre az összefüggésre opponensem, Szilágyi Miklós hívta fel a figyelmemet, amit ezúton köszönök meg.

2-4. kép. A Bodrog és a Latorca mente az I. katonai felmérés térképlapjain

4. kép

5. kép. A Felső-Bodrogköz Lipszky térképén (1806)

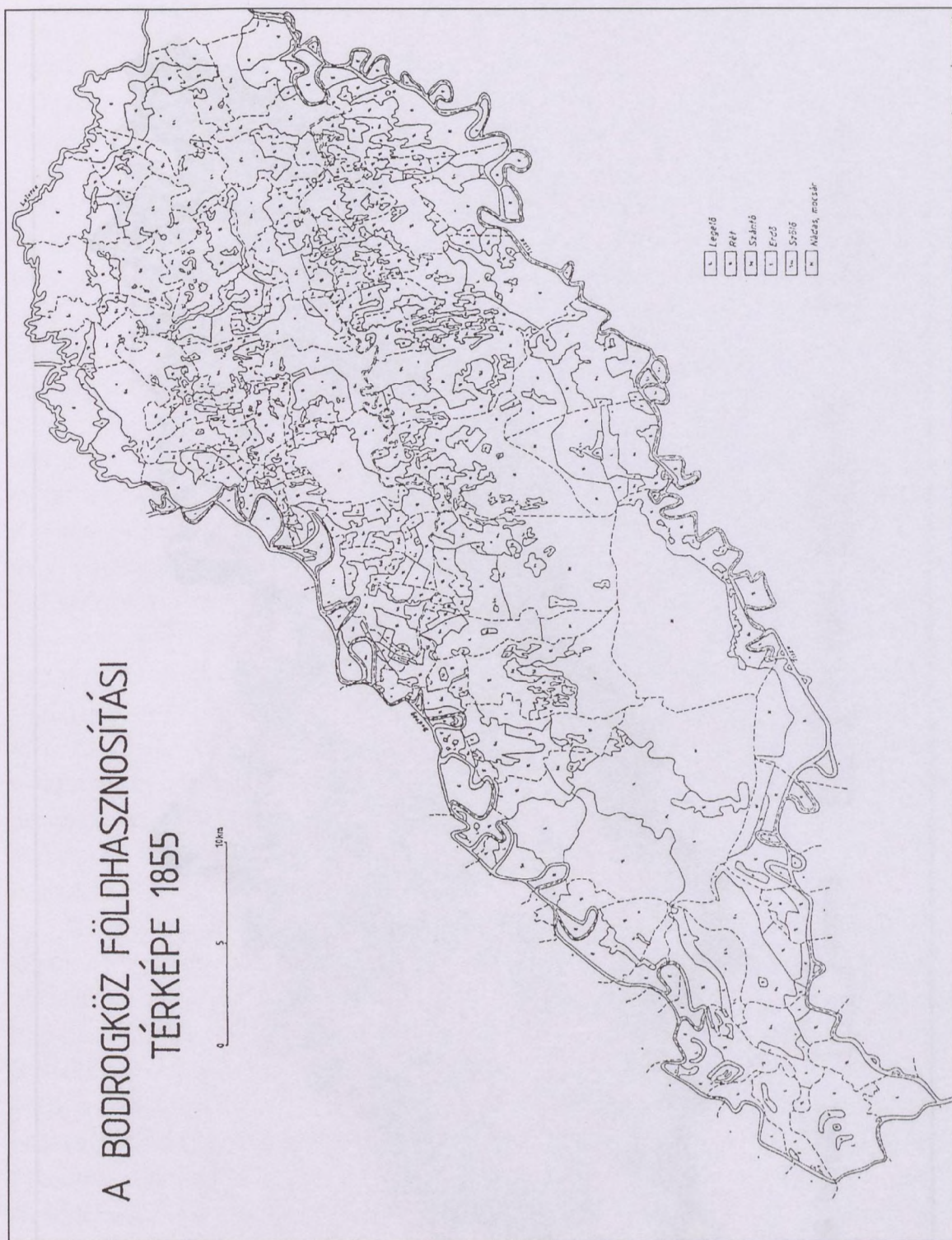
A kétféle ártérből emelkedtek ki az ármentes (100 méternél magasabb) felszínek: a folyóhátak egyes részei és a homokszigetek, amelyek folyamatosan termelő tevékenységekre adtak lehetőséget.¹⁴

A Felső-Bodroghközben a vulkanikus eredetű Tarbucka, a helmeci Kis- és Nagy Királyhegy, a táj középső és alsó területének homokszigetei (pl. Viss–Zalkod–Kenézlő, ill. Semjén–Dámóc–Zemplénagárd környékén) egészen más területhasznosítást biztosítottak, mint a Hosszúrét és környéke, vagy a mélyebben fekvő szintek. Vagyis a történeti tájon belüli kistájak népességének életmódja a vízrendezés előtt sem volt homogén.

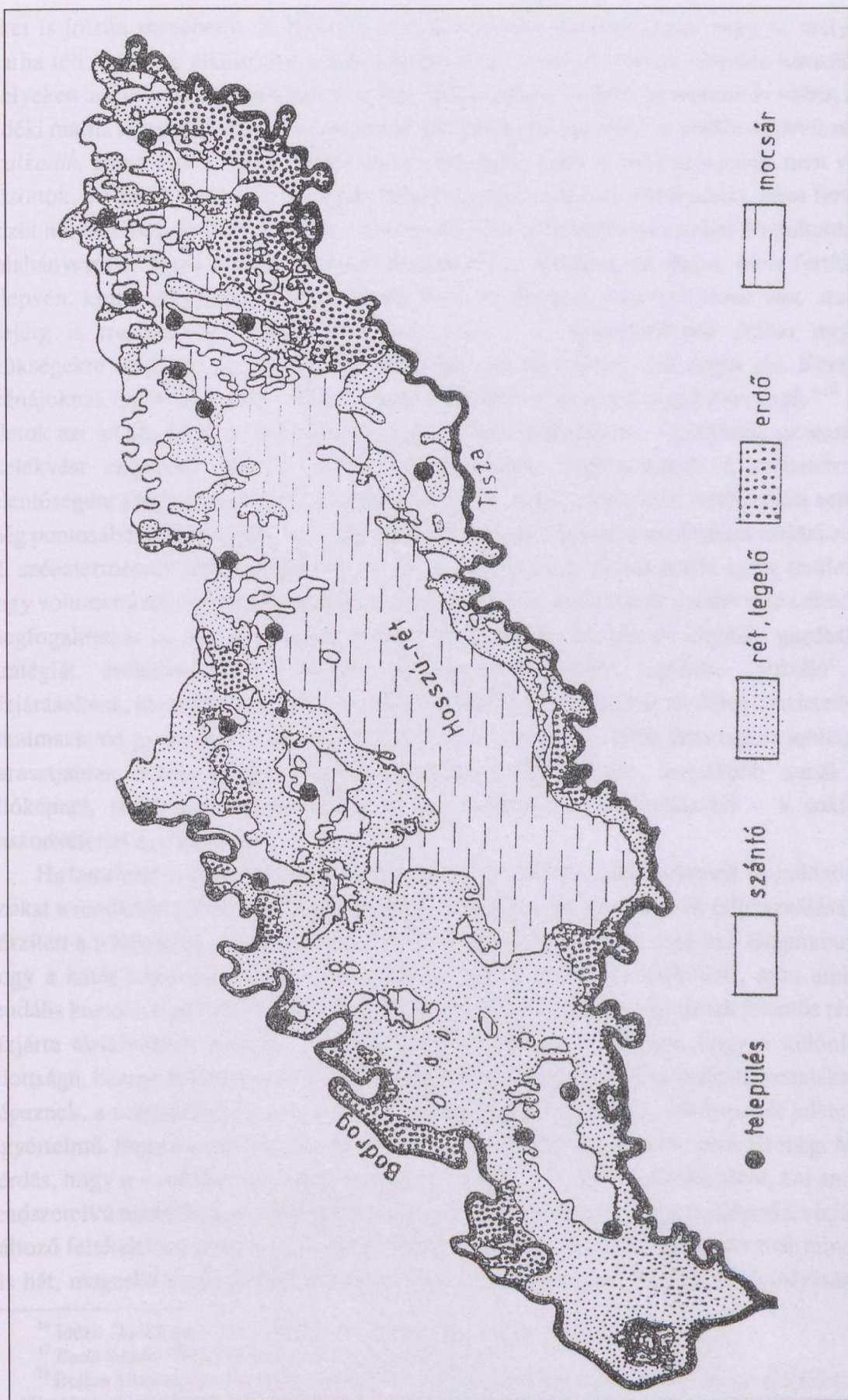
A 18–19. században megszorodó történeti források, adatok valójában tartalmaznak – igaz, nem konkrét, s nehezen értelmezhető – adatokat arra, hogy a különböző vízjárások, az eltérő feltételek különböző lehetőségeket biztosítanak a gazdálkodás számára. Csupán néhány példát emelek itt ki, amelyek talán elegendőek annak bizonyítására, hogy nem merev, s nem változatlan az „alkalmazkodás”, s a földrajzi mikrokörnyezet periodikus állapotai faluközösségek, ill. a parasztüzemek tevékenységének változó keretet biztosítanak. A már többször idézett úrbéri bevallás anyagában a Bodroghzug falvai az alábbiakról adnak számot. (Kurzívval emelem ki a témánk szempontjából leglényegesebb információkat.)¹⁵ Zalkod: „A határ két nyomásra van fel osztva, megtermi a rost, zabot, lent, kukoricát és kendert. Vannak széna termő réttyei és *ha az árvíz nem hever* az barom tartásra alkalmas széna tsinálódik, s olyankor sarjut is lehet kaszálni...” „*Nagy árvizes időnként kívül* mindenféle barom táplálására elegendő legelő mezejek vagyon. Alkalmatos házi kertek van, mellyekben jó dohány, káposzta és kukorica s az élethez szükséges zöltségek teremnek.” Felsorolja az investigatio a település hátrányos helyzetét, adottságait is. „1. *Rendkívül való árvízben némely alább való szántóföldeket károsítja az árvíz.* Tiszta búza pedig különben sem terem a határban. 2. A kaszálóit a *közönséges árvíz* is ellepi és *ha sokáig rajtok hever* a szénájok sem oly alkalmatos az barom tartására, olyankor sarjut is lehetetlen csinálni. 3. Szigeten lévén ez helység akár hova mennyenek szükségeknek keresése végett mindenfelé vámot kénytelenek fizetni, még pedig Tokajnál árvíz idején a Rakamazi töltésekre nézve kétszerest. 4. *Rendkívül való árvíznek idején* megszorul ezen határon marhájok.” Viss: „A határ két nyomásra vagyon felosztva, meg termi a rost, zabot, lent, kendert és kukoricát. Vannak széna termő réttyei mellyekben *ha az árvíz sokáig nem hever* a barom táplálására alkalmatos szénát kaszálnak. A házi kertekben alkalmatos dohányok, káposztájok és más zöltségfélék teremnek és magok szükségekre elegendő. Vagyon a Hellységnek egy bizonyos falu réttye nevű kaszálója az uraság engedelmeiből, mellyen szokott teremni mint egy 20 szekér széna, volt egy tökök nevű halászó tava is, de attul az uraság ez előtt mint egy fél esztendővel a lakosokat az uraság el tiltotta.” Nézzük meg még egy karakteres bodroghközi falu, Bodroghalom (Luka) úrbéri bevallását. „IV. Haszonvételek: 1. Az helység határa két nyomásban vagyon, melynek mind a két járása *mikor az Úr Isten a föld termésére alkalmatos üdöket szolgáltat*, valamit szoktak vetni, mindeneket megtermi. Ugyanit gabonát, zabot, árpát, kukoricát, melynek termésével kenyérnek szükségét segíti. S több eféléket, jelesül pedig gabonát, ollyat melyből a tésztás

¹⁴ Frisnyák Sándor 1995. 162.

¹⁵ Idézi: Boros László 1980. 121–132., A rendiség bodroghalmi jobbágy-paraszti társadalmának változásához: Tóth Zoltán 2000. 945–954.

6. kép. A Bodrogköz földhasznosítási térképe, 1855.
(szerk.: Borsos–Pentelényi, 1993)

7. kép. A Bodrogköz földhasznosítása a 19. századi környezetalkító munkák előtt
(Frisnyák Sándor nyomán)

étket is jóízűn megehetik. 2. Kaszáló réttyek nagyobb résziben olyan vagyon, melyek marha téli legelésre alkalmas széna csináló füvet terem. S vannak olyatén kaszálók, melyeken sarjút is kaszálhatnának *a száraz üdőjárásban*, hogyha jó rendtartás volna, s a vidéki marha is kaszálójokra ki nem csapna. De többnyire szénájok is, *midőn az árvíz nem uralkodik*, annyi terem, hogy sarjúra nincs szükségek, azért is soha szokásban nem volt közöttök... Károk: Ezen helység egész határával együtt környös körül nádas, rétes fertők közöt helyhezteszik, kinek fekvése természeti önként mutattya káros s terhes álapottokat, valahányszor a Tisza kiárad, azonnal terjeszkedik a rétségre, és nádas, rétes fertőket ellepven, kimenekületektől elrekeszti. *Midőn a víz árjának nagyobb özöne van*, aratás idejéig is marhájukkal kimenetelek nem lehet... 2. Kaszálóréttyek ámbár ugyan szükségekre elegendő, de az árvizek miatt káros, és nagy része csak csupa sás. Készült szénájoknak behordása pedig nehéz, *midőn az hosszas szárazság rajtok nem segít.*¹⁶ Az adatok azt jelzik, hogy az áradások nem egyforma intenzitásúak, s különféle gazdasági cselekvést engednek meg a jobbágy-parasztoknak. Figyelmeztető a szénatermés jelentőségére történő utalás, ami az állattartásban is vegyes technikát, tartásmódot sejtet, még pontosabban a legeltetés és a takarmányozás változó arányát a mindenkori vízjárásnak, ill. szénatermésnek megfelelően. (A 18–19. századi adatok a Bodroglók egész területén nagy volumenű szénagazdálkodásról tanúskodnak.¹⁷) De árulkodó az „alább való szántók” megfogalmazás is, ami ugyancsak többszintű gazdasági térszint és többféle gazdasági stratégiát, cselekvéssort körvonalaz. Értelmezésem szerint, egyfajta „pulzáló”, a vízjárásoknak, periodikusan változó lokális feltételeknek megfelelő, azokhoz részleteiben alkalmazkodó gazdasági stratégia jellemezte a vízrendezés előtti Bodroglók jobbágy-parasztjainak tevékenységét, vagyis lényegesen összetettebb, árnyaltabb annál az állóképénél, mint amit néprajzunk a vízjárta területek gazdálkodásáról – a sokféle haszonvétellel együtt – tart.¹⁸

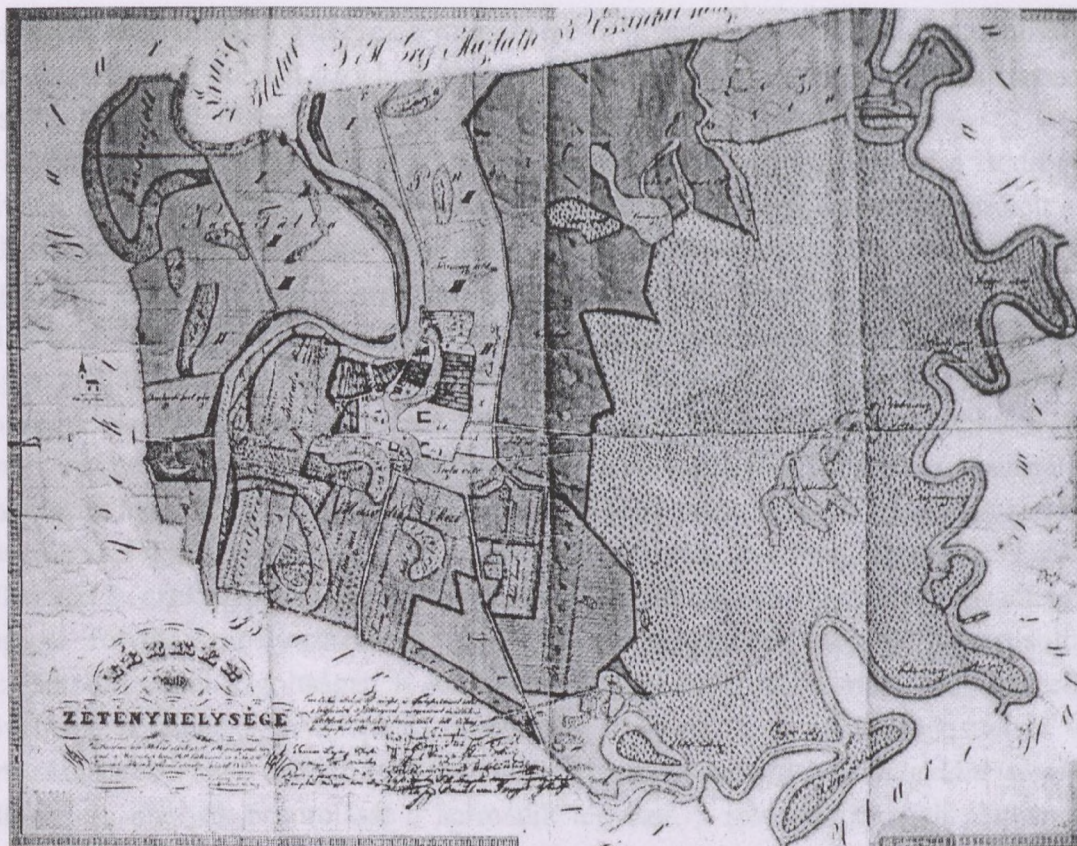
Ha tanulmányozzuk a bodroglók falvak 19. századi kéziratos térképeit, de különösen azokat a rendkívül kifejező vázlatokat, amelyeket Frisnyák Sándor azok felhasználásával készített a települések vízrendezés előtti tájhasznosításáról, akkor meg kell állapítanunk, hogy a határ használata vidékünkön egészen más rendszerben működött, mint amit a feudális korról a történetírás tart. (Más kérdés, hogy az Árpád-kor falvainak jelentős része vízjárta térszínhez kötődött.) A falu mint modell azt is kifejezi, hogy a különféle adottságú, hasznú földek funkcionális egységeket alkotnak, egyszersmind határvonalakat is képeznek, s működtetésük a parasztek tevékenységének praktikus leképezését jelenti.¹⁹ Egyértelmű, hogy ez a modell a bodroglók falvak működésére nézve nem áll meg. Más kérdés, hogy a – sokféle adottságú és hasznú – határ itt is zárt struktúrát alkot, ám annak rendszerelvű működtetése szétarabolt, s még az sem zárható ki, hogy az időjárás, vízjárás változó feltételeihez is más-más módon alkalmazkodott. A 19. század elején már minden kis hát, magaslat a szántóföldi művelést szolgálja, s bizonyos, hogy a víz lefolyásának

¹⁶ Idézi: Dankó Imre 2001. 94–95. Vö. Takács Péter–Udvari István 1998. 44–47.

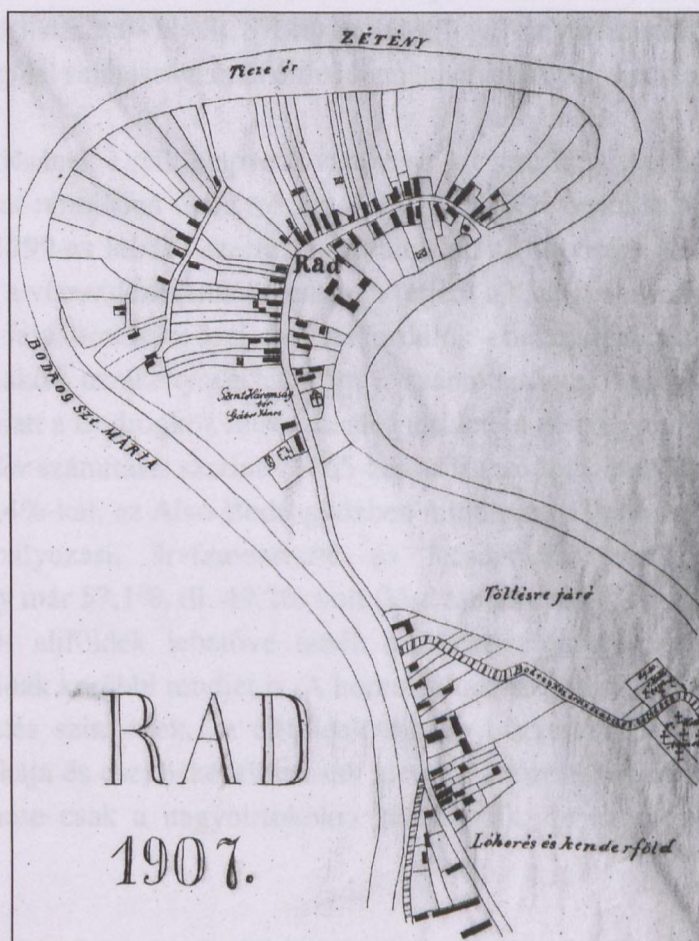
¹⁷ Bodó Sándor 1992. 48–60, Viga Gyula 1996. 46–49.

¹⁸ Bellon Tibor adatai igazolják, hogy a 18. században a Nagykunságban is változtatta az eljárás – a legelők mindenkori állapotának megfelelően – a nyájak legelőterületét. Vö.: Bellon Tibor 1996. 111–141. Bellon Tibor munkájának erre a vonatkozására Szilágyi Miklós hívta fel a figyelmet, amit ehelyütt köszönök meg neki.

¹⁹ Szabó István 1969. 50–77. 122., Braudel, Fernand 2003. 99. skk.

8. kép. Zétény kéziratós térképe

9. kép. Rad kéziratós térképe

irányítása kezdetektől fogva ezek területnövelését is szolgálta, nem csak a vízrendszerek karbantartását. Minderről azonban keveset tudhatunk, inkább csak a paraszti termelés későbbi korszakainak tanulságai világítanak be a múlt homályába.

A későbbi tájhasznosítás részletező lokális elemzése árnyaltabb képet ad a Bodrogtörz falvainak típusairól, s tovább differenciálja a – korábban a kistájak mentén megrajzolt – táji változatokat is. Nem véletlen, hogy ebben a tipológiában eddig *Borsos Balázs* jutott legtovább, aki számítógépes analíziséhez – a legtöbb ható tényezőt figyelembe véve – a folyóvizek és a domborzat alapján végezte el a kistáji besorolást, s ennek alapján nyolc egységet különít el a vízrendezés előtti időszakban: *Bodrogtörz – Szigetköz, Tisza mente, Rozvágyi dombság, Karcsa mente, Bodrog mente, Tice mente, Helmei-dombság, Hosszúrét*. Analíziséhez – a korábbi kistáji csoportosítások mellett – felhasználja a tengerszint feletti magasság, a domborzat, a településföldrajzi helyzet, a településszerkezeti típusok, az évi középhőmérséklet és csapadékmennyiség, valamint a talajtípusok lokális jellemzőit is, ezek alapján a tájhasznosítás tíz típusát különíti el. Ugyanakkor megállapítja, hogy a folyók szabályozása előtt főleg három geográfiai tényező befolyásolta a gazdálkodás térbeli tagoltságát: 1. A különböző tengerszint feletti magasság és az ebből következő vízjárás. 2. A település domborzati helyzete. 3. A földrajzi kistájhoz való tartozás. Az első kettő alapján *szigetterepülést, folyóparti települést és hegylábi települést* különít el, amelyek besorolását a harmadik tényező, a földrajzi kistájak alapján véli megoldhatónak.²⁰

b) A környezeti változások nem értelmezhetők a gazdálkodás azzal járó átalakulása nélkül, ez utóbbinak pedig azok a társadalmi-kulturális folyamatok adják a valódi tartalmát, amelyeket – a környezeti változások hatására – kivált. Szorosan összefüggő tényezők ezek, amelyeket csak a tudományos vizsgálat sajátosságainak érdekében lehet a tárgyalás során elkülöníteni.

A Bodrogtörz mezőgazdálkodásának egyik alapvető változása – összefüggésben a vízrendezéssel is – a határhasználat rendjében ment végbe. Amíg az úrbéri bevételek adatai, valamint *Molnár András* 1799-es leírása szerint a falvaink döntő többsége két nyomásban művelte határát, addig a vízrendezés után jelentősen terjedt a három nyomás alkalmazása, majd azt fokozatosan felváltották az őszi–tavaszi fordulók – használatukat a tagosítás segítette elő.²¹ A tájatalakító tevékenység hatására a szántóterületek aránya megnőtt (a domborzati tényezők miatt a Bodrogtörz felső, ill. alsó területein nem egyenlő mértékben). Amíg – *Frisnyák Sándor* számításai szerint – 1865-ben az összes földalapról a Felső-Bodrogtörzben a szántók 37,4%-kal, az Alsó-Bodrogtörzben mindössze 19,6%-kal részesedtek, addig a folyószabályozási, árvízmentesítő és lecsapolási munkák eredményeként 1897-re ez az arány már 57,1%, ill. 49,2% volt (lásd táblázatok).

A vízrendezés által elfoglalt alföldek lehetővé tették a búzatermesztést, ami átalakította a cereáliák fogyasztásának korábbi rendjét is. A homokhátak megmaradtak a rozs-, szőlő- és gyümölcsstermesztés szintjének, az alföldek inkább búzát termettek. Ugyanakkor a földművelés technikája és eszközkészlete csak lassan változott, nehezen tökéletesedett. A gépek megjelenése csak a nagybirtokokra szorítkozik, de az olcsó

²⁰ *Borsos Balázs* 1994a. 310–326.

²¹ *Dóka Klára* 1977. 115.

munkaerő ott sem gyorsítja a technikai váltást. A szemtermelő gazdaságok, főleg a nagybirtokok nagy számban vonzották az aratómunkásokat, s a korábban munkaerő-felesleggel rendelkező Bodroghözben munkaerőhiány keletkezett. Fokozta ezt a kivándorlás hatása is, s a Bodroghözbe az aratás időszakában nagy számú felföldi, főleg ruszin aratómunkás vándorolt. Ezek szerepet kaptak az uradalmak gazdálkodásában, olykor még a nagyobb gazdák paraszti üzemeiben is, így a munkaerőigény a ruszinok vándorlását, kisebb mértékben migrációját indította el.²²

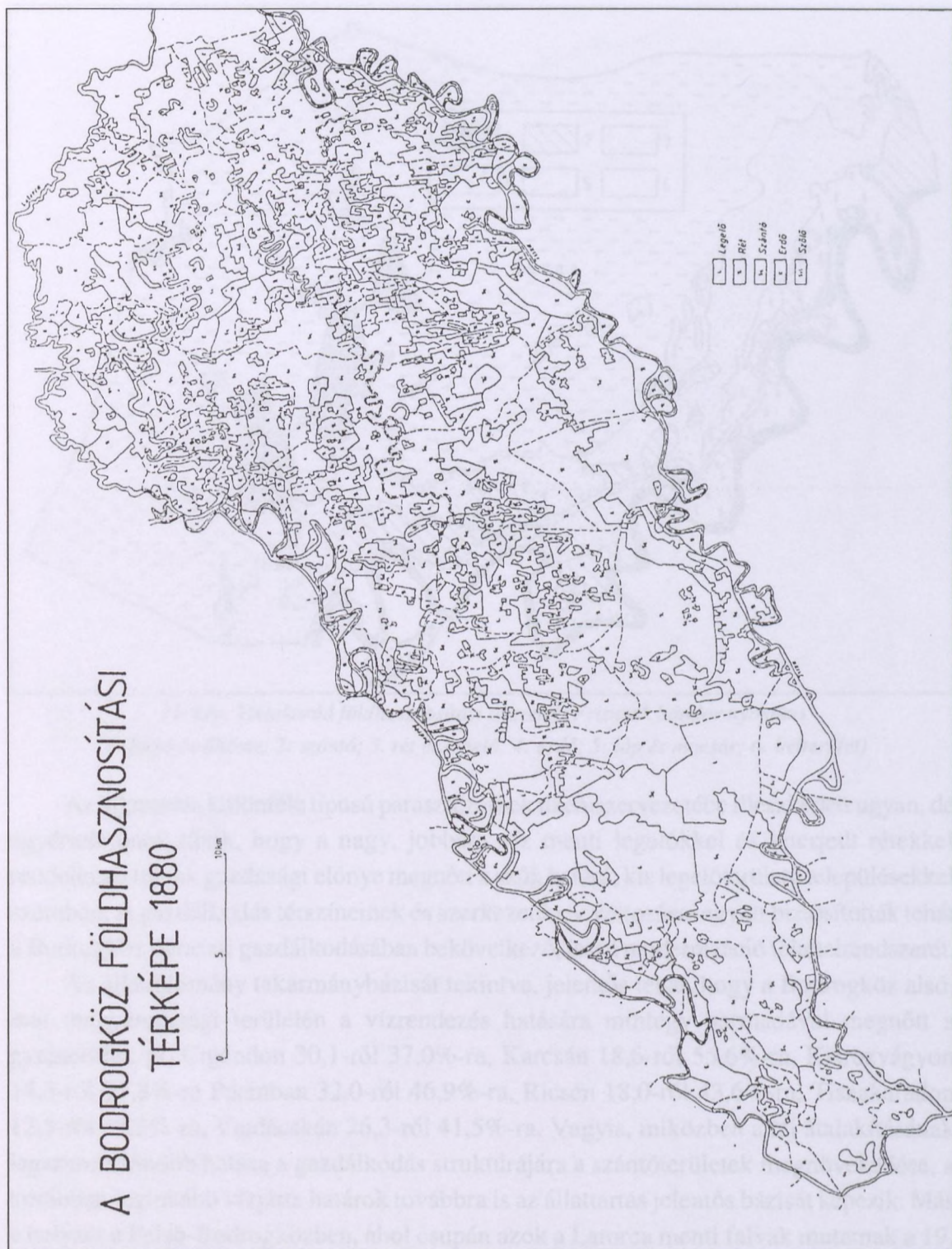
Bár a korszerű technika lassan, megkésve hatol be a Bodroghöz mezőgazdálkodásába, a kiterjedő két- és háromnyomásos gazdálkodás – a szerencsésebb helyzetű falvakban – lehetővé teszi a piacra orientált vegyes gazdaságok létrejöttét. A fő kereskedelmi cikk a legelőn nevelt jószág marad, de mellette a földművelés javai (korai burgonya, dinnye, zöldségfélék, gyümölcs, szőlő stb.) is piacra jutnak. (A gyümölcstermesztés vonatkozásában utalni kell azokra a „modernizációs” próbálkozásokra, amelyek a Tiszakertek tradicionális gyümölcskultúráját próbálják meg korszerűsíteni.) Segítette mindezt a közlekedés és szállítás jelentősen javuló feltételrendszere is. Mégsem állíthatjuk, hogy a bodroghözi mezőgazdálkodás termelési szerkezetében döntő jelentőségű átalakulás, szerkezeti korszerűsödés ment volna végbe.

A gyepterülete a Felső-Bodroghözben 31,0%-ról 21,6%-ra csökkent, az Alsó-Bodroghözben pedig – a mocsarak lecsapolása révén – 24,7%-ról 34,7%-ra növekedett. Vagyis a táj egészét tekintve nem egyértelmű az, hogy az állatlétszám 19. századi növekedésével párhuzamosan csökkennének a legelőterületek, inkább a takarmánybázis térszíni átrendeződését és az egyes faluhatárok – ebben a vonatkozásban is – differenciált változását szükséges hangsúlyozni.²³ Az erdei legelők elvesztésével a kiterjedt ártéri legelők jelentősége megnőtt – a belső legelők és a tarló rendszeres legeltetése mellett is. A szemtermelő gazdaságok többsége főleg önellátásra termelt, a mobilizálható értéket a hízó jószág jelentette.

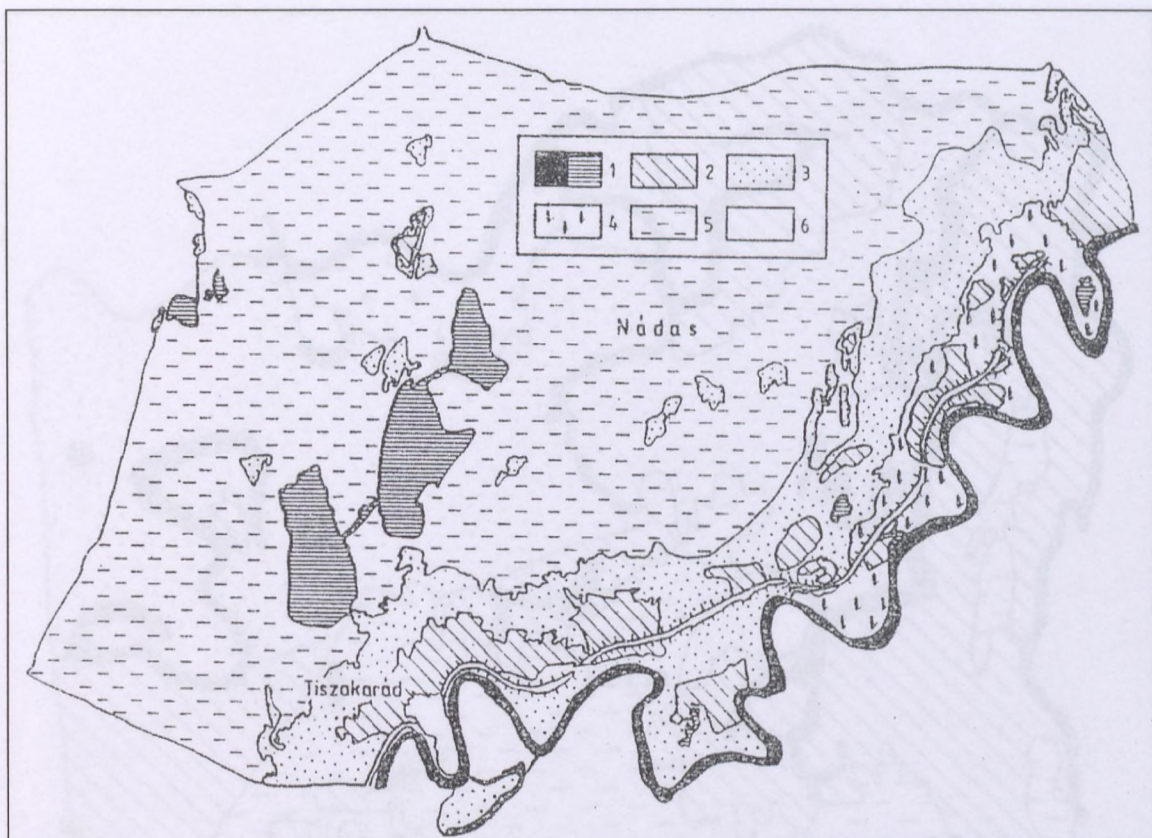
Az ármentesítés, a vízrendezés sok tekintetben átformálta a települések létfenntartási szisztémáját, vele együtt átalakította a korábbi település-hierarchiát is. Mindez azonban sok vonatkozásban a mezőgazdálkodás extenzív növelése volt, kevésbé hatékonyságuk növelése, nem jelentette, hogy a parasztüzemek termelési szerkezetében is lezajlott volna a változás. Továbbra is megmaradt az eladásra nevelt (hizlalt) szarvasmarha tartásának túlsúlya, valamint a gabonatermelés prioritása. Az utóbbi azonban – az ármentes térszínnek és az árterek hasznosítása közötti differenciák másodlagossá válásával – a búzatermelés szerepének növekedését is jelentette a homokhátak tradicionális rozstermesztésével szemben. Az ugar fokozatos elhagyásával a kapás takarmánynövények és a vetett takarmányok is terjedtek a 19–20. század fordulójától, ezek azonban sokfelé – a kétnyomásos határhasználat keretei között – a homokos fordulóföldekben, a rozssal felváltva kaptak helyet. Egészében növekedett ugyan az istállózás jelentősége, de csak a legeltetés hiányában takarmányoztak: tavasztól a lehető legkésőbbi beszorulásig a legelőn igyekeztek tartani a növendék marhát és a jármos ökröket.

²² Dóka Klára 1977. 120.; Süli-Zakar István 1980. 46–50.; A kivándorláshoz: Rác István 1980.; Fejős Zoltán 1980. 293–327.; Újabban a Bodroghözről is: Fejős Zoltán 1993.

²³ Vö. Bodó Sándor 1992. 48.

10. kép. A Bodrogköz földhasznosítási térképe, 1880.
(szerk.: Borsos–Pentelényi 1993.)

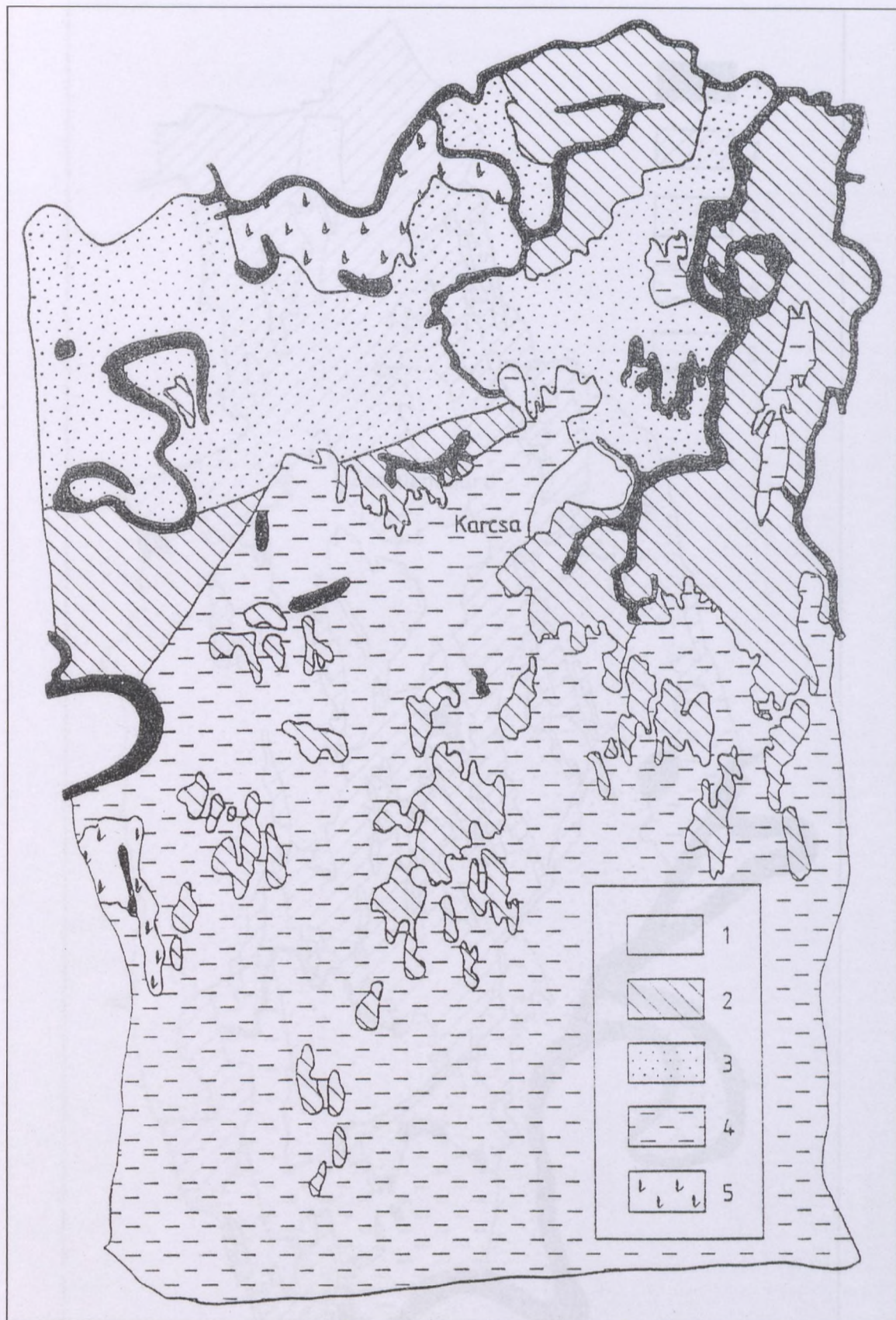

11. kép. Tiszakarád földhasznosítási övezetei (Frisnyák Sándor nyomán)
(1: folyó és állóvíz; 2: szántó; 3: rét és legelő; 4: erdő; 5: láp és mocsár; 6: belterület)

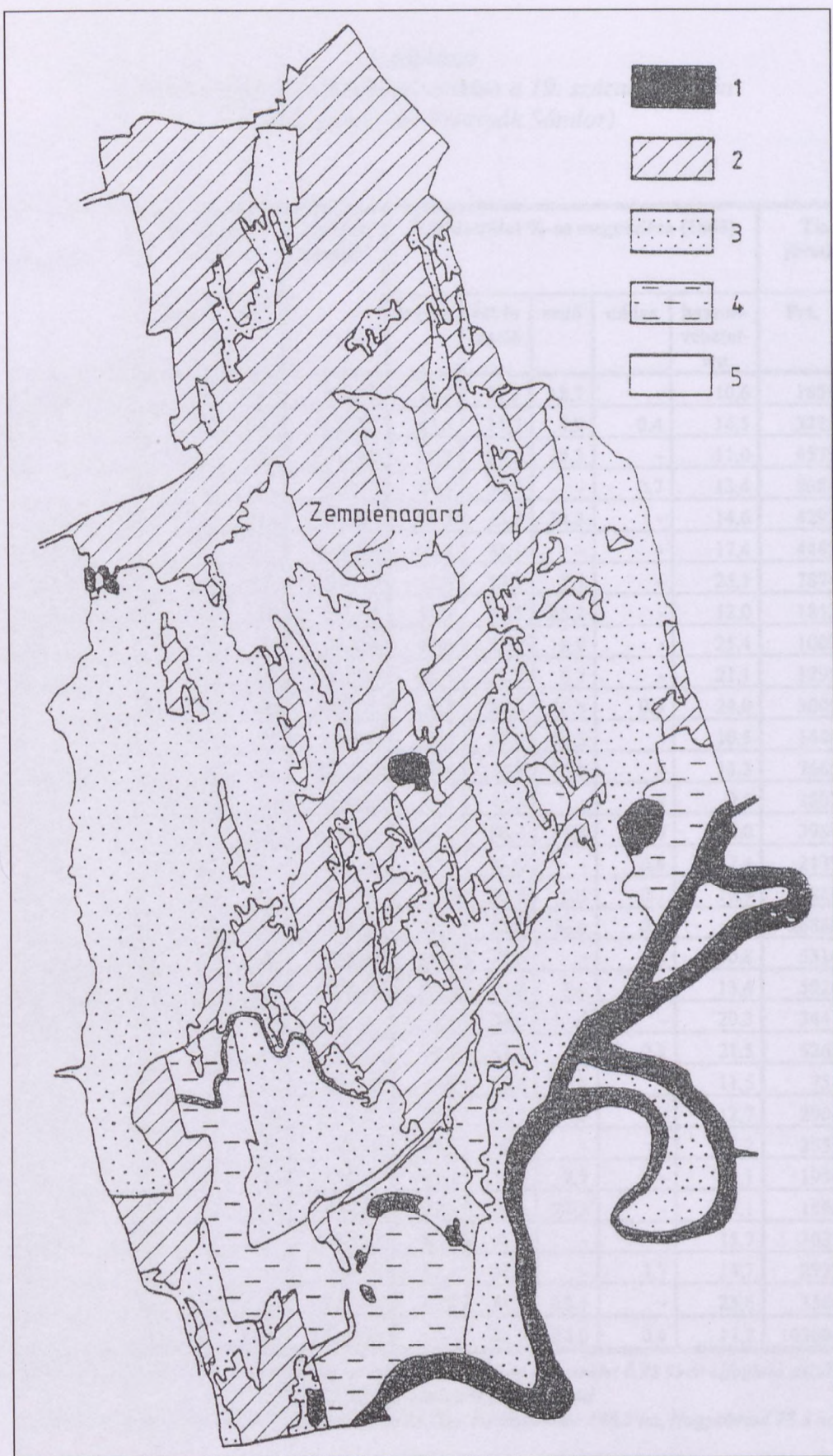
Az állattartás különféle típusú paraszttüzemek üzemszervezetébe illeszkedett ugyan, de egyértelműnek tűnik, hogy a nagy, jobbára víz menti legelőkkel és kiterjedt rétekkel rendelkező falvak gazdasági előnye megnőtt a szűk határú, kis legelőterületű településekkel szemben. A gazdálkodás térszíneinek és szerkezetének változásai együtt biztosították tehát a Bodroglók paraszti gazdálkodásában bekövetkező, lassú modernizáció feltételrendszerét.

Az állatállomány takarmánybázisát tekintve, jelentős tehát, hogy a Bodroglók alsó, mai magyarországi területén a vízrendezés hatására mintegy harmadával megnőtt a gyepterület: pl. Cigándon 30,1-ről 37,0%-ra, Karcsán 18,6-ről 55,6%-ra, Kisrosvágyon 14,3-ről 37,8%-ra Pácinban 32,0-ről 46,9%-ra, Ricsén 18,0-ről 43,6%-ra, Tiszakarádon 12,5-ről 49,3%-ra, Vajdácskán 26,3-ről 41,5%-ra. Vagyis, miközben a táj átalakításának legszembetűnőbb hatása a gazdálkodás struktúrájára a szántóterületek megnövekedése, a korábban leginkább vízjárta határok továbbra is az állattartás jelentős bázisát képezik. Más a helyzet a Felső-Bodroglókban, ahol csupán azok a Latorca menti falvak mutatnak a 19. század végén is kiugró területű legelőterületeket, ahol a vízrendezés csak a 20. század derekán történt meg. Nem véletlen, hogy ezek a falvak fogadják határukra más települések kintháló hízójószágát: pl. a Zétény (Zátin) határában levő, *Eszenke* nevű legelőre, ahol egészen a közös gazdálkodásig jelentős legeltető állattartás zajlott. De a Latorca mente jelentős mennyiségű legelő állatot gyűjtött egybe tavasztól ősziig, beleértve az igázott ökröket is, amiket legelőn tartottak, csak a nyári hordás idejére tereltek haza a falvakba.²⁴ Ezek a települések őrizték meg legtovább az ökrök igázásának hagyományát is.

²⁴ Viga Gyula 1996. 56–60.

12. kép. Karcsa területhasználása a 19. század első felében (Frisnyák Sándor nyomán)
(1: belterület; 2: szántó, gyümölcsös, kaszálórét; 3: legelő; 4: láp és mocsár; 5: erdő)

13. kép. Zemplénagárd földhasznosítása a 19. század közepén (Frisnyák Sándor nyomán)
(1: vízterület; 2: szántó; 3: rét és legelő; 4: láp; 5: belterület)

1. táblázat
A Felső-Bodrogi földhasznosítása a 19. század közepén
(Szerkesztette: dr. Frisnyák Sándor)

Település	Birtokosok száma		Terület (hektár)	A földterület %-os megoszlása (1865)					Tiszta jövedelem	
	nagy	kis		szántó	rét és legelő	erdő	nádas	haszon-vehetően	Fr. Ft.	kr.
1. Ágcsernyő	3	42	666,96	33,4	37,3	18,7	-	10,6	1858	51
2. Bacska	4	85	913,83	62,5	17,7	4,9	0,4	14,5	3225	21
3. Battyán	3	108	1981,89	27,4	26,3	35,3	-	11,0	4539	18
4. Bély	2	70	924,77	49,6	36,3	-	0,7	13,4	2684	50
5. Bodrogmező	3	113	1622,23	35,3	15,8	34,3	-	14,6	4292	24
6. Bodrogszentés	4	213	1139,99	49,5	33,1	-	-	17,4	4443	2
7. Bodrogszerdahely	6	200	2365,15	33,8	37,7	3,4	-	25,1	7874	47
8. Bodrogszentmária	2	59	953,54	11,3	11,5	65,2	-	12,0	1812	49
9. Bodrogszög	1	30	360,24	43,5	22,2	8,9	-	25,4	1009	45
10. Bodrogvécs	3	63	612,29	43,5	28,7	6,7	-	21,1	1795	5
11. Boly	2	89	1080,14	38,5	20,5	16,5	0,5	24,0	3005	13
12. Kaponya	3	28	561,65	32,3	37,7	19,5	-	10,5	1444	34
13. Királyhelmec	4	726	2012,39	47,4	28,5	10,8	-	13,3	7665	50
14. Kisdobra	2	63	694,58	49,1	41,3	-	-	9,6	2507	57
15. Kiskéres	2	245	1843,21	31,6	26,2	17,8	2,4	22,0	3987	47
16. Kiskövesd	2	100	605,96	39,2	43,0	-	0,4	17,4	2137	34
17. Kistárkány	3	134	1233,21	37,0	37,2	9,3	0,1	16,4	2860	47
18. Lelesz	4	274	2488,88	31,2	23,0	36,4	0,1	9,3	k6863	23
19. Nagykéres	5	140	1768,40	44,9	22,5	-	1,8	30,8	5314	6
20. Nagykövesd	4	223	1238,39	45,7	37,5	3,4	-	13,4	5920	11
21. Nagytárkány	3	140	1513,47	37,5	28,6	13,6	-	20,3	3441	44
22. Örös	3	191	1725,81	24,7	53,5	-	0,3	21,5	5263	19
23. Pálfölde	1	20	225,00	40,7	24,0	23,8	-	11,5	731	46
24. Perbenyik	1	107	1018,57	49,6	33,7	4,0	-	12,7	2904	16
25. Rád	4	74	684,22	49,0	39,8	-	-	11,2	2551	24
26. Szinyér	2	46	506,40	55,2	31,0	2,7	-	11,1	1956	35
27. Szolnocska	3	60	639,34	23,3	40,4	23,2	-	13,1	1592	20
28. Szomotor	2	36	703,21	50,1	34,2	-	-	15,7	3035	-
29. Véke	3	40	654,30	57,7	23,9	-	3,7	14,7	2732	21
30. Zétény	4	113	2215,53	19,8	41,5	15,1	-	23,6	3560	31
Összesen	88	3832	34953,55	37,4	31,0	14,0	0,4	17,2	103006	90

*A szőlőadatokat (= 328 ha) a szántóföldek rovata tartalmazza. Az összterület 0,93 %-át elfoglaló szőlőskertek 99,6 %-a négy helységben összpontosul (Bodrogszentmária 14,4 ha, Bodrogszerdahely 85,7ha, Királyhelmec 148,5 ha, Nagykövesd 78,3 ha).

2. táblázat
Az alsó-bodroghközi falvak földhasznosítása a 19. század közepén*
(Szerkesztette: dr. Frisnyák Sándor)

Település	Birtokosok száma		Terület (hektár)	A földterület %-os megoszlása (1865)					Tiszta jövedelem	
	nagy	kis		szántó	rét és legelő	erdő	nádas	haszon- vehetet- len	Frk.	kr.
1. Alsóberecki	6	40	912,11	33,8	29,4	12,0	-	24,8	2139	19
2. Bodroghalom (Luka)	7	91	2403,13	8,2	39,1	-	2,3	50,4	2655	21
3. Cigánd	2	519	5449,06	28,7	30,1	0,6	5,1	35,5	12882	20
4. Dámóc	2	99	652,57	33,5	42,0	6,1	18,4	23,0	45	
5. Felsőberecki	1	40	322,83	40,3	35,3	8,5	-	15,9	1111	46
6. Karcsa	1	114	4255,55	12,1	18,6	2,6	2,8	63,9	4749	26
7. Karos	2	56	1541,66	8,4	28,2	2,0	5,6	55,8	1795	13
8. Kenézlő	1	22	2426,15	18,9	29,7	-	6,6	44,8	3242	20
9. Kisrosvány	4	43	842,47	37,9	14,3	-	4,6	43,2	2031	20
10. Lácacséke	9	334	4233,68	26,7	22,3	29,2	1,1	20,7	11260	71
11. Nagyrosvány	10	105	2710,43	24,4	21,5	1,0	3,3	49,8	5108	17
12. Pácin	3	225	3067,79	14,3	32,0	4,4	3,8	45,5	5178	15
13. Révleányvár	4	99	1562,96	9,3	6,6	59,2	1,0	23,9	2108	21
14. Riese	2	147	2339,83	9,0	18,0	36,0	4,0	33,0	3573	12
15. Semjén	1	102	763,64	30,4	17,2	-	4,0	48,4	1942	2
16. Tiszakarád	2	235	6347,94	6,0	12,5	1,5	4,0	76,0	3852	34
17. Vajdác	3	88	1637,77	19,7	26,3	1,3	5,6	47,1	2518	37
18. Viss	5	85	1370,17	42,5	47,0	-	-	10,5	5925	20
19. Zalkod	7	24	1041,58	39,1	50,1	1,3	-	9,5	3613	20
20. Zemplénagárd	5	250	2424,42	30,2	24,1	29,0	3,5	13,2	6623	4
Összesen:	77	2718	46305,74	19,6	24,7	9,3	3,5	42,9	84618	83

*A hegylajai települések Bodroghközbe átnyúló területei nélkül

Leginkább kifejező azonban a hasznavehetetlen területek változása: 17,2%-ról, ill. 42,9%-ról 7,5%-ra, ill. 9,9%-ra zsugorodott a művelésbe nem fogható részek aránya. Megnőtt a mikrotáj népességeltartó képessége, s az ártéri gazdálkodás elemei egyre inkább reliktumként mutathatók ki a termelő gazdálkodás mellett.²⁵

Bizonyos tehát, hogy a vízrendezés hatása alapvető a termelés átalakításában. Folyamata közelítette egymáshoz a táj falvainak gazdálkodási struktúráját, ám a megváltozott szerkezetben – nyomokban – rendre felismerhetők a régebbi hagyományok. Mindez nem jelenti, hogy a Bodroghköz bármilyen vonatkozásban is reliktum területe lenne: sokkal inkább a tradicionális kultúra alakuló táji változata.

Borsos Balázs meggyőzően adatolta, hogy – a korábbi táji formációknak megfelelően – a vízrendezés különböző módon alakította át a Bodroghköz kistájainak, falucsoportjainak arculatát. Valójában a mezőgazdasági területek kiterjesztésének formáit veszi számba,

²⁵ Boros László 1997. 227–232.

3. táblázat
A Felső-Bodroghöz földhasznosítása 1897-ben (%-ban)
(Szerkesztette: dr. Boros László)

Település	Összes ter. (ha)	Szántó	Kert	Szőlő	Gyep	Erdő	Nád	Termő	Nem termő
1. Ágesernyő	685,7	64,4	6,0	0,0	23,5	2,6	0,1	96,6	3,4
2. Baeska	955,9	79,5	42	0,0	10,9	0,0	0,0	94,6	5,4
3. Battyán	2014,9	43,3	0,8	0,0	15,6	36,9	0,0	96,6	3,4
4. Bély	950,7	60,3	4,4	0,0	27,2	3,2 0,1	95,2	4,8	
5. Bodroghmező	1842,8	33,3	1,1	0,0	13,4	44,7	0,0	92,5	7,5
6. Bodrogszentés	1004,3	71,4	2,8	3,5	16,6	0,0	0,0	94,6	5,4
7. Bodrogszerdahely	2449,0	61,0	2,3	5,2	27,4	3,2	0,9	100,0	0,0
8. Bodrogszentmária	996,9	14,9	3,8	0,0	15,3	55,3	0,0	89,3	10,7
9. Bodrogszög	350,6	60,1	3,9	0,0	6,3	13,8	0,0	84,1	15,9
10. Bodrogvécs	569,4	59,7	1,7	0,0	26,3	2,7	0,0	90,4	9,6
11. Boly	1086,4	47,3	2,2	0,0	11,4	26,3	0,4	87,6	12,4
12. Kaponya	556,9	56,8	1,1	0,0	33,7	1,6	0,0	93,2	6,8
13. Királyhelme	2020,3	47,5	2,0	8,7	23,4	8,1	0,0	89,7	10,3
14. Kisdobra	699,4	82,4	4,1	0,0	11,6	0,0	0,0	98,1	1,9
15. Kisdőcs	1911,2	50,1	0,9	0,9	26,5	12,7	0,0	91,1	8,9
16. Kiskövesd	669,7	74,5	1,8	0,0	20,8	0,0	0,0	97,1	2,9
17. Kistárkány	1392,5	72,4	5,6	0,0	12,0	2,3	0,0	92,3	7,7
18. Lelesz	2737,7	38,0	1,6	0,0	17,5	32,5	0,0	89,6	10,4
19. Nagydőcs	1772,1	63,7	0,7	0,0	31,4	0,0	0,6	96,4	3,6
20. Nagykövesd	1260,8	60,6	0,7	6,4	27,9	0,0	0,0	95,6	4,4
21. Nagytárkány	1544,1	56,8	1,6	0,0	26,4	3,5	0,0	88,3	11,7
22. Örs	1721,4	60,2	0,9	0,0	30,2	0,0	0,1	91,4	8,6
23. Pálfölde	224,0	56,1	6,6	0,0	4,3	25,4	0,0	92,4	7,6
24. Perbenyik	1079,6	59,3	2,9	0,3	27,4	4,2	0,0	94,1	5,9
25. Rád	772,9	66,2	4,5	0,0	20,4	0,0	0,0	91,1	8,9
26. Szinyér	516,1	67,1	3,6	0,0	23,2	0,0	0,0	93,9	6,1
27. Szolnocska	653,2	37,9	1,4	0,0	44,3	7,7	0,0	91,3	8,7
28. Szomotor	734,7	64,7	1,2	0,3	25,4	0,0	0,0	91,6	8,4
29. Véke	834,5	72,6	1,7	0,0	13,3	0,0	0,0	87,6	12,4
30. Zétény	2143,8	27,6	1,3	0,0	34,7	24,7	0,0	88,3	11,7
Összesen:	36151,5	57,1	2,6	0,6	21,6	10,5	0,1	92,5	7,5

egyszersmind igazolva a termőtáj egységesülésének folyamatát.²⁶ Nagyon helyesen utal arra, hogy a táj továbbra sem válik egységessé, s a területhasznosításban továbbra is jelentős különbségek maradtak.²⁷ Amit azonban továbbra sem tudunk, s megválaszolásához hosszú levéltári kutatás szükséges: az újonnan nyert területek birtokba vétele, hasznosítása a korábbi földművelő térszíneknek megfelelően történt, vagy – a korszak gazdasági-társadalmi folyamataihoz igazodva – volt alternatívája a „hagyományos” mezőgazdasági tevékenységnek, munkakultúrának. Vagyis, a polgárosulás, a modernizáció behatolt-e a megváltozó területhasznosítás mentén, vagy a korábbi termelőtechnika kiterjesztése zajlott. Közvetett forrásaim alapján, magam úgy ítélem meg, hogy alapvetően nem változtak a

²⁶ Borsos Balázs 2000. 25. táblázat

²⁷ Borsos Balázs 2000. 164–165.

parasztüzemek gazdasági célkitűzései, megmaradt a parasztság stratégiája, az alapvető kérdés elsősorban a nincstelenek és kisközségek földhöz juttatása lett volna.

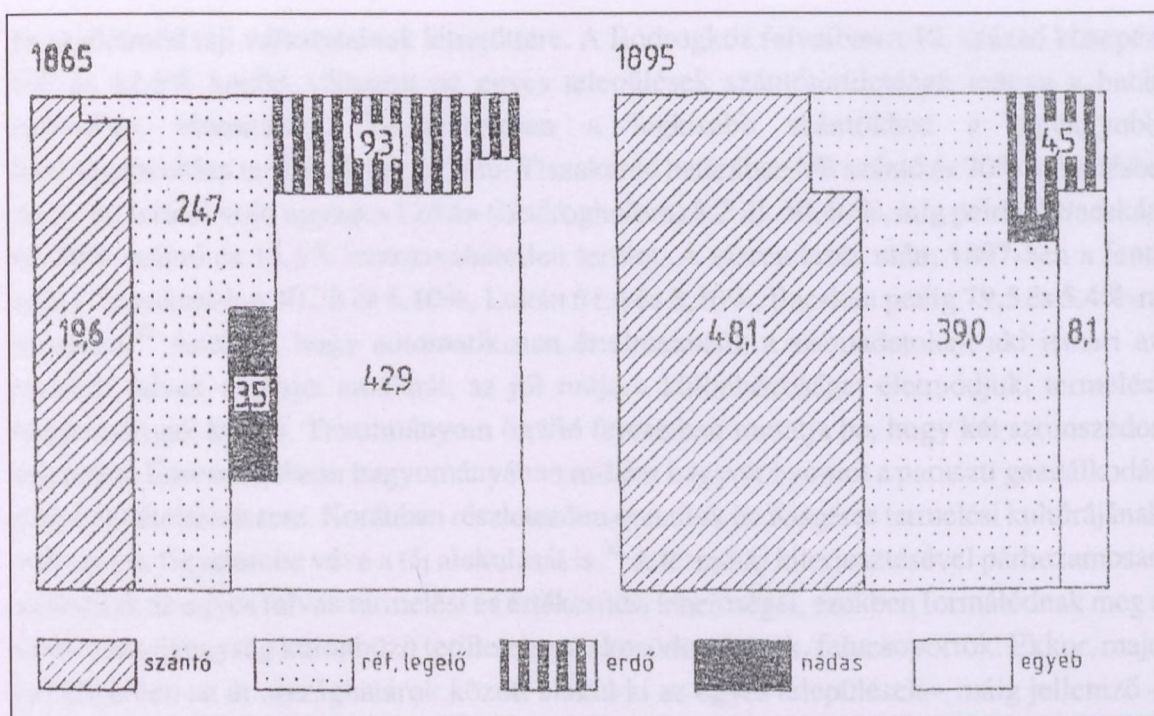
4. táblázat
Az Alsó-Bodrogház földhasznosítása 1897-ben (%-ban)
(Szerkesztette: dr. Boros László)

Település	Összes ter.(ha)	Szántó	Kert	Szőlő	Gyep	Erdő	Nád	Termő	Nem termő
1. Alsóberecki	886,8	70,8	2,2	0,0	12,5	2,2	0,0	877	12,3
2. Bodrogház ¹	2759,1	61,6	0,7	0,0	29,4	0,0	0,0	91,7	8,3
3. Cigánd ²	5743,2	55,6	1,2	0,0	37,0	0,3	0,2	943	5,7
4. Dámóc	976,1	57,6	1,4	0,0	34,8	0,0	0,0	93,8	6,2
5. Felsőberecki	342,2	48,1	2,4	0,0	40,3	0,0	0,0	90,8	9,2
6. Györgytelek ⁴	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7. Karcsa	4309,4	33,4	0,2	0,0	55,6	2,7	0,0	91,9	8,1
8. Karos	1337,5	72,1	0,2	0,0	25,2	0,0	0,0	97,5	2,5
9. Kenézlő	1831,1	54,1	0,7	0,3	26,6	2,2	0,1	84,0	16,0
10. Kisrosvány	840,4	38,0	1,6	0,0	37,8	0,1	0,0	77,5	22,5
11. Lácacséke ³	2512,6	44,3	1,3	0,0	26,1	10,7	0,0	82,4	17,6
12. Nagyrosvány	2781,0	38,6	0,8	0,0	40,2	0,0	1,5	81,1	18,9
13. Pácin	3363,0	41,3	0,4	0,0	46,9	3,5	0,0	92,1	7,9
14. Révleányvár	2706,6	35,7	0,5	0,0	21,3	34,4	0,7	92,6	7,4
15. Ricsé	2539,9	25,5	0,5	0,0	43,6	22,4	0,5	92,5	7,5
16. Semjén	799,7	44,7	1,9	5,6	35,0	0,0	0,0	87,2	12,8
17. Tiszacsermely ⁴	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18. Tiszakarád	6621,7	40,7	0,3	0,0	49,3	3,3	0,3	93,9	6,1
19. Vajdác	1631,9	54,1	0,9	0,0	41,5	0,0	0,0	96,5	3,5
20. Viss	1320,1	64,0	0,6	0,5	26,1	0,0	0,0	91,2	8,8
21. Zemplénagárd	2557,6	55,1	2,9	0,1	30,8	5,2	0,8	94,9	5,1
Összesen:	45859,9	49,2	1,1	0,3	34,7	4,6	0,2	90,1	9,9

1. 1897-ben Luka néven szerepelt, 2. Kis- és Nagycigánd, 3: Cséke és Laca néven önálló települések voltak, 4: nem voltak önálló települések

Ebben a vonatkozásban a vízrendezés nem hozott áttörést: a megnyert területek jelentős része a nagybirtokokat gyarapította.²⁸ Mindez persze nem jelenti, hogy ne tarthatnánk gyökeres fordulatnak a vízrendezést a bodrogházi parasztok életmódjában: a feudális kötöttségekkel együtt, a táji, földrajzi „kötöttségek” nem kis része is megváltozott számukra. Arra a gazdasági pályára állhattak, amit – szerencsésebb adottságú társaik számára – a falu határa már korábban is biztosított. Örökölt gazdasági-társadalmi környezetükből persze nem volt könnyű kitörni, s a földrajzi hely hátrányos adottságait sok vonatkozásban a helyzet különbözőségéből adódó problémák váltották fel. Nem egyforma esélyt kaptak falvaink, lehetőségeiket a nagybirtokok kiterjedése éppen úgy befolyásolta, mint a piacok elérhetősége. Nem tűntek el – a térszín különbözőségéből fakadó – differenciák a tájpotenciál vonatkozásában sem. Mégis, a táj átalakítása – a korábban

²⁸ Balassa Iván 1956., Dankó Imre 2001. 92.

14. kép. A földhasznosítás változása a Bodroghelyen a környezet-átalakítások hatására
(Frisnyák Sándor nyomán)

mostohább adottságú településeken hangsúlyosan – lehetővé tette a paraszti termelőtevékenység kibontakozását, egyéni útjainak megkeresését. Sajnos, hiányzik ma még két generáció életének, tevékenységének részletező feltárása, hogy a 19. század második fele változásairól árnyalt képet kapjunk.

c) A fentiek együttesen a gazdálkodás strukturális változását jelzik, aminek azonban a társadalmi hatása annak ellenére ellentmondásos folyamat – elsősorban a helyi társadalom szerkezete, a népesedéstörténet és birtoklástörténet sajátosságai miatt –, hogy a tájátalakítás és a lassú paraszti polgárosulás közötti párhuzam a Bodroghely műveltségének alakulásában kitapintható.²⁹ A szántóterület kiterjesztése társadalmi-gazdasági igény, de a Bodroghelyben lényegében elmélyíti a társadalmi ellentmondásokat, polarizálja a birtokstruktúrát: a földesúri – világi és egyházi – birtokok területe megnő, s vele arányosan gyarapszik a zsellérek száma, akik – az egészségtelen birtokstruktúra és a relatív túlnépesedés feszültségeinek levezetésére – nagy számban vándoroltak ki.³⁰ Ezzel együtt a táj népessége a vízrendezés fél évszázada alatt megduplázódik: 20 ezer főről 44 ezerre nő.³¹

Nem elhanyagolható azonban, hogy a fenti, összegző statisztikai adatok az egyes települések esetében erősen eltérő változásokat rejtenek. Jobbára azonban nem egy-egy település sajátos helyzetéről esik szó, hanem az egész történeti táj, a Bodroghely jellemzőiről, ill. változásának mikéntjéről. Pedig ha kicsit részletesebben megnézzük az egyes települések földhasznosításának változásait, akkor nem csupán árnyaltabb képet kapunk, hanem válaszokat is a táj településcsoportjainak kialakulására, a termelési technika

²⁹ Balázs György (szerk.) 1998., Fehér György 2003. 91–122.

³⁰ Legényei Bodnár Péter 1903. 20.; Balassa Iván 1956., Süli-Zakar István 1980. 48–50., Sápos Aranka 2001. 28–35.

³¹ Kiss Károly 1896. 47., 50.

és az életmód táji változatainak létrejöttére. A Bodroglak falvaiban a 19. század közepén 6% és 62,5% között változott az egyes települések szántóterületének aránya a határ egészéhez viszonyítva. Természetesen a legkisebb szántókhoz a legnagyobb hasznavehetetlen terület társul: például Tiszakarád határában 6% szántó és 76% művelésbe nem vett terület volt, ugyanez Lukán (Bodroghalom) 8,2 ill. 50,40%, míg például Bacsán 62,50% szántó és 14,5% hasznavehetetlen terület. A vízrendezés után, 1897-ben a fenti arány Tiszakarádon 40,70 és 6,10%, Lukán 61,6 és 8,30%, Bacsán pedig 79,5 és 5,4%-ra módosul.³² Anélkül, hogy automatikusan értelmeznénk a számadatokat, aki ismeri az említett falvak néprajzi arculatát, az jól tudja a különbözőséget életmódjuk, termelési hagyományuk között. Tanulmányom önálló fejezetben mutatja be, hogy két szomszédos település, Karcsa és Pácin hagyományában miként hagyott nyomot a paraszti gazdálkodás eltérő feltételrendszere. Korábban részletezően mutattuk be Kisgéres termelési kultúrájának változását, figyelembe véve a táj alakulását is.³³ A termőtáj kiterjesztésével párhuzamosan változnak az egyes falvak termelési és értékesítési lehetőségei, ezekben formálódnak meg a termelőtevékenység különböző területeire szakosodott falvak, falucsoportok. Ekkor, majd ezt követően az új országhatárok között alakul ki az egyes települések – máig jellemző – előnyös, mások (akár hatványozottan) hátrányos helyzete.

Más vonatkozásban, az is igazolható, hogy a feudális kori földhasznosítási forma – a jobbágyszabadítás és a vízrendezés ellenére – helyenként gyakorlatilag visszafordíthatatlan társadalmi folyamatokat indukált, amelyek a kapitalizálódás, a paraszti polgárosodás időszakában sem voltak korrigálhatók. Különösen igaz ez a Bodroglakban, ahol az új terület birtokbavételét sok feszültség, társadalmi ellentmondás kísérte, nem javítván érdemben a birtokstruktúrán, főleg a legszegényebb paraszti réteg helyzetén.³⁴ Annak a társadalmi rétegnek jószerével megpecsételődött a sorsa, amelyik a jobbágyszabadítás, majd a vízrendezés során sem jut termőföldhöz: a bodroglaki kivándorlás első hulláma lényegében erre a helyzetre adott társadalmi válaszként értelmezhető.

A természeti táj átalakításának az egész paraszti társadalmat és kultúrát átformáló hatása volt: ezeknek egy része közvetlenül, másik része közvetve hatott vissza a műveltség állapotára.³⁵ Nem hagyható figyelmen kívül, hogy ezt a nagy munkát éppen a paraszti társadalom alsó rétege végezte el. A nagy tájátalakító tevékenység mögött azonban – s ez a műveltség történetében az előzőhöz hasonlóan fontos –, napi küzdelem zajlott a táj, a közösség és az egyén természeti környezetének formálásában, a termesztés és a tenyésztés napi sikereinek érdekében. Ezek mind az emberi tevékenység eredményeit igyekeztek kitágítani a természet szabta határokig, vagy – ha lehetséges volt – akár azokon túl is.³⁶ Ha elfogadjuk, hogy a domborzati és vízrajzi viszonyok jelentős mértékben meghatározzák egy-egy vidék zártságát vagy nyitottságát,³⁷ akkor bizonyos, hogy a vízrendezés – fizikai és társadalmi, kulturális vonatkozásban egyaránt – megnyitotta a Bodroglakot, a bodroglaki

³² Boros László 1997. 227. skk.

³³ Viga Gyula–Viszóczy Ilona 2000. 167–208.

³⁴ A bodroglaki földosztás problematikájához: Balassa Iván 1956.

³⁵ Szabó László 1996. 152–158.

³⁶ Hofer Tamás 1975., Viga Gyula 1997. 7–8.

³⁷ Kósa László 1990. 65.

falvak világát. A táj esetében ez a polgárosulás és a modernizáció kulcsa is volt, s éppen ebben a kontextusban tragikus, hogy egy emberöltővel a vízrendezés után az új országhatárok megvonása megtöri ezt a folyamatot.

Külön hangsúlyoznom kell, hogy tájunkon a földrajzi környezet nagy átalakítása szorosan összefügg a paraszti kultúra korszakváltásával is: a vízrendezés a Bodroghközben a paraszti társadalom – lassú és ellentmondásos – polgárosulásának előfeltétele. A kultúra és a társadalom kutatói általában azt vallják, hogy a földrajzi-ökológiai feltételek lassabban változnak, mint a társadalmiak.³⁸ A Bodroghközben azonban ez egy meglehetősen gyors, két generáció alatt lezajló tájátalakítási folyamat. Nem ismerjük ma még, hogy részleteiben miként reagál a társadalom ezekre a változásokra, nem tudjuk, miként alkalmazkodik a kultúrában élő közösség a megváltozott feltételekhez. Sok részlete homályba vész annak, hogy a vízrendezés előtti állapot önmagában azonos-e a paraszti kultúra „archaikus” állapotával, vagy a polgárosulás folyamatának más – gazdasági, társadalmi – serkentői is voltak, a táj átalakítása mellett. Nem tudjuk a folyamat szakaszait, hogy milyen etapokban és hogyan követik egymást – közben korábban nem ismert társadalmi feszültségeket is indukálva – a táj hasznosításának újabb formái, a haszonvételek kiterjesztése. A végeredményt ismerjük: a megváltozott struktúrát, de nem a gazdaság, a társadalom és a kultúra finomszerkezetének, az azokra ható „emellyük” működésének folyamatait. Ahogyan a változások nem teszik homogénné a bodroghközi falvakat, falucsoportokat, úgy differenciálnak kell gondolnunk azok korábbi állapotát és az átalakulás folyamatát is. Különösen sok adóssága van a kutatásnak a társadalom változásának kérdésében: kevés hely kivételével nem tudjuk, hogy az újonnan nyert területek milyen módon is kik által hasznosulnak, s hogy mennyiben járultak hozzá a parasztok földéhségének enyhítéséhez.

Megfelelő vizsgálatok és előtanulmányok hiányában, egyelőre teoretikusan sem válaszolható meg az a kérdés, hogy a vízrendezést követően a Bodroghköz társadalmi változásában a *polgárosulás* vagy a *parasztosodás* tendenciája dominál, ill. a lassú modernizáció folyamatában a kettő jellemzői milyen módon ötvöződnek egymással. Bizonyos, hogy a kutatás hajlamos általánosságban a táj *polgárosodásáról* beszélni a 19. század derekán kezdődő gazdasági, társadalmi és kulturális változások kapcsán, mindez azonban részletező vizsgálatokat igényel.

Árnyaltan összetett problematika tehát a 19. századi tájátalakítás, a modernizáció és a paraszti polgárosodás kérdésköre, amit többféle módon lehet tematizálni. A kultúrtáj kitágulása néhány évtized alatt átformálja a történeti táj településeinek hierarchiáját, s különböző módon hat a helyi társadalom és műveltsége állapotára is. Az új földrajzi helyzet azonban – különösen a trianoni országhatárok megvonásával megterhelve – nem egyforma esélyt ad az egyes települések népének polgárosodására. A népességszám differenciált növekedése jelzi, hogy a korábbi legszegényebb, leginkább hátrányos helyzetű települések a legvirulensebbé válhatnak (pl. Bodroghalom, Cigánd, Nagyrozvágy). Mindez azonban nem jelenti a munkakultúra modernizálását, s a termelőtevékenység szerkezeti átalakítását. Újnak tűnő helyzeti előnyök keletkeznek a megváltozott tájban, ezek egy része azonban valójában a régi módon való gazdálkodással nyer hasznosítást. Ilyen például – a vízrendezéssel nyert – kiterjedt gyepterületek hasznosítása: magán a tartásmódon belül csak

³⁸ Barabás Jenő 1963. 72–89., Kósa László 1990. 65.

lassan érvényesül a szerkezeti változás. Megmarad a vásárok és piacok közelségének előnye és hátránya, még akkor is, ha a töltésekkel kialakított új úthálózat csökkent a korábbi elzártságot. Az igazi változást és esélyt azonban a vasút, a vasútállomások közelsége jelenti: ebben a térségben is vonatkerekeken jár a polgárosodás.³⁹ Ahol a közeli vasútállomásra lehet szállítani a termelvényeket, ott a lassúbb ökrös szekerek jobb paraszti kondíciót hordanak, mint az elzárt falvak lovas fogatai. Mindez nemcsak a térség gazdasági stratégiájában játszott szerepet, hanem közvetlenül is befolyásolta falvaink és az egyes parasztüzemek gazdasági lehetőségeit. Szorosan összefügg a bodrogi közeli parasztság és a térség egész modernizációjával, 20. (és 21.) századi gazdasági és társadalmi problémájával. Nem véletlen természetesen, hogy az első világháború utáni új országhatár a Bodrogköz térségében a Kassától keletre vezető, Sátoraljaújhely (Slovenské Nové Mesto)–Csap–Beregszász–Nagyszőlős (Vinogradov)–Huszt–Máramarossziget (Sigethu Marmati)–Körösmező (Jaszinya) vasútvonal mentén húzódik.⁴⁰ A történeti tájat kétfelé vágta az országhatár, nem csupán a bodrogi közeli életminőségét befolyásolva, de megnehezítve a társadalom- és a kultúrakutatók munkáját is a vidék hagyományos műveltsége azonosságainak és eltérő vonásainak feltárásában, a társadalom és a kultúra változásának egységes elvű értelmezésében. (Ez a vidék Pozsonytól is messze van, nem csak Budapesttől!) Csak remélhetjük, hogy az újfajta kontinentális kapcsolatrendszer segíti majd ezt a munkát, s nem múlik el visszavonhatatlanul az elmaradt tudományos rekonstrukciók és a történeti folyamatrajz lehetősége!

³⁹ Majdán János 2002.

⁴⁰ Palotás Zoltán 1990. 45–48.

III. VÁLTOZÁSOK A BODROGKÖZ TÁJAI KAPCSOLATAIBAN

A különböző tájak és az azokon generációkon át élő népcsoportok életmódja, műveltségük regionális tagolódása, belső és külső kapcsolatrendszere egyedi vonásokat hordoz, ám mindezek szerveződése többé-kevésbé általános történeti és etnológiai törvényszerűségek szerint zajlik. Az évszázadok során kirajzolódnak abban a táj és ember viszonyának változásai, az alkalmazkodás, az életmód, a kultúra szerkezeti módosulásai. Nyomon követhetők benne az életmód *változó* és *változatlan* környezeti és emberi részletei, valamint a *változtatható* és *változtathatatlan* feltételei és összetevői. Akár a *történeti táj* módosulását vizsgáljuk, melyben – természeti és társadalmi korrelációját tekintve – markáns cezúrát jelent a *kultúrtáj* kialakulása, akár a történeti ökológia *ökoszisztémáinak* térbeli hierarchiáját vesszük alapul, mindenképpen folyamatokkal, változás-nyalábokkal találkozunk. Ezekben a környezet nem lehet „kultúrán kívüli” tényező, mert az emberi tevékenység egy része folyamatosan annak megváltoztatására irányul, s hoz létre önmaga számára is újabb feltételeket.¹ Jóllehet az ökológiai feltételek és a műveltség tagolódása közötti viszony igen bonyolult, s a környezet különféle sajátosságai nem egyforma hatást gyakorolnak a kultúrára,² számomra nem kétséges, hogy a Bodrogekörtörténeti-ökológiai vizsgálata alkalmas árnyalt kép megrajzolására a kultúra magjának változásairól, ezeken keresztül a táj belső műveltségi tagolódásáról és a környező tájak népéhez való viszonyáról is.³ Az ökoszisztémák történeti vizsgálatával az elmúlt évtizedben új megvilágításba került a táj és a tájformáló kultúra viszonya, s ennek révén az eddiginél árnyaltabb képet ismerünk ma már a Bodrogeköről, annak kistáji tagolódásáról is.⁴ Éppen a táj, a tájtípusokhoz alkalmazkodó gazdálkodási formációk és településtípusok adtak lehetőséget a Bodrogekör földrajzi és kulturális differenciáltságának megfogalmazására.

A vidék táji tagolódásának legszembetűnőbb jegyei, s az egyes települések népének tevékenységére gyakorolt hatásuk már elég egyértelműen megfogalmazódik *Molnár András* 1799-es leírásában is. Megállapítja például, hogy a dombosabb, magasabb fekvésű falvak fát adnak, a folyó menti, sík vidéki települések pedig szénát. Adós marad ugyanakkor a különféle termelvények kistáji elhatárolásával: „Ezen egész kerület hivattatik Bodrogekör köznek. Az ide való lakosok Barom tartást, Dohány termesztést, föld művelést, úgy hasonlóképpen az halászatot, csíkászást, káposzta és dinnye termesztést is erősen gyakorolják. Emellett

¹ A témakör bőséges irodalmából csak a legfontosabbakat említve: *Andrásfalvy Bertalan* 1980. 39–58.; *Birket-Smith, Kaj* 1964. 23–27.; *Frisnyák Sándor* 1985.; *Gunda Béla* 1986.; *Hardesty, L. Donald* 1972. 458–466.; *Hofer Tamás* 1980. 103–129.; *Sárkány Mihály* 1979. 564–569.; További bőséges irodalommal: *Viga Gyula* 1992. 107–117.; Az ökoszisztémák térbeli hierarchiájához: *Phinchamel, Ph.–Phinchamel, G.* felosztását idézi *Rácz Lajos* 1994. 314.

² Steward kulturális ökológiája kapcsán kiemeli azt *Sárkány Mihály* 1979. 565.

³ A kultúra magja, vagyis a létfenntartó tevékenységhez és a gazdasági viszonyokhoz legszorosabban kapcsolódó jelenségek, beleértve a társadalmi, politikai, vallási elemeket is – amennyiben kapcsolódásuk empirikusan igazolható – ugyancsak Steward fogalma. Vö. *Sárkány Mihály* 1979. 565.; *Gunda Béla* 1986. 4–6.

⁴ A kulturális ökológia kutatástörténetéhez: *Sárkány Mihály* 1979. 564–569.; A történeti ökológia kutatástörténetéhez és rendszeréhez R. Várkonyi Ágnes több tanulmánya, összességében: *R. Várkonyi Ágnes* 1992. 1296–1309.; A Bodrogekörtáji arculatának változásaihoz: *Frisnyák Sándor* 1985.; *Frisnyák Sándor* 1990. 227–246.; Lásd még: *Borsos Balázs* 1994. 95–105., *Borsos Balázs* 2000.

minden esztendőben sok ezer ölfákat és szőlő karókat, s épületre való fákat téli időbe készítvén. Tavasszal az Árvíz idején a Bodrogon az Hegy Allyai várossokra szálakon le szoktak szállítani, a mely ezen környéknek egyik fő jövedelme.” Az utóbbi mondat már utal a Bodroglók és Tokaj-hegyalja nagy múltú gazdasági kapcsolatára. Bodroglók leírása kapcsán a Nyírség felé tesz érdekes elhatárolást: „Ung vár felé menő ország út a Hegy Allyai városoktól keresztül megyen rajta, úgy hasonló képpen a Dinnyés Nyírségre is megyen itten által ország út.”⁵

Az alábbi fejezet arra keresi a választ, hogy miként változott, mennyiben változott a Felső-Bodroglók falvainak belső és külső kapcsolatrendszere, s milyen földrajzi-ökológiai tényezők, s miféle társadalmi-politikai és kulturális hatások befolyásolták a kapcsolatrendszer módosulásait.

1. A kapcsolatok természeti, gazdasági és társadalmi feltételei

Mint a fenti hivatkozások is jelzik, az eddigi kutatások a Bodroglók táji jellemzői vizsgálatának, ill. annak szentelték a legnagyobb figyelmet, hogy a területhasznosítás, az életmód, a gazdálkodás emberi cselekvéseiben miként hat egymásra a táj és a benne élő ember. Ebben a vonatkozásban – hasonlóan a történeti Magyarország más, vízjárta vidékeihez – a kutatók igen eltérő módokon foglalnak állást. Többségük – nem kis részben tudományon kívüli, olykor laikusnak tűnő elképzelések képviselői – a népi kultúra archaikus elemei és jellege mellett voksol, s a lápi életmódot, a vízi világ hasznosításának gyűjtögető életmódját, a terület egykori elzártságát hangsúlyozza. Kevesebben vannak – jobbra a történettudomány, a történeti néprajz, ill. a történeti földrajz művelői –, akik szerint az életmód, a gazdálkodás legfőbb szervező ereje a feudális korban a földterület volt, s földművelés és az állattartás falként változó lehetőségek között jelentette a megélhetés alapját. Ehhez csak kiegészítő tevékenységként járultak, s a népesség kisebb csoportjainak adtak kenyeret a „lápi” tevékenységek. Ez utóbbi elképzelés értelemszerűen nagyobb teret ad a más jellegű tájakkal való hasonlóságoknak is, míg az előző inkább az itteni műveltség egyedi, sajátos jellegét hangsúlyozza, példáit pedig a többi, egykori lépvídek népéletében keresi.⁶

Melyek azok a földrajzi-ökológiai tényezők, amelyek az itt vizsgált kapcsolatrendszer szempontjából meghatározónak tekinthetők? Elsősorban a Bodroglók helye és változó helyzete. A hegyvidék és a sík vidék találkozásánál a folyók, elsősorban a Tisza az emberi kultúrák megjelenésének időszakára lényegében befejezik azt a tájformáló tevékenységet, ami a mai Kárpát-medence északkeleti térségének táji formációit létrehozta.⁷ Innen kezdve a táj már a természet és az ember korrelációját jelenti, még akkor is, ha hosszú időnek kell eltelnie, mire a különböző műveltségek hordozói kultúrtájjá tudták munkálni ezt a vidéket. Éppen az emberi tevékenység, az ahhoz igazolhatóan társuló táji és társadalmi munkamegosztás az, ami a táj – látszólag változatlan – helyzetében minőségi módosulásokat jelent:

⁵ Molnár András, 1799. passim. Vö. még: Udvari István 1992. 80–84.

⁶ A Bodroglók kiterjedt néprajzi és történeti-gazdaságtörténeti irodalmához lásd: Janó Ákos 1986., Nagy Géza 1999. I–II.

⁷ Vö. Bogoly János 1992. 13.

a táj hasznosítása és átalakítása révén, valamint a szomszédos tájak gazdasági hierarchiájában is.

Meghatározó geográfiai tényező a vidék gazdasági-műveltségi tagolódásában az is, hogy a Bodrog különböző adottságú tájak találkozásánál folyik. A jobb parton a Zemplénszigethegység domináns felszíni tényező, ami – a mészégetéssel és kereskedelemmel is foglalkozó Ladamóc falu mellett – több településen jelentős gazdasági ágga tette a szőlőtermesztést, megnehezítve az ott élők szemtermelő mezőgazdálkodását (Csarnahó, Kisbári, Nagybári, Kistoronya, Nagytoronya, Céke, Kásó). A Bodrog bal partja egykor kiterjedt lapály volt, ahol a szántóföldi gazdálkodás a hátaakra, gorondokra szorult, s nagyobb teret kapott a legeltető állattartás, jóllehet az áradások olykor a legszükségesebb téli szénatakarmányt is veszélyeztették. Az eltérő adottságú bal és jobb part nem csupán a különböző adottságú falvak gazdasági kapcsolatait, javainak cseréjét serkentette, hanem – a munkaigényes szőlő, s az ugyancsak sok munkát adó gabona betakarítása révén – a szomszédos tájak között időszakos munkaerő-vándorlást is indukált.⁸

Térszíni formáit tekintve homogénebb tájakkal találkozunk a Bodrogtól a Latorca mentén, ám a vízrendezésig ez a folyó mind É–ÉK-i irányban az Ung-vidék felé, mind – a Szernye vizével és mocsarával – kelet felé csak nehezen volt járható, s csupán maga a táj, a Bodrogtól alkotott meglehetősen intakt gazdasági egységet.

Kutatásaim során nem találtam nyomát annak, hogy a Felső-Bodrogtól népe a táj belső tagolódásának, falucsoportjainak megjelölésére differenciált fogalmakkal rendelkezne. Egyértelmű önmaguk megjelölése: *mi bodrogtölökiek vagyunk*. Ebben nem válik el a táj szlovákiai és magyarországi részének megítélése. A tájfogalomban lényegében egyetlen viszonyítás létezik: a szomszédos tájaktól elválasztó folyóvíz, s a másságot a víz túlsó oldala képviseli. Mindez azonban nem csak egyetlen vízre igaz, hanem valamennyire, s az egyes települések népe számára a *vízen túl* falvakban tükröződik önmaguk műveltsége, hagyományai. A közvetlenül érintkező települések mássága közel sem jelenik meg olyan markánsan a vélekedésekben.

Legmarkánsabban a Latorca elválasztó szerepe ragadható meg ebben a vonatkozásban: a *vízen túl*, *víz mellett*, *víz mögött*, ritkábban *Latorcán túl*, *Latorcán felől* kifejezések az Ung-vidék falvaira utalnak. Mindez bizonyos értékítéssel is összekapcsolódik: „Ung megyében, a Latorcán túl, ott elmaradottabb volt a nép. Itt a Bodrogtól nem nagyon hittek már az emberek a babonában. A Latorcán túl jobban.”⁹ „A vízen túl főleg az asszonyok gazdálkodtak, a férfiak csak kaszáltak. Ott sok rét volt, a szántóföldjük meg jobban homok. Így más volt a gazdálkodásuk is. Az asszonyok kapáltak, a férfiak kaszáltak. Ott nem nagyon voltak alföldiek.”¹⁰ Abara, Bés és Csicsér népével a Latorca menti bodrogtölök falvaknak állandó kapcsolatuk volt, de a különbséget ezekkel is szembevetőnek érzik.¹¹

Közel sem ilyen erős a különbség a Bodrog túlsópartjának falvaival, jóllehet a *vízen túl*, *víz mellett* azok megjelölésére is szolgál. Zemplén, Ladamóc, kevésbé Imreg, dél felé pedig – ismét csak erőteljesen – Szőlőskő és Borsi lényegében bodrogtölök falunak számít.

⁸ Frisnyák Sándor 1990/a. 227. Bőséges geográfiai irodalommal; Bogoly János 1992. 8–11.; A Bodrog partjainak eltérő adottságaira felhívja a figyelmet: Dóka Klára 1977. 106–107.

⁹ Varga Gyula, szül. 1910. Kaponya.

¹⁰ Szilovec János, szül. 1907. Boly.

¹¹ A Latorca mente néprajzához: Viga Gyula 2001a. 207–216.

A Bodrog jobb partján a két Bári, Csarnahó, Céke, és a két Toronya már erőteljesen elválik, de közel sem annyira hangsúlyos a különbsége a bodrogtörzsiak számára, mint a Latorcán túli falvaké.

Ritkábban bukkan fel a *vízen túl* tájfogalom a Tisza mente településein: *túl a Tiszán* összetételben említik elsősorban a Tiszántúl területét, falvait. (A Tiszántúl tájfogalom nem igen használatos vidékünkön.) A kelet–délkeleti oldalon tapintható ki a hagyományban a táj természetes, ill. kulturális határának viszonya, de úgy tűnik, hogy Csapig nem tart a Bodrogtörzsi a vélekedések szerint, s nem éri el a Latorca, ill. a Szernye vonalát, jöllehet a két Dobronnyal falvainak aránylag jelentős gazdasági kapcsolatuk volt. A Bodrogtörzsi déli részén a balsai vízi átkelés szerepe jelentős volt, de elsősorban a Tiszántúl távolabbi vidékei felé, kevésbé – a Bodrogtörzsihez hasonló adottságú – Rétkörz falvainak irányában.

Mindezek természetesen szubjektív vélekedéseken alapuló megállapítások, az azonban nem kétséges, hogy a Bodrogtörzsi természetes határai az itt élők tájszemléletében egyértelműek, amihez képest mind a táj belső tagolódása, mind a műveltségi határok sokkal változóbb, s kevésbé egyértelmű differenciákat jelentenek. Pontos, árnyalt kép megrajzolása egy táji néprajzi monográfia összegző fejezetében lenne megalkotható, a kutatás jelenlegi stádiumában aligha. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a regionális összevetésekre alkalmas atlaszok térrácsa nem elég sűrű szerkezetű a belső tagolódás jellemzésére, de – éppen a vizsgált vidék helyzeténél fogva – még a magyar–szlovák–ruszin/ukrán etnikus jegyek egyértelmű körülhatárolására sem.

A történeti–néprajzi módszerrel aránylag egyértelműen megragadható az elmúlt két évszázad alatt bekövetkező változások lényege, az, hogy a – lélekszámában növekvő – népesség elhódítja a termelőmunkájához szükséges földterületet a természettől. Ez a munka része egy kárpát-medencei folyamatnak, ami valójában feltételét jelenti a feudális termelési mód felszámolásának.¹² A korábbi vízrendezési kísérletek után nyilvánvaló, hogy a folyamrendezésnek feltétele volt az a társadalmi felhajtóerő, ami ennek szükségességét a polgári fejlődés feltételeként hangsúlyozta. A megvalósítás helyi feltételei központi támogatások nélkül nem lettek volna elégségesek.¹³

Bár a Latorca vízrendezése 1959-ig elhúzódott, a táj jellege és az itt élők életmódja alapvetően megváltozott.¹⁴ A változás valódi tartalmához fontos hangsúlyozni, hogy a Bodrogtörzsi településhálózata a középkor során kialakult, tehát valóban helyzeti változásokra kell gondolnunk az egyes falvak életmódját, gazdálkodását illetően.¹⁵ Mindez nem jelenti azt, hogy – részben éppen a vízmentesítéssel – ne maradtak volna, s ne alakultak volna újabb különbségek településeink között, s azt sem, hogy az időszakos áradások ne látogattak volna falvaink határát. Pl. Szentmária települését 1924-ben „sodorta” mai helyére a jeges ár. A terület kiterjedt részén azonban eltűntek az árvizes részek és az ármentes térségek hasznosításának nagy különbségei, s megnyílt az út a komplex paraszti gazdálkodás számára.

¹² Frisnyák Sándor 1990. 92–100.; Kósa László 1990.

¹³ Dóka Klára 1977. 110. Vö. Mailáth József 1906.

¹⁴ A 171 000 kh területű Bodrogtörzsi a lecsapolás előtt 90 000 kh volt a vízjárta rész. Vö. Kiss Károly 1896. 47., 50.

¹⁵ Vö. Valter Ilona 1974. 1–55.; Borovszky Samu monográfiájának adatait összegzi: Dóka Klára 1977. 106.

A mezőgazdasági termelés szerkezetének módosulása ellenére a Bodroghöz árucseréjében a belső piacok jelentősége domináns marad, s a belső piacokon és vásárokon cserélnek gazdát a gyengén fejlett kézműipar termékei is. Ez a kapcsolatok rendjében erősen megnöveli – az egyébként nem elsőrangú – központok szerepkörét, s a gazdaság mellett azok mezővárosi jogállásához kapcsolja a közigazgatási-adminisztratív, vallási és oktatási stb. feladatait is. Azokat a szerencsés adottságokat tehát, pl. utak, hidak, eltérő adottságú kistájak találkozása stb., amelyek egyes települések kialakulását és relatív felemelkedését segítették, azok egészen századunkig továbbviszik, s csupán a Trianon következtében történő adminisztratív-területi beavatkozás bontja meg a korábbi települési hierarchiát. A gazdasági érintkezések ebben a vonatkozásban a város–vidék kapcsolat problémáit is felvetik, mert bár ezek a lokális centrumok csak oppidumok – igaz, az egész térségben nem volt civitas! –, a műveltségi javak terjesztésében közvetítőként jelentek meg. A vidéki lakosság rendszeres beáramlásának hatása akkor is említendő, ha a falusi-mezővárosi hagyományok között nagyon nehéz határvonalat húzni, s azok népének folytonos interakciói tételezhetők fel. A fentebb említett jogállás tekintetében – részletes vizsgálatok hiányában – csak megemlítem Nagygéres, Örös és Kistárkány lakóinak egykori kismemesi státusát.¹⁶

Felvetődik az etnikumok és vallási felekezetek kérdése a táji kapcsolatok vizsgálata során is. *Habovštiak, Anton* a szlovákság táji-kulturális tagolódása kapcsán veti fel a természetes határok, azzal összefüggésben a történeti megyehatárok szerepét a műveltség tagolódásában,¹⁷ szerinte a természetes határok a nyelvhatárokat is befolyásolták. Amennyire jól adathozható a görög katolikus ruszinság vidékünkön a 18. századtól, az is egyértelmű, hogy a 19. század második felében rovásukra erőteljes a szlovákság előrenyomulása, s főleg az Ondava-völgy és a Ronyva-völgy ruszinságának szlovákosodása következik be.¹⁸ A 19–20. század fordulóján a Bodroghöz népességének 97%-a magyarnak vallja magát, s 90% feletti magyar népességet regisztrálnak a szlovákiai Bodroghözben Csehszlovákia 1989-es népszámlálási adatai is.¹⁹ Mindennek ebben a vonatkozásban nem egyszerűen az etnikai hovatartozás ténye miatt van jelentősége, hanem a kapcsolatok vonatkozásában is. A vizsgált területre irányuló migrációnak kisebb hányadát adta csupán a Tiszántúl népessége,²⁰ a vándorlások fő iránya mindig is a Felföld felől mutatott a sík vidék felé. Bizonyos az is, hogy a népesség 19. századi növekedése mögött²¹ idegen ajkú csoportok áttelepülését is fel kell tételeznünk. A vármegye legkisebb falvaiból érkező ruszinok azonban nem változtatják meg a falvak gazdasági kapcsolatainak jellegét, s csupán vallási felekezeti kötődésükben befolyásolják vidékünk népének érintkezéseit. A Felső-Bodroghöz falvainak kapcsolatai 1920 előtt egészükben a magyarlakta vidékek felé irányultak, aminek okai ugyancsak a vidék földrajzi fekvésében, helyzetében keresendők.

A földrajzi-ökológiai, gazdasági rendező elvek mellett persze fontos szerepet kapott ebben az intakt kapcsolódás is a magyarság tömbjéhez, aminek megszüntetése korábban

¹⁶ *Geöcze Sarolta* 1896. 137. A Nagygéres-Kisgéres, Nagytárkány-Kistárkány, Nagykövesd-Kiskövesd, Nagybári-Kisbári stb. „falupárok” kapcsolatrendszere önálló tanulmányt igényelne.

¹⁷ *Habovštiak, Anton* 1968. 120.; Már Cholnoky Jenő megállapította, hogy az Árpád-kori vármegyék határai többnyire természetes határok voltak. Vö. *Cholnoky Jenő* é. n. 59.

¹⁸ *Balogh Pál* 1908. 173. 208.

¹⁹ *Balassa Iván* 1956. 3.; *Gyönyör József* 1989.; *Gyurgyik János* 1994. 162–164., 180.

²⁰ *Bársony István* 1980. 26–31.

²¹ A szabályozás után 20 000 főről 44 000 főre nő a lélekszám. Vö. *Geöcze Sarolta* 1896. 144.

soha nem tapasztalható körülményeket teremtett a Felső-Bodrogtörzs magyarsága számára. Ez mindenképpen egy mesterséges formáció, amelyben bizonyára tanulságos szociológiai összefüggések ragadhatók meg, de a gazdasági, kulturális, nyelvi folyamatok szempontjából az 1920 utáni változások immanens folyamatoknak semmiképp nem tekinthetők. Ennek részletes tárgyalásától itt eltekintek, de fontosnak tartom megjegyezni, hogy az új feltételek között a tradicionális kultúra változásai – magyarok és nem magyarok vonatkozásában – Kelet-Szlovákiában is lezajlottak, tehát a határon túli, kisebbségi helyzetbe került magyarság műveltsége nem tekinthető hagyományosnak, archaikusnak az anyaországihoz képest.

Falvaink népét csak igen kis számban érintették a második világháború utáni kitelepítések, erőteljesebben sújtotta őket a *malenkij robot*, a szovjet kényszermunka. Körtevélyest (Hrušov), Kistárkányt és Zétényt (Domonya nevű településrész) leszámítva, nem történtek nagyobb létszámú betelepítések sem. (Tárkányba evangélikus szlovákok, a másik két helyre ruszinok érkeztek.) A városba, iparba, közlekedésbe való vidéki népességbeáramlás ugyancsak hozott idegen ajkú csoportokat, s befolyásolta azok megtelepedését a közigazgatás is. Ezek szerepe további vizsgálatot igényel.

2. Változások a gazdasági kapcsolatok térszerkezetében

A) A piackörzetek átalakulása

A Kárpát-medence településeinek hierarchia-rendszere a termelés és az értékesítés rendjének változásával és a városi-mezővárosi funkciók területi módosulásával az elmúlt évszázadok alatt maga is többször módosult. Városok, mezővárosok felemelkedtek, mások lesüllyedtek és elveszítették korábbi jelentőségüket, ugyanakkor a legszerencsésebb adottságú települések helyzete és fontossága változatlan maradhatott, de szerepük növekedhetett. A gazdaság térszerkezetének módosulásai mellett ebben más társadalmi tényezők, központképző funkciók is szerepet játszottak. Maga a táji munkamegosztás, a város- és vásárhálózat is változott, s a termelési szisztéma, a tevékenységi-alkalmazkodási formák különböző időtartamra jelölték ki az egyes tájak és települések helyét a gazdasági kapcsolatok térszerkezetében.²² Nem feladatom ezen a helyen a hosszú és összetett történeti folyamat globális és lokális elemzése, csupán a Bodrogtörzs falvainak példáján kívánom érzékeltetni a táji kapcsolatok változásait. Ehhez az elmúlt két évszázad történeti metszete szolgál lehetőségként, kétféle megfontolásból is. Részben azért, mert a 18. század utolsó harmadától a feudális gazdaság és társadalom utolsó korszakának vonatkozó tanulságai mutatathatók be aránylag megbízható forrásanyag és irodalom alapján, amiből már kiviláglik a lassú paraszti polgárosodást előkészítő gazdasági és társadalmi folyamat trendje is. Másrészt ezt a hosszabb történeti kimetszést az is igazolja, hogy a vizsgált területünk kapcsolatrendszerét a 20. században már alapvetően külsődleges tényezők határozták meg, s nem a belső gazdasági-társadalmi folyamatok mozgásai.

A magyarországi kereskedelem szerkezetének még a kapitalista korszakban is jellemzője maradt, hogy az eltérő adottságú tájak közvetlenül cserélték ki termelvényeiket,

²² Bácskai Vera–Nagy Lajos 1984. 11–44.; Gyimesi Sándor 1975.; Frisnyák Sándor 1990.; Andrásfalvy Bertalan 1978. 231–243.

javaikat, s a különböző termelési kultúrájú vidékek sajátos szimbiózisban éltek egymással. A belső tagoltság különösen igaz Zemplén vármegyére: az észak–déli irányban hosszan kiterjedő közigazgatási egység alsóbb részei, Tokaj-Hegyalja területe szinte semmiben nem hasonlított a felső vidékekre, a Kárpátok előterének szubmontán térségére, más nyelvet beszélő népének életmódjára. A gazdálkodás eltérő színvonalához különböző életminőségek társultak, ami alapvetően befolyásolta a térségi kapcsolatok tartalmát, jellegét is. Természetesen a gazdasági kapcsolatok nem a vármegye határai között szerveződtek, ám a comitatus földrajzi helyzete és térkapcsolatai befolyásolták a lokális központok kialakulásának feltételeit is. Ebből a szempontból Zemplén középső és felső része erősen periférikus jellegű. A belső piacokra is rányomta a bélyegét, hogy a térségnek nincs szabad királyi városa, s kamarai vagy földesúri mezővárosok kapják meg a lokális centrumok szerepkörét. Pontosabban a térség gazdasági-társadalmi fejlődése nem tudja kialakítani azokat a településeket, amelyek egy térségi hierarchiában meghatározó szerepkörhöz jutnának.²³ Gyengén fejlett az oppidumok hálózata is, s bár a mezővárosok a kézművesség és a kereskedelem csomópontjai a térségben már a prekapitalista korszakban is. Éppen a fentiekből következik, hogy a vásárok és piacok a 19–20. században is meghatározó szereppel bírtak a vizsgált terület árucseréjében.

Meghatározó jelentőségűek a Bodrogek árucseréjének kapcsolatrendszerében a földrajzi feltételek, amelyek ebben a vonatkozásban főleg az úthálózatban jutnak kifejezésre.²⁴ A vízrendezéssel ennek belső szerkezete változik ugyan, de a kapcsolatok fő irányai megmaradnak: a Bodrog- és Tisza-völgy észak–déli összekötő szerepe mellett, elsősorban a külső, Nagymihályt Ungvárral összekötő út jelentősége marad változatlan. A trianoni határok megvonása felerősíti a kelet–nyugati útvonal (Bodrogszerdahely–Csap–Munkács), főleg persze vasútvonal jelentőségét, hogy aztán a második világháborút követő új, a Szovjetunió felé húzott keleti határ Ágcsernyőt is végállomássá tegye a belső piacok számára. (Természetesen elzáródtak ezzel a korábban – Munkácson át – Kisvárdára, ill. a Tiszántúlra vezető kereskedelem lehetőségei is).²⁵

Anélkül, hogy az előzményekkel részleteiben foglalkoznék, utalok arra, hogy a Felső-Bodrogek mai központja, *Királyhelme*c már 1214-ben szabad piaccal bírt, s *Lelesz*, *Szerdahely*, *Kövesd*, *Perbenyik* és *Nagyvárkány* települések az 1400-as évek első harmadában vásárokat tartottak. Lelesz mezőváros bírja 1407-től maga intézkedett a kereskedők vitás ügyeiben. Igen korai adatok szólnak arról is, hogy a bodrogekiek Kisvárdára 1337-től szabadalmas vásárát – együtt a Tiszántúl más vásáros helyeivel – látogatták.²⁶

Takács Péter és *Udvari István* a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő úrbéri bevallások (investigatio, 1772) adatai alapján tárták fel Zemplén vármegye népének életmódját, benne a vásározás főbb jegyeit.²⁷ A bevallások adatait a felkeresett vásárok fontossági sorrendjeként is értelmezve megállapítják, hogy a 18. század derekán a zempléni

²³ Zemplén vármegye gazdálkodásához: *Makkai László* (szerk.) 1966.; *Erdmann Gyula* 1986. 301–376.; *Takács Péter–Udvari István* 1992.

²⁴ *Bácskai Vera–Nagy Lajos* 1984. 76.

²⁵ *Bácskai Vera–Nagy Lajos* 1984. 64.; A vasút történetéhez: *Palotás Zoltán* 1990. 45–48.

²⁶ *Siska József* 1986. 209.

²⁷ *Takács Péter–Udvari István* 1992.; A vásározásról: *Takács Péter–Udvari István* 1989. 359–381.

adózó nép a vármegye területén 18 vásárhelyet látogatott, s azon kívül – Sáros, Abaúj, Borsod, Szabolcs és Ung vármegyék területén – még 10 sokadalmat keresett fel rendszeresen.

Az általam vizsgált települések vásározási köre ennél természetesen kisebb. Az 1772-es bevallások alapján a Bodroghöz falvai számára *Sátoraljaújhely* vásárának és piacának volt a legnagyobb jelentősége.²⁸ A vármegye központja, a fontos kereskedelmi útban fekvő mezőváros nagy gabonapiacának is köszönhetette gazdasági szerepét, s 4 baromvásárra mellett heti 2 piaci napján is zajlott itt a kereskedelem. A Miskolc – Szerencs – Sárospatak felől Újhelyre vezető út a Bodroghöz népének termékfeleslegével Kassa felé vezetett tovább. Szembetűnő azonban, hogy Újhely vásárát 113 zempléni település népe látogatja ugyan a 18. század derekán, de közülük csak 15 nevezte meg első helyen sokadalmaként. Tiszta körzetéhez tartozott a ma Szlovákia területén fekvő bodroghözi települések közül Kisbári, Nagybári, Kistoronya, Nagytoronya, Borsi, Kiskövesd, Ladamóc és Szöllőske. Több vásározó helye között elsőként említette Újhelyt Örös, Bacska, Zétény, Nagykövesd, Pálfölde, Véke, Vécs, Szentes, Szinyér, Szomotor, Szög, Szerdahely, Rad, Szentmária, Kisgéres, Királyhelme és Nagygéres népe. A Felső-Bodroghöz falvait évente 3 alkalommal *Zemplén* mezőváros sokadalmai vonzották, ezek jelentősége azonban meg sem közelítette Sátoraljaújhelyét. Hasonlóan szekunder jelentőségű volt *Töketerebes* és *Lelesz* sokadalma. Nagyobb gazdasági szervező erőt biztosítottak a hegyaljai mezővárosok. Állandó szereplői voltak a bodroghöziek *Tokaj-Hegyalja* vásárainak és piacainak: mezőgazdasági termékeik éppen úgy eladásra kerültek ott, mint a hal, a csík vagy a gyékényáruik.²⁹

Bár Királyhelme évente 2 vásárt tartott, lakosai maguk is főleg Újhely sokadalmát látogatták. Első helyen sehol sem említik vásáros településként, de valamennyi bodroghözi település felkereste a vásárait.³⁰ Az egyházi központ Lelesz lakosai maguk főleg Ungváron és Újhelyben vásároztak, de sokadalmaikat a Felső-Bodroghöz valamennyi településéről látogatták: első helyen csak Kistárcány említi azt. Zemplén évi 3 vására első helyen Szürnyeg, Pácin és Magyarsas lakosait vonzotta, de harmadik-negyedik helyen valamennyi bodroghözi falu népe említést tett róla az investigatióban. *Gálszécs* évi 5 vásárát első helyen Imreg és Garany említi, de felkeresték azokat Szentes, Pálfölde, Örös, Szerdahely, Szinyér, Kisgéres és Zemplén lakosai is.

Sajátos helyet foglalt el vidékünk áruforgalmában *Sárospatak*. A jellegzetes peremtelepülés helyzetű, folyami átkelőhelyként, közlekedési, adminisztratív és kulturális csomópontként is jelentős település fontos kereskedelmi centrum is volt a 17–18. században. A városi kiváltságokat élvező lakosság sokféle ipart űzött, s a városka számos kereskedője járta az Alföldet. A 19. század elejétől Sárospatak elveszítette korábbi jelentőségét, vásárai jószerevével elhaltak, s azokat – számos más kereskedelmi tényezővel együtt – Miskolc, Nyíregyháza, Kisvárd, Kassa, Ungvár, nem utolsósorban Sátoraljaújhely vette át. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a *sárospataki piac* a térség jelentős áruforgalmát vonzotta magához, az ottani kereskedelemben – Tokaj-Hegyalja és a Zempléni-hegység településeinek népe mellett – a bodroghöziek is jelentős szerepet vállaltak.³¹

²⁸ Takács Péter–Udvari István 1995.

²⁹ Takács Péter–Udvari István 1989. 362.

³⁰ Takács Péter–Udvari István 1989. 372.

³¹ Bakos József 1950., Dankó Imre 1977. 32–37.

A bodroghöziek azonban Zemplén vármegyén kívül is vásároztak. Igen fontos vásározóhelyük volt az Ungban fekvő *Ungvár*, melynek évi 8 sokadalmát 69 zempléni település látogatta. Közülük első helyen említette az ungvári vásárt Agárd, Bély, Battyán, Csernyő, Dámóc, Dobra, Kaponya, Lelesz, Nagytárkány, Perbenyik, Polyán és Szolnocska. Lényegében nem volt azonban olyan település vizsgált területünkön, ahonnan ne jártak volna el Ungvár vásárára.

A vármegyén kívül levő vásároshelyek közül – ha nem is Ungvár jelentőségéhez mérhetően –, *Kisvárd*a szerepét kell kiemelnünk. Első helyen ugyan csak Nagy- és Kiscigánd bevallásában szerepel, de 20 falu népe kereste fel a Bodroghöz felső részéről. (A távolságra jellemző, hogy egy 1810-es peranyag adata szerint, a kisvárdai vásárról hazafelé tartókra a kemecsei erdő alatt ráesteledett, s ott éjszakáztak.)³²

Az egyes vásárok jellegéről, főbb árucikkeiről kevesebbet tudunk. Egyértelműnek tűnik Újhely gabonakereskedelmének jelentősége, ami közvetítő szerepet töltött be – a már jelzett Abaúj mellett – Sáros vármegye felé is.³³ A már említett távolság is azt sejteti, hogy Ungvár és Kisvárd vásárai főleg a Bodroghöz falvainak állatállományát vonzották, a belső vásárok közül ugyanezt tudjuk Zemplén mezőváros sokadalmáról is.

A mezőgazdasági termelvények értékesítésének fő ciklusaihoz igazodó vásárok mellett, a szerencsés adottságú, főleg jó földrajzi helyzetű falvak népe rendszeresen piacozott is a portékáival. Ebben a vonatkozásban az investigatio *Sátoraljaújhely* vonzását hangsúlyozza. Pl. Ladamóc: *Újhelyi piaccal élnek az eladásban és vevésben, az holott mindennemű javaikat eladhatják, s meg is vehetik, ami szükséges.*³⁴ Borsi, Szöllöske, a két Toronya és Bári népe is Újhelybe járt, s zöldséget, babot, borsót, tojást, baromfit, csíkot, kötösást, dohányt hordott oda Szerdahely lakossága is.³⁵

Valamelyest árnyalja a 18. századi vásárokról alkotott képet *Molnár András* 1799-ben kelt vármegye-leírása.³⁶ Fogalmazása szerint a zempléni kerület „foglal magában összességel 53 helységet, az az falukat és 3. mezővárost és pusztákat. Anya Várossa ezen kerületnek Zemplin várossa. Ezen váross vidékje vagyonyyait Sátor Allya Újhely, Gáll Szécs, Nagy Mihály városokba horgya el adni, a Tárkányi vidék pedig Ungvárra, vagy Kiss Várdára Szabolcs vármegyébe hordgya elárulni... (183).” Az egyes települések leírása az újhelyi piac jelentőségét hangsúlyozza: Borsi, Szerdahely, Kiskövesd, Nagykövesd, Szomotor, Vécs a másfél-három órányi járásra fekvő Újhelybe vitte portékáit. Szerdahelyről azt is megemlíti, hogy lakosai a két óra járásra levő Sárospatakra is eljárnak. Érdeemes részletesebben idézni a vásártartó mezőváros, Zemplén leírását: „... a Lakosok Föld mivelésbül, és szőlő munka által keressik élelmeket, és ell adó Portékáikat Sátorallya Újhely várossába pénzre szokták fordítani... Szoktak itten vásárok is esni, de kevés jövedelmű. A sertésekre nézve mindazáltal nevezetessek, mert az erdős Helyekhez Helységekhez ezen Város közel fekvődvén, sok kövér sertéssel bé hajtának, és ell is adódnak, mely miatt a sertés vásár 10–12 napokig is ell tart (126–127).”

³² Zm. Lt. 225. No. 1710.

³³ Takács Péter–Udvari István 1989. 367.; Bácskai Vera–Nagy Lajos 1984. 266–270.; Fényes Elek 1836. IV. 215.

³⁴ Takács Péter–Udvari István 1995.

³⁵ Takács Péter–Udvari István 1989. 368.

³⁶ Molnár András 1799. Kézirat. Az eredeti szövegből készült másolatért Siska Józsefnek tartozom köszönettel. Vö. még: Udvari István 1992.

Bácskai Vera és *Nagy Lajos* példaértékű munkája, ami az 1828-as összeírás adatai alapján rajzolja meg a piackörzeteket, már egyértelműen jelzi, hogy az úrbéri bevallásokat követő fél évszázad átformálta e térség gazdasági kapcsolatainak részleteit is. Abaúj, Zemplén és Ung megyék területén, valamint Szabolcs északi részén már a 19. század elejére csökkent a korábbi központok száma, melyek közül 1828-ra *Kassa* és *Ungvár* megerősödött, *Homonna*, *Sztropkó* és *Sátoraljaújhely* gyengült, *Nagymihály* szerepe a korábbihoz hasonló maradt.³⁷ *Ungvár* geográfiai helyzete – a Vihorlát aljában, a hegy- és sík vidék találkozásánál, a határ mentén futó útban, utak találkozásánál helyezkedik el – megkülönböztetett helyet biztosít a település számára. Újhelyt gabonapiaca teszi fontossá, ugyanakkor szembetűnő, hogy *Lelesz* és *Zemplén* csak vásárhelyként kapnak szerepet, valójában vonzáskörzet nélkül, s ezt a szerepet tölti be a forrásokban ekkor felbukkanó *Sárospatak* is.³⁸ Ugyancsak a vásároshelyek közé süllyedt *Királyhelmec* is. A helyi kereskedelem, belső piacok szolgáltatában azonban e vásárhelyek jelentősége nem lebecsülendő, még akkor sem, ha e mezővárosokban a 19. század folyamán kiépül a kézművesség és a kereskedelem alapszintű szolgáltatása. Éppen ennek révén marad Újhely továbbra is a Felső-Bodroghköz valódi gazdasági központja,³⁹ egészen a trianoni határok megvonásáig. A belső vásárok-piacok a táj élelmiszer-ellátásának és iparcikkforgalmának alapjait biztosították, *Ungvár* és *Kisvárd*a elsősorban az állathaszon értékesítését szolgálta.

A 19–20. század fordulójától már a recens adatok is alkalmasak az árucserkapcsolatok, elsősorban a vásár- és piackörzetek rekonstruálására, a változások nyomon követésére. Meg kell azonban jegyezni, hogy amíg a piacok esetében nagyon egyértelműen kideríthető az egyes települések irányultsága, addig a vásároknál ez nem olyan karakteres. A beszerzés és az értékesítés ciklusai, bizonyos mértékig a sokadalmak „szakosodása”, nem utolsósorban az egyes parasztüzemek gazdálkodásának szerkezete, célkitűzései is befolyásolták, hogy melyik település sokadalmát keresik fel.⁴⁰

Az általam kutatott terület falvai az emlékezetben megragadható időszakban – kellő biztonsággal az első világháborút közvetlenül megelőző évektől – az alábbi vásározó helyeket és piacokat keresték fel. Zemplén vármegyén belül: *Sátoraljaújhely*, *Királyhelmec*, *Zemplén*, *Lelesz*, *Gálszécs*, *Nagymihály*, *Bodzásújlak*, *Tőketerebes*, *Sárospatak*, *Bodrogszerdahely*, *Legenyemihályi*. A vármegye határain kívül: *Ungvár*, *Csap*, *Nagykapos*, *Nagyberezna* (Ung vm.), *Munkács*, *Beregszász* (Bereg vm.), *Kisvárd*a, *Nyíregyháza*, *Mándok* (Szabolcs vm.) és *Kassa* (Abaúj vm.).

³⁷ *Bácskai Vera–Nagy Lajos* 1984. 81.

³⁸ *Bácskai Vera–Nagy Lajos* 1984. 49.; 64., 72., 142., 217–218., 221.; A sárospataki piachoz: *Dankó Imre* 1977. 32–37.

³⁹ *Wekerle Sándor* 1900. 372.; *Geöcze Sarolta* 1896. 129–130.

⁴⁰ A Miskolczi Képes Lap 1917. évi kötete szerint körzetünk vásárai az alábbi időpontokban voltak: *Királyhelmec*: Luca-nap, zöld csütörtök; *Munkács*: január 6., március 12., április 24., június 27., augusztus 20., november 19.; *Nagymihály*: február 3., Sálma.(?), május 7., június 13., augusztus 15., október 18., december 21.; *Újhely*: január 25., virágvasárnap, július 2., szeptember 1., november 5., december 21.; *Újlak*: január 18., március 25., október 11., Szent Tamás-nap, december 21.; *Kisvárd*a: március 17., áldozó csütörtök, június 16., szeptember 2., november 5., december 28.; *Gálszécs*: március 12., május 7., július 22., augusztus 25., szeptember 29., november 7.; *Lelesz*: január 6., március 21., május 3., augusztus 10., szeptember 14., november 19.; *Beregszász*: virágvasárnap előtti szombat, május 7., június 13., augusztus 14., november 1.; *Ungvár*: Pál ford., Gergely, áldozó csütörtök, Úrnap, Jakab nap; *Zemplén*: január 4., Mátyás, november 30.; *Mándok*: Júdás utáni vasárnap, Péter–Pál, Simon Júda, advent vasárnap utáni hétfő.

Ha az egyes piac- és vásárhelyek jelentőségét vizsgáljuk, akkor abban az első világháborút követő új országhatár szerepe szembetűnő. 1920 előtt a Felső-Bodrogbköz és az Ondava mente településeinek gazdasági központja egyértelműen *Sátoraljaújhely* volt. Vásárait a mai szlovákiai Bodrogbköz valamennyi települése felkereste, a mintegy 20 falu népe rendszeresen hordta portékáját az újhelyi hetipiacokra. Többnyire gyalog, hátton vitték a tejet és tejtermékeket, tojást, baromfit, főzelék- és zöldségfélét, gyümölcsöt. Az iparosok, tisztviselők házaikhoz tejesasszonyok szegődtek, akik – igény szerint – más portékákat is beszállítottak a tej és tejtermékeken kívül. Alkalmoszerűen még a Latorca túlsópartjáról is bejártak az újhelyi piacra: Pl. az abaraiak rendre ott adták el hizlalt libáikat, főleg az újhelyi zsidóság volt arra a vevő.

A régi országhatárok között *Királyhelmec* szerepe lényegesen kisebb volt Újhelynél, bár a környező falvak népe rendszeresen látogatta hetipiacait és vásárait, s a mezőváros is felszívta a környék mezőgazdasági feleslegének egy részét. Jelentősége azonban rendkívüli módon megnőtt a trianoni határok között: lényegében a Felső-Bodrogbköz egyetlen központjává vált, jórészt átvette Újhely korábbi szerepkörét is a szlovákiai oldal falvainak vonatkozásában, s a két világháború között a térség első számú gazdasági centruma lett. A bécsi döntés által visszacsatolt Felvidéken *Királyhelmec* azok közé a települések közé tartozott – *Érsekújvár*, *Losonc* és *Nagykapos* volt még ilyen –, ahol évente a legtöbb, 12 kirakodóvásárt tartottak.⁴¹ Vásárait valamennyi vizsgált település lakói látogatták.

Az új országhatár a települések némelyikét elszigetelte gazdaságilag: pl. *Ladamóc* és *Nagygéres* teljesen piac nélkül maradt. A határ menti falvak nyomasztó gazdasági vákuumba kerültek, azon túl persze, hogy az egész szlovákiai Bodrogbköz periférikus helyzete erőteljesen kihangsúlyozódott az új térszerkezetben. Új elemként jelent meg ekkor *Csap* vására és piaca, ami valamelyest kiegyensúlyozta a térség megbillent gazdasági helyzetét. Piacra és vásárra kétféle feladatot látott el: a piacok a vasúti átkelőhely igényeit szolgálták, vásárai pedig – elsősorban az állatkereskedelem révén – a Kárpátalja felé jelentettek közvetítő segítséget.

Itt kell utalnom arra, hogy a két világháború között a piacra járásnak új formája alakult ki vidékünkön: a vonaton való közlekedés, szállítás segítségével. A fontosabb vasúti csomópontok, pl. *Legenyemihályi*, *Szlovák Újhely* (Slovenské Nové Mesto), *Csap* és *Ágcsernyő* – a vasutasság és kiegészítő munkás réteg révén – maguk is felszívták a javak egy részét, de a kofák is eljárak ezekre a helyekre, s ott vásárolták meg, majd vonattal vitték tovább a bodrogbközi falvak termelvényeit. A szabadjeggyel utazó vasutasok családtagjai pl. Kassára szállították a gyümölcsöt, tojást, tejterméket, s a kofák már a kassai állomáson átvették tőlük azokat. Maga a vonatjegy sem volt drága, így egy-egy értékesebb rakománnyal érdemes volt Kassára bevonatozni. A vasút hiánya ilyen módon különösen hátrányos helyzetet jelentett egyes települések számára: pl. *Battyán* vagy *Nagytárkány* továbbra is piac nélkül maradt, az utóbbtól még *Csap* is messze van.

Erős vonzást gyakorolt a vizsgált falvainkra *Ungvár* vására. Jelentősége elsősorban az állatkereskedelem volt: az ungvári sokadalomban maradt meg legtovább a nagyszarvú, szürke magyar marhák kereskedelme, a kupecsek ott vásárolták fel leginkább a mészárosok számára még a két háború közötti időszakban is. A második világháborúig fontos fellevevő-

⁴¹ *Farkasfalvy Ervin* 1938. 1082.

helye volt az ungvári vásár falvainak állatállományának. Lényegében hozzá kell kapcsolnunk *Kisvárda* állatvásárait is: a trianoni határok megvonásáig Ungváron át vezetett fontos állathajtó út tovább, a Tiszántúl fontos állatvásárára. Kisvárda mellett meg kell még említeni *Nyíregyháza* és *Mándok* állatvásárait is. Amíg a Tiszántúl sokadalmi felszívták a bodroközi szarvasmarha-állományt, addig a Bodrogtörzs lóállományának jelentős része innen került ki. (A két világháború között jelentős csempészet folyt Északkelet-Magyarországról Kelet-Szlovákia felé az igáslovakkal.) *Beregszász* és *Munkács* ugyancsak állatvásáraik révén játszottak szerepet a bodrogtörzsi falvak gazdasági életében, de ez a szerep elhanyagolható volt Ungvárhoz mérten. Pedig Munkács – hetente háromszor tartott hetivására mellett –, évente 16(!) állatvásárt tartott.⁴² Hasonló a helyzet *Nagyberezna* esetében is: sokadalma a síkvidék és a kárpáti zóna közötti állatkereskedelem igen jelentős helyszíne volt.⁴³

A *Sátoraljaújhely* és *Királyhelmec* közötti súlypont-átrendeződés nem hagyta érintetlenül a zempléni vásározóköri körzetek korábbi térszerkezetét sem. Helmec vonzásának megnövekedésével valamelyest csökkent *Zemplén* vásárainak jelentősége, de még inkább visszaesett *Lelesz* korábbi forgalma. Jóllehet e vásáros helyek népe maga is máshová járt sokadalmakba – pl. a zempléniak Ungvár, Máramaros, Munkács és Terebes vásárait –, de állatvásáraik igen jelentősek voltak. Zemplén teljesen elveszítette központi funkcióit, s ezzel visszaesett gazdasági szerepe is. *Tőketerebes* vására – korábban is jelentős piaca mellett – nagyobb hatáskört kapott, ám vonzása nem terjedt át a Bodrogon keleti irányban. Hasonlóan távoli volt a bodrogtörzsiak számára *Nagymihály* és *Gálszécs* sokadalma, s kevés települést vonzott *Bodzásújlak* is (Véke, Bodrogszentés).

A bécsi döntés hét esztendőre 630 km² területet és 45 734 főt csatolt vissza Magyarországhoz a történeti Zemplén vármegye középső területén. A lakosság csaknem 70%-a (69,9%) 1938-ban őstermelő volt, s csak 12,7%-át foglalkoztatta az ipar, 2%-át a közlekedés, 3,2%-át pedig a kereskedelem. Hasonlóan azonban a mai Szlovákiához, a magyar Felvidék keleti része lényegesen fejletlenebb volt, mint a nyugati, beleértve a térség kereskedelmét is.⁴⁴

A második világháborút követő új országhatárok tovább módosították a korábbi gazdasági térszerkezetet: a keleti határok megvonása lezárta a Kárpátalja felé zajló intenzív forgalom lehetőségét. Ungvár, Munkács, Beregszász vonzása eltűnt, Csap korábbi szerepét csak részben pótolta *Ágcsernyő* helyi piaca. Ez utóbbi csak a vasúti átrakóhely forgalmát szolgálta ki. *Királyhelmec* a háború utáni Felső-Bodrogtörzs egyetlen gazdasági központja maradt, a táj pedig – Csehszlovákia délkeleti végvidékeként – egyértelműen periferikus helyzetbe kényszerült. Súlyosbította a helyzetet, hogy településeink mind a keleti, mind a déli sávban határ menti övezetbe kerültek, ami fokozta gazdasági elzártságukat.

Önmagában persze a piackörzetek, gazdasági kapcsolatrendszer változásai nem fejezik ki a Bodrogtörzst ért gazdasági változások tartalmát, ezért rá kell mutatnunk annak tágabb regionális összefüggéseire, valamint arra, hogy ezek a változásaik milyen ökonómiai-ökológiai és társadalmi folyamatokkal estek egybe vizsgált vidékünkön.

⁴² Farkasfalvy Ervin 1938. 1082.

⁴³ Márkus Mihály 1964. 468.; 1977. 375.

⁴⁴ Thirring Lajos 1938. 1017., 1024.; Farkasfalvy Ervin 1938. 1082.

A trianoni döntés előtt a mai Szlovákia déli sávjában élő magyarság közvetlenül kapcsolódott a Kárpát-medence gazdasági centrumához, s intakt részese volt a nyelvi kulturális folyamatoknak. (Ez alól csak egy-két kistáj volt kivétel, melyeket – Nógrád, Gömör vármegyékben – természetes akadály határolt le déli irányban.) Az első világháború után ez a sáv törvényszerűen vált egy új állam perifériájává, beleértve ebbe természetesen a kisebbségi lét nyelvi és művelődési feltételrendszerét is. A mesterségesen kettéosztott Bodrogtörvény esetében a Bodrog és a Tisza völgyének kelet–nyugat irányú megosztása a legalapvetőbb kapcsolatrendszerrel fosztotta meg az itt élő népességet, anélkül, hogy az előállt *anyaország – kisebbség* reláció tényeit hangsúlyoznánk.

A gazdaság, benne a javak cseréjének számtalan ténye igazolja az észak–déli irányú kapcsolatok meghatározó jelentőségét. A gazdasági kapcsolatok természetesen kialakult rendjét az államhatárok megvonásánál egyáltalán nem vették figyelembe, amint azt a piac és vásárkörzetek fentebb bemutatott tényei igazolják.

Nem elhanyagolható az a változás sem, ami a második világháborút követő új, keleti határ következtében állt elő. Amíg ugyanis Trianon után a Kárpátalja még a csehszlovák állam része maradt, a kelet–nyugat irányú forgalom lényegében megerősödött – a déli irány lezárásának következtében is. A kelet–nyugat irányú vasúti és közúti forgalom áthaladt a Bodrogtörvényen is, s a paraszti gazdálkodás és árucseréje napi gyakorlata és a munkaerő-vándorlások iránya egyértelműen igazolják ennek a kapcsolódásnak a jelentőségét. Megnyilvánul ebben a Tisza-völgy nagy hagyományú gazdasági forgalma csakúgy, mint a síkvidéki rész gazdasági irányulása a hegyvidék felé, ami erőteljesebb vonzást jelentett, mint a hasonló adottságú Abaúj, ill. Kassa. Ahogy az első világháború után Sátoraljaúj hely piacának elvesztése számos települést zárt el egyetlen szóba jöhető központjától, 1945 után Ungvár, Munkács, Beregszász, Csap elvesztése lényegében lezárta a Felső-Bodrogtörvény gazdasági elszigetelődésének folyamatát a természetes gazdasági kapcsolataitól, piacaitól. A határ menti települések nem kis része olyan földrajzi-gazdasági „zsákba”, vákuumba került, ami messzemenően kihatott a gazdasági kondíciójára, társadalmi, szociális, nem utolsósorban nyelvi-kulturális helyzetére is. A Bodrogtörvény gazdasági forgalma szinte egészében a táj belső piacára szorult, s ez összefüggött a 20. század egyéb változásaival is.

A táj átalakításának munkálatai a Bodrogtörvény nagy részén az 1900-as évek legelejére befejeződnek, bár a Latorca vízrendezése az 1950-es évek végéig kitartott. A nyomasztóan rossz birtokstruktúra ellenére, a megnőtt szántóterületeken fellendült a földművelés, a még rendelkezésre álló legelők és a terjedő vetett takarmányok révén megerősödik a paraszti üzemek állattartása. A kiegyenlítő belső piacok révén a két világháború között a mezőgazdálkodás beilleszkedik egy új típusú táji munkamegosztásba, s az utódállam Csehszlovákia igényei még a szekunder termelési adottságú vidékeken is inspirálták a mezőgazdasági termelést. A nagyállattartás piaca azonban az új állam keleti részében maradt, jóllehet a nagy vágóhidak, kassai és más mészárosok egyre több jószágot vásároltak fel ezen a vidéken is.

A viszonylag jó adottságú délkelet-szlovákiai mezőgazdálkodó tájak jelentősége Trianon után felértékelődött. Bár a felemásra sikerült földreform igazából nem oldotta meg a birtokstruktúra nagy ellentmondásait,⁴⁵ a kis- és középparaszti réteg piacra termelése megerősödött. Ez nagy lendületet adott a térség parasztsága – megkésett – polgárosodásának is.

⁴⁵ Magyar Statisztikai Közlemények 108. 183–185.

A táj falvai és falucsoportjai között ebben jelentős eltérés mutatkozott, s az adott település földrajzi helyzete – elsősorban a közút és vasút megléte vagy hiánya –, valamint a nagybirtokok kondíciója alapvetően befolyásolta falvaink feltételeit. (A táj belső gazdasági tagolódására alább visszatérek.) Vagyis a trianoni határok által megtört gazdasági kapcsolatok az 1920-as évektől új, változó gazdasági struktúrában keresték a helyüket, s ha késéssel is, kialakult egy relatíve alacsony színvonalú, de polgári fejlődéssel járó, lassan kapitalizálódó termelési rendszer, melynek térszerkezetében a kelet felé való nyitottságnak nagy szerepe volt. Ezt törte meg a Szovjetunió határainak délnyugati kiterjesztése, amit aztán társadalmilag betetőzött a közös gazdálkodás kialakítása, s az új „szocialista” gazdálkodás mesterséges térszerkezetének létrejötte. A rövid időre földhöz juttatott zsellérréteg értékesítési gondokkal örökölt, s csak ezért sem volt lehetősége a felemelkedésre. De sújtotta ez a helyzet a tehetősebb parasztságot is, egyáltalán nem véletlen, hogy – más okokból ugyan – de az elvándorlás a bodrogi falvakból a második világháború után sem szűnt meg. Mindez azonban nem csak gazdasági folyamat, hanem messzemenően kihat a térség műveltségére is, ebben a vonatkozásban egyaránt érinti az itt élő szlovákokat, ruszint, s persze elsősorban a Bodrogi közben legnagyobb számú magyarságot.

B) Kereskedés a mezőgazdálkodás termékeivel

A mezőgazdálkodás feltételeit az egyes települések fekvése, talajadottságai és a birtokstruktúra alapvetően meghatározta. A Bodrogi közben általában azt tartják az egykori magángazdálkodó parasztok, hogy a kötöttebb részeken 12–15 hold, a homokos területeken inkább 18–20 kh földterület, s az ahhoz kapcsolódó komplex paraszti gazdálkodás volt alkalmas egy 4–5 fős család eltartására. Falvaink többségében ez csak igen vékony réteg számára volt adott: az első világháború előtt a Bodrogi köz területének több mint 40%-a nagybirtok volt. Így csak egy szűk paraszti réteg tudott rendszeresen piacra termelni, a többség kénytelen volt alkalmi munkákkal kiegészíteni apró földterületének termelvényeit. A jelentős zsellérréteg számára pedig az egész éves, változó jellegű munkavállalás tette csupán lehetővé a szűkös megélhetést. Mindez önmagában is jelzi, hogy a mezőgazdasági termelvények többsége a belső piacokon maradt.

Bizonyára az ármentesítés elhúzódása volt az oka, hogy a kétnyomásos határhasználat több településen megérte a közös gazdálkodás bevezetését, bár a tagosítás után már nem társult nyomáskényszerrel (Zemplén, Szomotor, Szolnocska, Perbenyik stb.). Sajátos volt ebben a rendszerben a maga adottságával Zemplén mezőváros határhasználat, ahol a kvadrát formájú határ jószerével két egyforma területre volt osztva a két nyomás által. Mivel a legelők többnyire állandóak voltak, legfeljebb az ugart is legeltették, de a határ egy része a szabad gazdálkodás során is főleg gabonát termelt. A két háború közötti időszakból igen kevés helyről van adat az ugar meghagyására (pl. Szinyér). A víz és a nagybirtokok által szorongatott határok viszonylag intenzív hasznosítást kívántak, amiben a trágyázásnak, ill. az állattartásnak fontos szerep jutott. A gabonafélék között a búzának volt legnagyobb jelentősége, de csaknem valamennyi település határa termelt rozst is – a homokosabb, dombos határokon ennek volt nagyobb szerepe. Az ilyen részeken az uradalmak jószágaikkal

meg is *hálatták* a határt (*brankázás, kosarazás*), a paraszti birtokon ez azonban nem terjedt el, nem lévén számottevő juhászat sem.

A gabonatermelés igen jelentős része belső felhasználásra került. A jobb gazdák alkalmanként vásárra vitték a gabonát, de a 19–20. század fordulóján annak forgalma zöm-mel zsidó kereskedők kezén volt. Sokszor már a géptől elvitték a fölösleges terményt, s a bodrogi parasztember nem is bánta, ha azzal nem kellett vásárra mennie. A csehszlovák államban is működött az állami gabonamonopólium felvásárlási rendszere, falvaink ismerik a FUTURA tevékenységét is.

A kisebb földű parasztok alapvetően önellátók voltak a gabonából, a zsellérnek pedig több heti arató- és cséplőmunkába került, hogy képes részként megszerezze családjá évi kenyérnek valóját.

Változatosabb képet mutat az egyéb mezőgazdasági termelvények értékesítése, jóllehet egyes növénykultúrákra való szakosodás legfeljebb nyomokban igazolható. Mégis, árnyaltabb a kép ebben a tekintetben. A 18–19. század során is kimutatható, hogy egyes településeken a *dohány, dinnye, gyümölcs* és a *szőlő* termesztése megkülönböztetett szerepet kapott. Nyomon követhetők ezek a kultúrnövények a két háború közötti gazdálkodásban is.

Adatok a dinnyetermesztéshez és a dinnyések vándorlásához

A *görögdinnye* (*Colocynthis lanatus*) és a *sárgadinnye* (*Cucumis melo*) termesztése a 16. századig vezethető vissza Magyarországon, ám szélesebb körű elterjedésével összefüggő, jelentősebb gyümölcskereskedelem csak a 18. századtól adatolható biztonsággal.⁴⁶ A 18–19. század folyamán már kirajzolódnak a dinnyetermesztő körzetek is, amelyek persze nem kizárólagos térszínei a termesztésnek, hanem a szakosodás és a kereskedelem csomópontjai. *Szontágh Gusztáv* 1843-ban megfogalmazta, hogy a dinnyetermesztő körzeteket a piacok tartják el, s elsősorban a nagyvárosok biztosíthatják a dinnyések vásárló körét.⁴⁷ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a 18–19. század gazdasági leírásai és statisztikai munkái nem tesznek említést a Bodrogköz dinnyetermesztéséről. Kivételt képez a vidéket leíró *Molnár András*, aki 1799-ben általánosan megfogalmazza a Bodrogközről, hogy a dinnyét falvaiban „erősen termesztik”, s külön is kiemeli *Karost*, mely falu szerinte híres volt a dinnyéről.⁴⁸

Ahhoz, hogy a bodrogi dinnyetermesztés alakulását megérthessük, még néhány általános összefüggésre kell felhívnom a figyelmet.

a) A 19. századi gazdasági irodalom pontosan felismerte a dinnyetermesztés kettős jelentőségét, hasznát: közvetlen szerepét a fogyasztásban és a piaci értékesítésben, valamint azt, hogy a dinnyeföldekkel a szántóterület kiterjeszthető az ugarföldek rovására.⁴⁹ A Bodrogköz területén a 19. század derekától a 20. század közepéig elsősorban az árvízrendezés tette lehetővé a dinnyetermesztő területek relatív bővülését: a vízrendezés felszabadította a

⁴⁶ Kósa László 1979. 314–315., 1981. 398.

⁴⁷ Idézi: *Rapaics Raymund*, 1940. 241.

⁴⁸ Molnár András leírását közli: *Udvari I.*, 1992. 80., 84. A 18–19. századi gazdasági irodalommal a dinnyetermesztésről szóló fejezeteihez: *Viga Gyula* 1991. 91–93.

⁴⁹ Vö. *Sándor István* 1977. 382–386. A vonatkozó irodalom bibliográfiai adataival.

korábban részben vízjárta szántókat, homokdombok egy részét – lényegében együtt a homoki szőlő elterjedésével – a dinnyetermesztésnek adta át. (A két növénykultúra több helyen közös termőhelyeken tenyésztett, s egymás rovására is terjeszkedett.)

b) A dinnyetermesztésnek akkor is megvolt a gazdasági haszna, ha egy-egy településen nem volt kiterjedt vetésterülete, mert belterjesebb irányt szabott a mezőgazdasági termelésnek. Vetésterülete – hasonlóan Magyarország más tájaihoz – itt is az 1920–30-as években növekedett meg, s azonos volt a gazdasági hatása is. Összefügg ezzel a kérdéssel az is, amit *Gunst Péter* fogalmazott meg: a dinnye jellegzetesen *paraszti növény*, melynek vetésterületéből igen sok (a két háború közötti Magyarországon 42–45%) jut a kisparaszti birtokokra. Különösen a nadrágszíjparcellák tulajdonosai számára volt jelentősége a dinnyetermesztésnek.⁵⁰

Lényegében hasonló volt a helyzet a Bodroghöz területén is. A dinnye jelen volt az uradalmak gazdálkodásában is, ha annak értékesítési lehetőségei azt megkívánták, de jelen volt a törpeparcellákon is, ahol jobbra az önellátást, kisebb mértékben az értékesítést szolgálta.

c) A fentiekhez kapcsolódik a kérdéskör harmadik metszete, amit *Gunda Béla* vetett fel: ő hívta fel a figyelmet arra, hogy a dinnyével általában kis körzetekben folyik a kereskedelem, mert a dinnyés központok egymástól nem nagy távolságra helyezkednek el.⁵¹ A továbbiakban bodroghözi gyűjtéseim anyagát e hármas kérdéskör köré építve igyekszem közreadni. Megnehezíti a dolgot, hogy ehhez 20. századi statisztikai, gazdasági adatsorok nem állnak rendelkezésemre.

A dinnye termesztésében a bodroghözi falvak között határozott különbségek voltak még a 20. század során is, jóllehet az első világháború után mindenütt fejlődésnek indult a gazdálkodás ezen ága. A termőterületek mérete összefüggött a termesztés technikájának színvonalával, változásával, a nagyobb termőhelyeken századunkban már *dinnyéseket* alkalmaztak. A homokdombok, hátaik általában alkalmasak voltak a termesztésre, de a *tavaszi fordulóban* a többi kapásnövényvel együtt a dinnye is általában helyet kapott. Falvaink közül *Véke, Szomotor, Szinyér, Szentmária, Polyán, Hardicsa, Imreg, Kisgéres* és *Lelesz* saját igényein túl is termesztett dinnyét, *Radban* és *Kiskövesden* inkább az uradalmakhoz kötődött. A többi település részben önellátó volt, vagy a fenti falvak vásárlójaként jutott hozzá a dinnyéhez.

Érdemes egy-két településről konkrét adatokat is bemutatni a dinnye gazdálkodásbeli helyének, szerepének illusztrálására. Perbenyiki adatközlőm így fogalmazott:⁵² „Mindenki termelte, de csak magának. Arról arattunk le sokszor! Mindig közösen kinéztünk előre, hogy most a *Fövényeskén*, a *Györke-hegyen*, mikor lesz a dinnyeföld. Homokos földek voltak ezek, mindig trágyázni kellett, aztán leszántottuk. A dinnyét kapával vetettük el, a dinnyeföldet káposztával ültettük körbe. A dinnyét munka közben műveltük: volt kis szabad idő, kiszaladtunk, megkapáltuk. Ez csak olyan *ódalmunka* volt, nem a fő munkák közé tartozott! A dinnye *vékás, félvékás* földön termett csak. A dinnyemagot szokás volt *tejben* kicsit megáztatni. Ez olyan titokféle volt, nem mindenki egyformán csinálta. Apósomról azt

⁵⁰ *Gunst Péter* 1976. 321

⁵¹ *Gunda Béla* szíves szóbeli közlése. A dinnyés központokhoz lásd még: *Viga Gyula* 1990. 108–109.

⁵² *Szabó János*, szül. 1925.

mondták, hogy olyan szerencsés napot választ, hogy annyi termése volt, mint három más-nak! Ráfogták azt is, hogy az öreg babonás! Volt, hogy a szomszéd szekere tele volt krumplis zsákkal, de lerakta, amikor megtudta, hogy az após dinnyét vetni megy!” Hardicsán az *Omlás* nevű homokosabb határrészen 1928–30-ban néhány nagygazda kezdett dinnyészkedni. Három-négy *katasztert* ültettek be palántával, *dinnyés kertészt* hozattak hozzá. Eladásra termesztették pár évig a dinnyét, de hamar felhagytak vele. Ezzel szemben Szolnocsán, Ladamócon szegényebb emberek foglalkoztak a két háború között a dinnyével: *felesbe* bérelték a dinnyeföldeket. Általában 1 holdnyi területet fogott egy-egy család, s az eladásból befolyt összeg fele volt a munka haszna. Kiskövesden nagyban foglalkoztak zöldségfélékkel, piacra termesztették a zöldséget, uborkát, krumplit és a dinnyét. A kiterjedtebb homokos részeken – *Melegoldal*, *Diós*, *Fátyolka* – szabadon folyt a gazdálkodás századunkban, ezek a részek nem tartoztak a forduló földekbe. Egy közepes gazda dinnyével, zöldséggel 8–10 ár területet ültetett be, ezt a család az aratás mellett is meg tudta dolgozni. Ugyanitt az uradalom gazdálkodásában a szőlő rovására jelent meg a dinnye: a kiszántott öreg szőlők helyén kezdték termesztetni piacra az 1920-as években. Szöllőskén a Bodrog *hótt medre* környékén termesztettek dinnyét, az ártér peremén. Itt a két háború között 6–7 család foglalkozott vele intenzívebben, jelentősebb mennyiséggel piacozva. Perbenyikben a község minden évben kijelölte – egészen a közös gazdálkodás bevezetéséig –, hogy melyik dűlőben lesz a *dinnyeföld*, s mindenki csak oda vethetett. Ez a terület – a vetésforgóval – minden évben máshova került. A többi településen egy-két *vékás* területen foglalkozott néhány gazda a termesztéssel, a földek végében.

A dinnyetermesztésben egészen a második világháborúig, sokfelé egészen a közös gazdálkodás bevezetéséig egymás mellett élt a *magról vetés* és a *palántázás*. Vetés előtt a magot kissé megcsíráztatták: rongyba, újságpapírba burkolták, s a vetett ágyba vagy a tűzhely közelébe tették, amíg a parányi csíra megjelent, a kicsírázott magot aztán *fészekbe* vették: csak egészen halvány emléke él a szórva való vetésnek, amit az első kapáláskor egyeltek ki. A piacra termeléssel, a nagyobb területek beültetésével együtt jelent meg a gyepkockákban való palántakészítés: a palántáról nevelt dinnye általában másfél-két héttel hamarabb vihető piacra. A faluszéli réteken kimetszett gyepkockákba olykor még egy szem magot tettek a palánta mellé, arra az esetre, ha lefagyna az előnevelt növény. A kis földterületeken – szőlőkben, gyümölcsösben, házi kertben – magmaradt a magról való vetés. A nagyobb gazdák már a második világháború előtt is neveltek palántákat eladásra is, így nem készített mindenki magának melegágyat a dinnyeültetéshez. A dinnyét általában május közepén vetették, Zsófia-nap körül. De a fagyosszentek után, Anna-napra már kint kellett lennie a dinnyének a földön palántaként is. A sárgadinnyét 60x80 cm-re ültették, a görög-dinnye tövek között másfél-két métert hagytak, hadd fusson. Kiskövesden az 1930–40-es években, mikor jó piac volt, kb. 1000 tő dinnyét ültetett ki egy jobb gazda évente: ezt a család meg tudta munkálni, a termést el is lehetett adni.

A *feles dinnyésekként* dolgozó helybeliek mellett több településen jártak magyarországi dinnyés kertészek, különösen a bécsi döntés után. A híres *csányi dinnyésekre* élénken emlékeznek Nagygyéresben, Bélyben, Radban és Szentmárián is, ám konkrét szerepük, a

bodrogi dinnyetermesztésre gyakorolt hatásuk az eddigi kutatásaim alapján nem volt megragadható.⁵³ Főleg uradalmak alkalmazták őket, de dolgoztak nagygazdáknál is.

A dinnye értékesítésében a kassai kofák és zsidó kereskedők játszottak meghatározó szerepet. A gazdák általában vasúton küldték a dinnyét, a perbenyiki, szerdahelyi és más vasútállomások voltak a dinnyetermesztés elsődleges gyűjtőhelyei, ahol bevagonírozták a dinnyét. Kereskedők révén eljutott a bodrogi dinnye a Tatra vidékére, sőt Cseh- és Morvaországba is. Igazán kiterjedt piaca a bécsi döntésig volt, amíg az olcsóbb és jobb minőségű magyarországi – főleg hevesi – dinnye onnan ki nem szorította. Aratás idejére már lenni kellett dinnyének! Az első időszakban a kereskedőké volt a termés, majd mikor ők már nem jártak, akkor lovas- és ökrös fogatokon hordták szét árulni a gazdák a dinnyét a környező falvakba, piacokra.

A dinnyetermesztés legfőbb haszna, a közvetlen fogyasztás mellett, az ellenértékét képező készpénz volt, aminek nyár végén, már a következő gazdasági évet is előkészítve, különös jelentősége volt a paraszti üzemek számára. Ha a családi munkaerő rendelkezésre állt, akkor évente lehetett igazodni az új értékesítési lehetőségekhez, s maga a dinnyetermesztés különösen nagy befektetést nem igényelt. Az uradalmakban és nagyobb paraszti gazdaságokban – a dinnyés kertészek, részes művelők, a kapálásra alkalmazott napszámósok révén – a munkaerő koncentrálását is igényelte, ami jelentősebb gazdasági haszonhoz is vezetett. A dinnye egészen kora őszig meghatározó jelentőségű volt a bodrogi nép táplálkozásában is.

A gyümölcs- és szőlőtermesztés, kereskedelem

Megkülönböztetett figyelmet érdemel a Bodrogi közben a gyümölcsstermesztés, ami ugyan nem egyforma súllyal volt jelen a vizsgált falvak gazdasági életében, de számottevő szereppel bírt a gyümölcsstermesztő települések gazdálkodásában. Mindemellett bodrogi története arra is példaként szolgál, hogy egy tradicionális gazdasági ág új körülmények között való adaptálása mennyire lehet sikeres.

Belényesi Márta vizsgálatai igazolták, hogy Magyarország területén az Árpád-korban a gyümölcsösök két nagy geográfiai térszínen fordultak elő legnagyobb gyakorisággal: részben a hegyek lábainál, a hegyvidékek elődombságain, valamint a nagyobb folyók, elsősorban a Duna, Tisza, Szamos és a Körösök, ezeken kívül a Maros és az Olt árterein, ahol a – szinte vadon termő – szilvás és körtés berkek mellett, legkorábban jelentek meg a kerített gyümölcsösök is. Ezek a termesztő központok lényegében a 19. századi ármentesítésekig meghatározó jelentőségűek voltak, s az ország keleti felében népünk sokáig szinte csak az árterek, vízparti szakaszok vadon növekvő gyümölcsfacsoportjait hasznosította.⁵⁴ A 18–19. századi országleíró, gazdasági és statisztikai irodalom mindig kiemeli a Tisza-völgy gyümölcsstermesztésének súlyát, amin lényegében az ártéri szintek, valamint az ártereket övező rétek és kertek gyümölcsfaállományát kell értenünk. *Galgóczi Károly* szerint: „A Tiszahát fent Máramaroson elkezdve mindkét oldalon Beregh-Ugocsa, Ung, Zemplén, azután

⁵³ Összegzően: *Boross Marietta* 1957., *Boross Marietta* 1959.

⁵⁴ *Belényesi Márta* 1955. 25.

Szatmárban és Szabolcsban egyaránt egész gyümölcs raktárakat képez...”.⁵⁵ A nedves ártéri talajokat elsősorban a szilva, alma és a körte kedvelte.⁵⁶

A Bodroghözben – amint arról *Lippai János* 1667-ben megemlékezik⁵⁷ – sok gyümölcs termett, ám az egyes települések gyümölcsfaállományában jelentős különbségek voltak: a víz menti, folyó menti falvak bőségével szemben a víz által nem érintett települések népe legfeljebb önmaga ellátására jutott gyümölcshez, de bizonyára behozatalra is szorult. A gyümölcsösök középkori meglétére elegendő néhány adatot említeni. Pl. (Kis)Újlakról a *Liber Redituum* 1623-ban említi: „Vagyon egy szép Gyümölcsös kert a’ Halasto mellett melynek szomszedgya egy felől az Úr kerte más felől patakotska.”⁵⁸ Az adat egyértelműen jelzi, hogy ártéri, vízjárta gyümölcsösről lehet szó. Ugyanez a forrás Radból *Kortveles*, Bacskából *Gywmölts kőzött* helyneveket említ. Lehetek azonban gyümölcsösök már a korábbi századokban is a portákon, ill. a telki állományban is. Nagytárkány úrbéri bevallása (1772) szerint: „Egynehánynak telkin kívül gyümölcse, többnek telkiben...” Kistárkányból ugyanez a forrás: „Ezen helységbelieknek majd mindeniknek szilvása, mindeniknek pedig káposztás s dohánykertje telkin van.”⁵⁹ Szöllöske, Ladamóc, Imreg, Zemplén és Abara investigatioja szerint, mind a belső telkeiken, mind a falun kívül – pl. szőlők alatt – voltak gyümölcsöskertjeik. Pl. Kisbári: „Gyümölcsösök, káposztáskertjeik mind a telkeiken, mind kívül a mezőn vagyon. Somot is szedni szoktak a ligeten.”

Bél Mátyás Ágcsernyőről írja, hogy „körülötte gyümölcsösök vannak”, a Királyhalmec határában húzódó szőlő- és gyümölcsöskertekről kifejezetten elragadtatással ír: a város határában olyan sok a szőlő és gyümölcs, s „a lejtő oldalait a szőlők meg a gyümölcsfák mindenütt úgy beárnyékolják, hogy majdnem azt hiszed, hogy a Champs Elysées szépséges környezetét látod itt”.⁶⁰

Lényegében hasonló táji különbséget kell kitapintanunk a gyümölcsstermesztésben Zemplén megye egész területén, jóllehet a vármegye monográfusa annak egészét dicséri: „A vármegye egész területe alkalmas a gyümölcsstermelésre... nincsen olyan honi gyümölcsfaj, amelyik itt ne díszlene, s amelyet haszonnal termelni ne lehetne. Csakhogy a fajok megválasztásával eddig alig törődött valaki; a gyümölcsfákat ötletszerűen, a fajokkal való különösebb bíbelődés nélkül ültették el.”⁶¹

A gyümölcstermő térszínek vizsgált területünkön is eltérő gyümölcsfajtákat neveltek. Amíg a szilvásligetek többsége a vizekhez közel, egykori árterek mentén, valamint a kertekben húzódott, addig a cseresznye főleg a szőlők, szőlőskertek napsütötte oldalain díszlett. Szentes, Kisdécs, Zemplén, a Bodrog túlsó oldalán Csarnahó cseresznyéje különösen híres volt, csakúgy, mint Tokaj-Hegyalján a zempléni Tolcsva gyümölcse. Molnár András 1799-ben kelt vármegyeleírása Szentesről külön is megemlékezik: szerinte ez a település a

⁵⁵ *Galgóczi Károly* 1855. 283.; lásd még: *Bél Mátyás* 1984. 236–237.

⁵⁶ *Andrásfalvy Bertalan* 1975. 252.; A gyümölcsök táji különbözőségeihez: *Györffy István* é. n. II. 195.

⁵⁷ Idézi: *Kuknyó János* 1973. 59.

⁵⁸ *Liber Redituum Ecclesiasticorum Comitatus Zempleniensis*, 122. pag. Román János kijegyzéseit Balassa Iván bocsátotta rendelkezésemre.

⁵⁹ *Takács Péter–Udvari István* 1995.

⁶⁰ *Bél Mátyás* leírását közreadja: *Püspöki Nagy Péter* 1977. 909, 915.

⁶¹ *Borovszky Samu* (szerk.) é. n. 198.

cseresznyefákból több hasznot vett, mint a szőlőből.⁶² Geográfiai szótárában *Fényes Elek* Királyhelme cseresznyéjét említi híresként.⁶³

A Felső-Bodroghözben azonban a gyümölcstermesztés súlypontja az ártereken maradt, még a vízrendezés után is megőrizve a korábbi termesztés számos hagyományát. A gátakon belül a régi vízi világ számos maradványához hasonlóan élt tovább a gyümölcstermesztés is, megőrizve számos archaikus technikát, s a haszonvétel extenzív formáit. Ennek lezárását – hasonlóan a mai Magyarország területéhez – a közös gazdálkodás, a JRD megalakulása készítette.⁶⁴ Az alábbiakban ezt a folyamatot két Tisza menti gyümölcstermesztő falu, Nagytárkány és Kistárkány példáján igyekszem szemléltetni.⁶⁵

A közös gazdálkodás bevezetése előtt a Tisza-völgy szlovákiai és magyarországi oldalán egyaránt magángazdák birtokában voltak az ún. *Tisza-kertek*, az ártéri gazdálkodás jellegzetes reliktum területei. Nagytárkány és Kistárkány mellett hasonlóak voltak a Bodroghözben Zemplénagárd, Révleányvár, Tiszakarád és Cigánd térségében is. Az utóbbiak századunkban is elhanyagolt szilvások, gyümölcserdők voltak.⁶⁶

A tárkányi Tisza-kertek első említésére magam egy 1825-ben keltezett peranyagban bukkantam.⁶⁷ „...vagyon még a Néhai Tettes Apagyí Antal successorainak hasznos Tisza kertje, és száraz malma, mellyek esztendőnként szép jövedelmet adnak, kivált az előző hét, nyolcz esztendőktől fogva, midőn Határjaink az árvizek által annyira elnyomattatva voltak, hogy aratni is csak csolnakon, szekeren fel türekezett gatyába jártunk szántó földinknek csak hájtait szántogattuk, taklászokat aratgattunk, s egyedül Tisza gyümölcsös kertjeinkből bé vett haszon vételekből tartottuk meg magunkat, csak nem az éhen haláltól gyermekeinket.”

Az 1836. évi X. törvény szerint a Felső-Bodroghöz falvaiban is megkezdődött a települések határainak tagosítása. Kistárkány tagosítási térképe 1845-ben készült,⁶⁸ 1846-ban pedig megtörtént a *régi földek* összeírása és a *Tisza-kertek* felvétele a földkönyvbe. Ezt követően 1847-ben zajlott le a rendezés. Ezután azonban még hat évtizedig folyt a tagosítás körüli pereskedés, aminek terjedelmes iratanyaga lehetővé teszi témánk 19. századi előzményeinek bemutatását, az ártéri gazdálkodás, benne a gyümölcstermesztés felvázolását.⁶⁹ A Tisza-kert használatához érdekes adalék egy 1847-ben a vármegyéhez írott panaszos levél. „Megyebeli Kis Tárkány Helységében és határában ... osztályomba jutott birtokomba több ízbe meg háboríttatván: – nevezetesen *Tisza kertembe* a Mérnök Úr által le veretett karókat meg háboríttották; ugyan ott most leg közelébb kertem közepin lévő körtvéfáról körtvémet lerázták; ...ismét más *Tisza kertembe nyíl szerént nekem jutott alma fámról* az almát

⁶² Borovszky i. m. 198.; Molnár András leírását részben közli: *Udvari István* 1992. 80, 83.

⁶³ *Fényes Elek* 1851. II. 90.

⁶⁴ Az ártéri gazdálkodás történetéhez és történeti periódusaihoz, különösen az ártéri gyümölcsösökhöz: *Andrásfalvy Bertalan* 1963. 271–305., *Andrásfalvy Bertalan* 1973. 37–39.; *Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson* 1975. 107–109.; *Bellon Tibor* 1991. 119–121.

⁶⁵ A kérdéssel önálló tanulmányban foglalkoztam. *Viga Gyula* 1993. 423–434.

⁶⁶ *Csikvári Antal* (szerk.) 1940. 63.

⁶⁷ Apagyí Antal örököseinek pere. ZmLt. Urbéri törvényszéki és tagosítási iratok, VII/c/2.25. doboz, szám nélkül. Kistárkány község iratai. Nagytárkány anyaga és tagosítási térképe nem maradt fent.

⁶⁸ ZmLt. U. 62.

⁶⁹ ZmLt. 14. jegyzetben hivatkozott irat.

le szedték.”⁷⁰ A több darabban levő Tisza-kert és annak nyilas osztása egyértelműen jelzi a terület közös használatát.

Az 1840-es évek elején többször említi forrásunk az *erdőt szegélyező Tisza-kerteket, irtványkerteket az Örvény-háton*, s a tagosítási eljárás során a kertekért megítélt kielégítés is igazolja, hogy azok területét, a part menti sávot irtással tették művelhetővé. Az 1845. évi térkép és földkönyv – a *belső birtok, szántóföld, erdő és pázsit* mellett – a Tisza-kertet külön dűlőbe sorolta, s 56 darabba osztotta, a telki állomány arányába. Ezek a parcellák a Kistárkány határát keletről és délről övező Tisza mentén húzódtak végig. Maga a *Tisza-kert* helynév a határ déli részén, a folyó később átvágott nagy meanderétől nyugatra jelenik meg, később a helyi nyelv valamennyi folyó menti kertre ezt az elnevezést használta. A többi, a térképen megjelenő helynév – kertnevek – az élő nyelvben már csupán dűlőnévként élnek. 1845-ben *Luzsnya-sűrűje* irtványföld és a Tisza között a *Luzsnya-kertek* húzódtak, azoktól délre az *Örvény szög* parcellái, délen a *Győri szög* kertjei. A klasszifikáció ezeket a területeket is Tisza-kertként vette számba.

A recens adatok az írásos forrásokat erősítik meg: a Tisza-kertek fokozatosan váltak többhasznúvá, s az irtás lényegében megkímélte az árterek gyümölcsfaállományát. Az irtás a part felől haladt a Luzsnya-sűrűje nevű határrész erdősége felé. A Tisza-kertek fokozatosan kerültek művelés alá, s bár az 1920-as évekig megőrizték az ártéri gyümölcsösök extenzív hasznosítási formáit, a korábbi vad gyümölcserdő egyre inkább művelt kultúrtájjá szelídült. Amíg 1845-ben 973 (magyar) hold volt a Tisza-kertek és az erdők területe, századunk negyedik évtizedére az erdő már csak 16 kh. maradt.⁷¹ De csökkent a kertek területe is, amikor azokat az árrendezés a gátakon belülré szorította.

A tárkányi Tisza-kertek a vad gyümölcserdőből századunkra sorokba rendezett gyümölcsössé váltak, de – szemben több víz menti településsel – nem elpusztultak, hanem megújultak az ártéri gyümölcsösök. Az irtással, ritkítással többhasznúvá is váltak ezek a területek, jóllehet hasznosításuk extenzív volt. A Tisza-kertek egy részét legeltették: mindkét településen az ártérben volt a legelők egy része. Nagytárkányban a csorda egész évben az árteret járta, Kistárkányban pedig általában a sarjú lekasználása után hajtották oda a fejős jószágot. A terület jelentős hányadát kaszálták, a gyümölcsfák alját is, lehetőleg a gyümölcsfajták éréséhez igazítva azt. A sarjút sorban vágták a *veresszilva*, majd a *berbenci* szilvafák alatt, végül az almafák alját kaszálták meg, hogy a hulló gyümölcsöt könnyű legyen felszedni. A jószágot nem szívesen engedték a gyümölcsfák alá, mert letördelték a fák alsó ágait, de *mindenszentek* után, mikor a csorda beszorult, a *magánlegeltetést* általában itt végezték. A hulló gyümölcsre ritkán hajtottak jószágot, a lepergett termést inkább hazavitték a sertésnek. Csak elvétve fordult elő, hogy a *kondás* ráhajthatta a *sertésnyáját* a gyümölcsre: inkább felszedték és értékesítették a hullott gyümölcsöt is.

A Tisza-kertek egy részét vetéssel is hasznosították, ha a gazda egy-egy darabot kihasított erre a célra. A tavaszi áradás után egy-egy kis zabot, vagy más tavaszi gabonát vetettek. Ha a víz elvitte azt, akkor babbal, krumplival, kukoricával pótolták a vetést – az utóbbi takarmánynak volt bevágható csalamádéként. Egy-egy darab lucernát, lóherét is vetettek, kisebb darabban zöldségféléket, káposztát, paradicsomot is kapáltak. Az igényesebb növé-

⁷⁰ ZmLt. Loc. Jur. 398. No. 127.

⁷¹ Csíkvári i. m. 56.

nyek a Tisza-kertek gyümölcsfáinak intenzívebb hasznosításával párhuzamosan jelentek meg a Tisza-kertekben.

A szabad forgalomban levő telekrészek osztódtak, ugyanakkor gyarapodhattak is egy-egy család kezén. Voltak, akik századunk elején már csak egy-egy *sor* fát birtokoltak, mások 4–5, esetleg 10 *darab* osztott parcellával is rendelkeztek. Egy-két generáció alatt a parcellák között olykor kerítések is megjelentek a régi *mezsgyék* helyén, materializálva a korábbi jogi határokat.

A tárkányi gyümölcsstermesztésben Trianon után következett be minőségi változás: a termesztés fokozatos intenzívvé alakítása. Ennek két fő kiváltó oka volt, itt két feltétele volt adott. Az egyik a kedvező táji, ill. talajadottságok, amelyek lehetővé tették az extenzív hagyományokon alapuló, új gyümölcsészet kialakítását. A kitűnő talaj adott volt. „A talajban van valami, mert a régi fajták is jók voltak, azok is híresek voltak – arról ismerték a falut a környéket. Volt gyümölcs másfelé is, de ilyen értékes gyümölcs, mint a mienk csak Máramarostól lejjebb volt, Técsőn. Onnan voltak is megnézni a mi gyümölcsünket, mert hallották, hogy itt is igen híres gyümölcs terem.”⁷² „A Tisza-kertben az almának egészen különös *ézi* volt. Nekünk most is van itt a kertben (ti. házikert – V. Gy.), de nincs olyan *jóézü* alma, mint ott volt! Azt a részt a Tisza járta: a gyümölcs is sokkal jobb *ézü* volt, és más volt a zamatja. De még ott sem volt egyforma: másfajta talaj volt az egyik részen, mint a másikon, más volt a gyümölcs *ézi* is, ami ott termett. Más volt a gyümölcs az iszapos részen, más az agyagon vagy a homokon. De innen nem kellett elvinni a gyümölcsöt a piacra! Ide jöttek érte a vevők, megvették még a fán, féléretten!”⁷³

A változás másik összetevője az értékesítési viszonyok Trianon utáni megváltozása volt. (A gyümölcskereskedelemről alább részletesebben szólok.) A Magyarországra való beszállítás lehetősége megszűnt, a belső piac megváltozott. Piacot csak igényesebb gyümölcs remélhetett.

Az 1920-as évektől a metszés elterjedése, a permetezés megkezdése, a korábbi fajták intenzívebbekkel való lecserélése adta meg a tárkányi gyümölcsstermesztés új lehetőségét, amihez jól szervezett értékesítési hálózat is társult. Az új fajták révén a gyümölcsszüret ideje meghosszabbodott, több embert foglalkoztattak a szűkebb környékről is. 1940-ben már azt írja a vármegyei monográfia, hogy „leginkább a kistárkányi gazdák tulajdonában levő 235 kat. hold területen telepített kisebb régi gyümölcsösök méltók figyelemre”.⁷⁴ A helybeli református pap, egy *Olasz Janka* nevű magyarországi vállalkozó, valamint ungvári rész tulajdonosok által kialakított, új típusú gyümölcsészet a második világháború áldozata lett, beleértve az újabb határmódosításokat is. Ők voltak a kezdeményezők, a helybeli gazdák azonban folytatták a megkezdett munkát, amíg a közös gazdálkodás céljára el nem vették földjeiket. Néhány évig még a szövetkezetnek (JRD) is volt gyümölcs ágazata, az 1950-es évek közepén azonban kihúzgálták a gyümölcsfákat, elpusztítva ezzel egy nagy múltú gazdasági ág nyomait is, ami generációkon át részese volt a tárkányiak életének.

A tárkányi példa egészében nem tipikus a Bodroghöz falvaiban. A termesztés általában megőrizte extenzív formáját, s a korábbi gyümölcsösök ápolására, nemesítésére nem

⁷² Várad Ferenc, Kistárkány, szül. 1910., *P. Szathmáry Károly* 1863. 387–388.

⁷³ Várad Ferenc, Kistárkány, szül. 1910.

⁷⁴ *Csikvári* i. m. 63.

fordítottak gondot. A nemesebb fajták általában ott jelentek meg először, ahol nem voltak gyümölcsösök korábban: a házikertekben ültették őket. Az új fajtákkal érkezett a metszés technikája, a permetezés is. Feltűnő azonban, hogy ily módon nem alakultak ki új „gyümölcsös falvak”, hanem a termesztés főleg az önellátást szolgálta ezeken a helyeken. (Belejátszott ebbe a pálinkafőzés nagyobb volumenű megindulása is.) Az értékesítésben, piacozásban a korábban arra „szakosodott” falvaké maradt a fő szerep, ami aztán fokozatosan feloldódott az állami felvásárlás és értékesítés rendszerében. A közös gazdálkodás megindulása után a házi kertek lettek a termesztés központjai, egyszersmind meg is szüntette a korábbi vákuumot, ami a tájon belül gyümölcskereskedelmet indukált. A városok ellátásában pedig egyre kisebb szerep maradt a korábbi falusi termesztőknek.

A trianoni békeszerződést követő határmódosítás utáni időszakból nem állnak rendelkezésemre statisztikai adatok a Szlovákiába került falvakból. Mivel azonban az egyes települések gyümölcsstermesztéséről gyűjthető recens adatok egészében tükrözik az azt megelőző állapotokat, nem tanulság nélküli az utolsó, 1895-ös statisztikai adatsor áttekintése, ami fő vonásában érzékelteti az egyes falvak gyümölcsfaállományát, annak összetételét, s a tájon belüli többleteket és hiányokat, amelyek az árucseré mozgókat is voltak. Az adatsorból ki kell emelni Kistárkány kiugró mutatóit, különösen a nagy szilvafaállományt, valamint a Királyhelmece–Kisgér–Szentés háromszög, lényegében a Helmece-dombság, a Nagy-hegy és Kis-hegy vulkáni vonulatára települt szőlőhegyek gyümölcsfaállományát. Hasonlóan kiemelkedő értéket mutat a Zempléni-szigethegység gyümölcsfaállománya, ami az ottani szőlőkultúrának is kísérője. Külön vizsgálatot érdemel majd Nagytörönye gesztenyetermesztése, bár eddigi recens gyűjtéseim nem igazolják az összeírás rendkívüli számadatait. Figyelmet érdemelnek a két mezőváros, Zemplén és Királyhelmece magas mutatószámai is.⁷⁵

Az 1930–40-es évek előtt a gyümölcsstermesztés alapvetően extenzív ágazata volt a paraszti gazdaságoknak. A fákat lényegében nem gondozták: legfeljebb *hernyózó*val szedték le a beteg ágakat. Azt tartották, hogy a régi fajtákat még a hernyó sem bántotta, s azok védettebbek voltak a kártevők és betegségek ellen is, mint a nemes gyümölcsök. Az árterek, szilvaskertek állományát nem kellett ültetéssel szaporítani: magról szaporodott az tovább, s inkább az irtása, gyérítése adott munkát. Nemesítés, oltogatás a jelzett időszakig nem volt, bár egy-két kertészkedő hajlamú ember mindig akadt, akik a vad alanyba új, ismeretlen fajták oltásával próbálkozott. A szőlőbeli gyümölcsfáknál lényegében a szőlő permetezésével párhuzamosan indult meg a gyümölcsfák védelme is: kezdetben seprővel igyekeztek rácsapkodni a rézgálicoldatot a növényekre. A magas, dús lombosított fáknál ez nem lehetett sikeres, azokról egészében a termést sem lehetett betakarítani. Ez is serkentette a metszés elterjedését.

A hagyományos fajtákról és termesztési eljárásokról a gyümölcsnevek is tanúskodnak. A Felső-Bodrogek és a Bodrog mente falvaiban él még a régi gyümölcsfajták neve, ami bizonyos mértékben érzékelteti a fajtaváltás, illetve a termesztő technika változásait is. Ezek többségükben már eltűntek, tehát az azonosításuk nem lehetséges, s nem lehet pontosan azt sem eldönteni, hogy a különféle nevek különféle specicsékekhez tartoztak-e. A nyelvi

⁷⁵ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1895. Magyar Statisztikai Közlemények XV.; A Bodrogek tájféldrajzához: *Bogoly János* 1992. 6–9.

anyag archaikus jellegére utal azonban az, hogy többségében tulajdonságot, jelleget jelöl (szín, íz, méret, ill. súly, forma stb.), s kevés közte a 20. századi fajtaváltásokkal, nemesítésekkel megjelenő gyümölcsfajta neve. A fentieknek megfelelően a nevek jó része belső fejlődésűnek tűnik, s az anyag mai állapotában már nem is igazán alkalmas az elterjedés folyamatainak rekonstruálására.

Különösen gazdagnak tűnnek az *almanev*ek, a vizsgált terület falvaiban ezek a nevek a legterheltebbek is. A gyümölcsös falvakban olykor 6–7 almanevet is ismernek a régi fajtákból, ezekhez körtéből legfeljebb 2–3, szilvából inkább 1–2 társul, s lényegében elhanyagolható az ismert cseresznye-, meggy-, dió- és más gyümölcsnevek száma.

Falvaink többségében ismert az *apróposadt* alma, melynek a Bodrog mentén szlovák elnevezését is ismerik: *radóka*. Általánosan ismert az *aranypármin*, a *batul* vagy *batur* és a *borízű*, csak Rad lakói emlékeznek a *baranyók* almára. (Nem zárható ki a névadás szlovák kapcsolata.) Csak Kisújlakon bukkan fel a *csipszaralma* elnevezés, általános viszont a *csörgő*–*csörgős*, kevésbé a *csanális*–*csináros* almanév. Ugyancsak közkeletű az *édesalma* elnevezés, valamint a *fontosalma*. A fanyar, húzós, zöld színű gyümölcsre a Tisza mentén általánosan ismerik a *fűzfa*–*ficfa* almanevet, ami a Tisza-völgyön másutt is elterjedt.⁷⁶ Mindenütt ismert a *lánccsec*–*jáncsec*, a *jeges*, a *húsvéti rozmarin*, a *kormos* almanév, a Tisza mentén fordul csak elő a *laposalma*, valamint a – vélhetően a mosánszki névből származó – *mosánka* elnevezés. A *parfin* almát csak Leleszen hallottam említeni, a *ranet* (*baum*- és *kana**dai* változatban) Kistárkányban volt ismert. A *sóvári* fajta igen sokféle változatban termett: *téli*, *nyári*, *jeges*, *csíkos*, *török*, *nemes*, *paraszt* jelzőkkel említi. Kevésbé elterjedtek a *sólyom*, *tökalma*–*tökédes*, *törökpiros* és a *törökbálint* nevek, a *tótpiros* pedig csak Bacska és Battyán településekről került elő gyűjtésem során. Zétényben ismerték a *tracskáedes* almanevet.

Újabban a nemes almafajták terjedtek el: a *jonathán*, *delics*, *stárking* általánosan ismertek ma már.

A *körtenevek* zöme az érés idejére, valamint a gyümölcs tulajdonságára, élvezeti értékére utal. Ilyenek az *árpávalérő*–*árpaérő*, *búzávalérő*, *zabbalérő*, a *cigánykörte* (a gyümölcs általános, közönséges elterjedtségére is utal), a *babos*, a *csengőkörte*, *disznószarkörte*, *fűzfa* (*ficfa*) *körte*, *fürtös*, *szotykos*, *kormos*, *kavicsos* vagy *kavacsos*, *lőkörte*, *lisztes*, *méz*-, *mézes*-, *mézédes körte*, *nyakas*, *nyári*, *pirosódalú*, *pergament*, *parázs*, *sárgakörte*, *szőkekörte*, *tojáshéjú*, *vérbélű*, *vajkörte*. Nemesebb fajta a (Vilmos) *császárkörte*.

A fentiekhez képest szegényesebbek a *szilvafajták* elnevezései, amiben bizonyára szerepet játszott, hogy a szilvások jelentős része szinte vadon termő ártéri liget volt a Tisza mentén. Általánosan ismertek a *berbenci*, *duránci* vagy *duráncki*, a gömbölyű *szilva* és a *veresszilva* nevek. Ritkábban használatosak a formára, méretre utaló *cseresznyeszilva*, *kőkényszilva*, a *lőszemű*, valamint az ugyancsak tulajdonságot jelző *muskotály*–*muskotályos*, *pirosódalú* és a *hólyagos* kifejezések. A sárgaszilva neve általánosan *fosóka* vagy *fosószilva*. Nagytárkányban és Kistárkányban a *dobronyi* elnevezés őrzi a Tisza túlsó partján fekvő Nagydobrony nevét.

⁷⁶ Barna Gábor 1988. 202.: Rahó környékéről. Hofer Tamás gyűjtésében Tiszafüredről: 1950. E. A. 4092.; A gyümölcsfajok és fajták 16–17. századi történetéhez: P. Erményi Magdolna 1984–85. 79–121.

A *cseresznye* termesztésének kisebb jelentőségére, ill. annak néhány központban való előfordulására utal, hogy elnevezései közül csak a *koránérő*, *májusi*, a *fekete*, a *ropogós*, valamint a *rövidszárú* tulajdonságnevek bukkannak fel, s csupán a kiskertészek *szentesi* cseresznyéje utal egyértelmű fajtanévre. Hasonló módon szegényesek a *diófajták* nevei: csak a *vékonyhájú*, *papírhájú* és a *tökös* kifejezéseket sikerült fellelnem.

Magában a gyümölcskereskedelemben a gyümölcsfajtáknak, ill. neveknek valójában nincs jelentősége. A hasznosítás módja, formája a döntő (*lekvárnak való* szilva, *pálinkának való* szilva, *téli alma* vagy *körte*, *reszelni való* alma stb.), ill. sajátos márkánévként jelennek meg egyes helynevek bizonyos gyümölcsök kapcsán. A Tisza mentén a *técsői* és a *tárkányi* gyümölcsök voltak „márkák”, valamint – a Felső-Bodroghozban és Kassán – a *géresi cseresznye*.

Az elmúlt évszázad során a gyümölcsstermesztésben számos változást lehet kitapintani a Bodroghöz falvaiban. A gyümölcsfában szegény településeken a parasztgazdaságokban valójában nem jelenik meg gazdasági feladatként és lehetőségként a gyümölcs, legfeljebb annyiban, hogy valamelyik szomszédos faluból lekvárnak való szilvát vásárolnak a család számára. A gyümölcserdőkben, ligetekben gazdag falvak elsősorban adottságnak, lehetőségnek tekintik a gyümölcsöt, aminek éppen az a haszna, hogy lényegében csak a betakarításnál és – esetleges – értékesítésénél igényel munkát. A faállomány javítása, a termesztési technika tökéletesítése a már korábban is megfelelő adottságokkal rendelkező falvakban indul meg, itt azonban a nagyobb munkabefektetés és – nemesített fajták beszerzésével – kisebb anyagi ráfordítás növeli meg a várható gazdasági hasznót. Saját fogyasztásra viszont minden településen elterjedt a gyümölcs az 1930-as évektől, éppen a termés értékének emelkedése miatt: már csak – a korábbihoz képest – komolyabb összegért vásárolható meg a szükséges mennyiség. Változó gazdasági egyenlegről van tehát szó, ami jól kitapintható a faállomány és a termesztés térszíneinek módosulása miatt. Az ártérről, kaszálókról és legelőkről a gyümölcsfák a házikertekbe kerülnek, s megszűnik a régi kertségek jelentősége is.

Mint már utaltam rá, változott a termesztés éves ciklusa, de a hasznosítás módja is. A régi gyümölcsfajták egyik nagy értéke az volt, hogy nem igényeltek gondozást, a másik pedig az, hogy jól eltarthatók voltak. A gyorsan leéző és romló gyümölcsfajták hasznosítása csak rövid ideig tartott, de a tartós gyümölcs egész télen fogyasztható és értékesíthető volt, s jól bírta a szállítást. A *lapos alma* és a *fűzfa alma* akár a következő nyár elejéig is élvezhető volt, már azon a fokon persze, amennyire egyáltalán élvezhető minőségi jegyei voltak.⁷⁷ Ha nagyobb mennyiség termett, amit sem értékesíteni, sem feldolgozni nem tudtak, akkor a gyümölcsöt elvermelték.⁷⁸ A Tisza mellől, Kistárkányból, Battyánból és Csernyőből van adatom a gyümölcsös vermekre. A 3–4 ásonyomnyi gödröt szalmával, főleg rozsszalmával *korcolták* körül, majd a gyümölcsöt – fajtánként beleöntve – leszalmázták, s beföldelték. Csernyőben csomókba rakták a nagyobb mennyiségű almát és körtét, majd a 2x2, 2x3 méteres csomók tetejére szalmát és földet szórtak. Télen esetleg trágyát is

⁷⁷ Már egy 16. századi gyümölcsészeti munka is hangsúlyozza – a gyümölcs jó íze mellett – a szállíthatóság és az eltarthatóság fontosságát. A tavaszig is elálló fűzfaalma már 1407-ban felbukkan egy oklevélben, s bizonyára nem véletlen több évszázadon át tartó népszerűsége: ez a fajta a leggyakoribb a távolsági gyümölcskereskedelemtől szóló forrásokban is. Vö. *Rapaics Raymund* 1940. 87, 89, 145.; *Girókuti P. Ferenc* 1863.; *Bél Mátyás* 1984. 240.; Összegzően: *Viga Gyula* 1986. 180. skk.

⁷⁸ Lippai János „Posoni kert” című munkájában 1667-ben megemlíti, hogy a Felföldön, így a Bodroghozban, ahol sok gyümölcs terem, ott veremben tartják azt a tél folyamán. Idézi: *Kuknyó* i. m. 59.

tettek a föld tetejébe, hogy a gyümölcs ne fagyjon meg. Az így kialakított kupacokat *buckónak* mondják.

A téltre megmaradó gyümölcsöt rendszeren kamrában, pincében, padlásan tartották. A fűtetlen régi szobáknak télen jellegzetes szagot adott az ott tárolt gyümölcs és a szekrények tetejére rakott birsalma.

Összegezve tehát meg kell fogalmaznunk, hogy az elmúlt évszázad során a gyümölcs-termesztés a Felső-Bodrogházban újfajta gazdasági stratégiák szolgálatába állt. Különösen a vízrendezés és az első világháborút követő határmódosítás, később a közös gazdálkodás megindítása hozott jelentős változást ebben az ágazatban. E folyamattal párhuzamosan új, igényes intenzív fajták terjedtek el, amelyeknek mind élvezeti értéke, mind gazdasági haszna nagyobb. Ebben a vonatkozásban a termesztés már összefügg a hasznosítás struktúrájának változásával is.

*

A gyümölcsstermesztés hasznát tekintve természetesen a nyers gyümölcs fogyasztásából kell kiindulnunk, ami vidékünkön – egy-két gyümölcsben szegény települést kivéve – általános volt régen is, ma is. A Tisza-völgy felső részének református magyarságához hasonlóan itt is gyakoriak a gyümölcsből habart ételek és gyümölcsös tészták. Falvaink nagyobb részében az 1920–30-as évektől általános a gyümölcsök befőzéssel való tartósítása. A szilvából, főleg a berbenceiből igen sok lekvár főtt, került belőle a víz menti falvakból eladásra is. (A szilvához ritkán főztek almát és körtét lekvárnak.) Bár Nagytárkányban már 1780-ban is volt szilárd falú pálinkaégető,⁷⁹ s századunk első felében is több településen és uradalomban működött szeszfőzde, a pálinkafőzés és fogyasztás a Felső-Bodrogházban a második világháború után lett általános. (Legtöbb helyen a szovjet csapatok itteni megjelenéséhez kötik a nagyobb pálinkafogyasztás kezdetét, beleértve a helybeli lakosság fogyasztási szokásainak átalakulását is.) A házilag eszkábált főzők ettől kezdve csöpögtették a *lavoricát* (a készítő edény nevééről!), s az állami főzdek egy-egy kis körzet sajátos gazdasági alközpontjává alakultak. Amíg korábban csak aratáskor, ünnepekkor, lakodalomban, halotti torban – vagy még akkor sem! – járta egy-egy kupica pálinka, napjainkra a fogyasztási szokások teljesen azonosak a magyarországiakkal.

Érdekes figyelmet szentelni a gyümölcskonzerválás speciális módjának, az aszalásnak.⁸⁰ Vizsgált falvainkban maga az aszalás, a gyümölcsszárítás technikája mindenütt ismert. A legáltalánosabb a szilva aszalása volt, mellette a körte és az alma szárítása is elterjedt. Battyánban él az emléke a *dicska* (vadkörte) aszalásának is.⁸¹ A legelterjedtebb a tepsiben való szárítás volt: kenyérsütés után dugták be a kemencébe a gyümölcsöt, amit a rövid hőkezelés után még a napon szárítottak tovább. A második világháború előtt falvainkban elterjedtek voltak a lészkás gyümölcsaszalók is. Általánosabb volt a földbe ástott típus, melynél a mélyített gödör peremére tették a fonott lészkát, s az aszaló *nyakán, torkán* át jutott a *száj* előtt rakott tűz melege (és füstje) a gyümölcs alá. Felbukkantak gyűjtésem

⁷⁹ Csorba Csaba 1990. 171.

⁸⁰ A mai Szlovákia területének táji formációihoz: EAS. 33–34–35.

⁸¹ Erdei Sándor 1982. 108–109.

során a kőből, vályogból rakott falú aszalók is, melyeknél a 100–120 cm magas falazat válán nyugodott a lészka, s a jelzett építőanyagból képezték ki a nyak-, torokrészt is. A két forma elterjedése falvanként is keveredik, az emlékezetben nem választható el egyértelműen az elterjedésük, bár a földbe mélyített típus lényegesen gyakoribbnak tűnik.⁸² Az aszalók régen a gyümölcsöskertekben álltak, felbukkantak a Tisza-kertekben, később, az 1930-as évektől egyre inkább a portákra kerültek. Ez az időszak azonban egybeesik eltűnésükkel is: a házaknál egyre kevesebben építették újra őket. Gyűjtésem során *Kistárkány, Kisújlak, Pálfölde, Kisgéres, Dobra, Boly, Borsi, Bodrogszentes, Polyán, Bacska, Kiscsernyő, Zétény, Zemplén, Szentmária, Szinyér, Szolnocska, Rad, Nagytoronya, Nagytárkány, Nagybári, Lelesz, Ladamóc, Bacska* településekről a lészkás aszalók emléke egyértelműen kimutatható. Elterjedése tehát a víz menti falvakban általános lehetett, de használata nem volt általános: elsősorban mennyiségi szempontok indokolták az elkészítését. Kisebb tételben a napon, kemencében aszaltak. A Bodroghözben nem találtam meg a nyomát Gunda Béla szerint a felföldi városokban, Szatmárban és attól keletre általánosan ismert aszalóházaknak.⁸³ Csupán Nagytárkányban épült hasonló, ott közös használatú aszalóház a „magyar időben”, a bécsi döntés után.

Az aszalt gyümölcs elnevezése falvainkban nem egységes.⁸⁴ A *susinka* kifejezést általánosan ismerik, de nem mindenütt használják. Összetételként említik az *aszalt alma*, *aszalt szilva*, *aszalt körte* alakokat, emellett Szentmária nyelvében és az *aszú szilva*, *aszú körte* stb. is.⁸⁵ Bacsán – elsősorban a gyermeknyelvben – a *pucinka* szó is él az aszalvány megnevezésére. Adataim azt jelzik, hogy a *susinka* elnevezés ma is terjed, bár az elterjedés folyamata nem feltétlenül függ össze szorosan a szlovák–ruszin nyelvi hatással.

A fogyasztás mellett a gyümölcs valódi hasznát a csereértéke jelentette a paraszti üzemek számára. Részben a vidék gyümölcsfaállományának egyenetlenségeiből következően, részben pedig a társadalmi munkamegosztás, a falu–város közötti gazdasági kapcsolat eredményeként a termés egy része pénzre, ill. cseretermékre volt váltható. A kistájon belül elsősorban a lekvárnak való szilva iránt volt kereslet, a városi-mezővárosi piacok inkább a jó minőségű gyümölcsök felvevői voltak.

A faállomány minőségének változásával, a termesztő technika intenzívebbé válásával párhuzamosan módosult a gyümölcs értéke, ennek megfelelően a gyümölcsszedés módja is. A vízparti ligetek sűrű fájáról lényegében csak az alsó ágak termését lehetett kézzel szedni, a fenti ágak termését lerázták, leverték. A metszéssel ritkított fákról aztán már magas *székeket* eszkábáltak, kétágú létrát is használtak, hogy a termés ne törjön. Amíg a gyengébb minőségű gyümölcsöt a kiszalmázott vagy ponyvával letakart szekérderekba öntötték, s úgy vitték haza, később különböző méretű és formájú kosarak, faládák készültek a szállításhoz. Bár a Felső-Bodroghözben a háti batyuzó lepedő volt a domináns teherhordó eszköz,⁸⁶ a gyümölcstermesztők többféle hátikosarat is használtak falvainkban. Ezek rekonstruálása ma már nagyon nehéz, de két forma kirajzolódik: az egyik a hagyományos puttöny méret és forma, a másik pedig egy magasabb, köblös kosár, amit csak a gyümölcs hazaszállításához

⁸² Az aszalók tipológiájához: Trejbal, Jiří 1973. Vö. még: Dobrossy István 1969.

⁸³ Gunda Béla 1984. 55–57.

⁸⁴ EAS. II/35.

⁸⁵ Az *aszú* jelzőt használják az aszalt gyümölcsre Abarán is.

⁸⁶ Paládi-Kovács Attila 1973. 513. skk.

használtak, piacozáshoz nem. Ezeken kívül is többféle, egy- és kétfülű kosarat készítettek maguk is a gyümölcszedéshez és szállításhoz. A piacra való szállításhoz általában használták a *puttonykosárnak*, *puttonkosárnak* nevezett hátit, ami egyébként falvainkban nem volt elterjedt. Maguk készítették el, vagy helybeli cigányok fonták. Az asszonyok *batyuban* is vitték a gyümölcsöt, de voltak egy- és kétfülű kosarak is, melyeket a lepedőben vettek hátra. Az elmondás alapján sokféle alkalmi szállítóeszközzel, teherhordó eszközzel is számolnunk kell, amelyek amúgy nem voltak tipikusak a táj népi teherhordó gyakorlatában.

A gyümölcskereskedelemnek – távolsága, kiterjedése, mennyisége alapján – több rétege választható el egymástól. Az első az a sajátos kiegyenlítődési folyamat, ami tájon belül hagyományosan zajlott a többlettel rendelkező és a hiánnyal küzdő települések népe között. A kivitelre hagyományosan a víz menti falvak alkalmasak, a legnagyobb felvevő pedig a Bodrogtörzs belső területe (a mai Szlovákia területén, a Felső-Bodrogtörzsben a Királyhelmectől délre fekvő Szomotor, Bély, Dobra, Örös és Perbenyik környéke), valamint a Bodrog, ill. az Ondava jobb partján, Töketerembestől délre fekvő gabonatermesztő falvak – a második világháborúig – jobbra magyar (Hardicsa, Imreg, Szürnyeg, Garany) és szlovák települések (Kásó, Iske, Magyarsas) népe. Garanyból és Hardicsából szekérrel mentek a lekvárnak való szilváért Toronyára: vagy a kiponyvázott *birfában*, vagy a szekérrre tett hordókban szállítva haza a termést. Nagytoronyáról kocsiszám vitték a cseresznyét és más gyümölcsöt az említett falvakba, ahol gabonára, kukoricára cserélték azt el. Ugyanannan az asszonyok hátán vitték az aszalt gyümölcsöt, s Garanyban, Hardicsán kenderre, paszulyra, kukoricára cserélték azt el. Kistoronya népe ugyancsak kukoricát, krumplit kapott szekér gyümölcséért a már említett falvakban, de húsvét előtt aszalt gyümölcsöt, nyár elején pedig cseresznyét is cseréltek tojásért. Kázmér lakói ugyancsak aszalt gyümölcsöt vittek szöszért cserébe a Felső-Bodrogtörzs belső területeire, Szentmária almaárusai ugyancsak a Királyhelmectől délre fekvő falvakat szekereztek végig gyümölcsükkel. Szentmária búcsúját *veresszilvás búcsú*ként emlegetik (Kisasszonynap, szeptember 8.), amikor az odalátogatók nagy mennyiségben vették meg a szilvát, s vitték azt haza.⁸⁷ Nagytoronyára cseresznyéért is elszekereztek a távoli falvakból. Kistárkányt és Nagytárkányt Nagymihály és Homonna környékéről, a Kárpátok felől is felkeresték a ruszin és szlovák falvak lakói, szekérszám elfuvarozva a szilvát, almát és más gyümölcsöt. Vékére szentesiek és kiségyesiek hordták a cseresznyét: fáért, terményért adták cserébe. Biste asszonyai – a magyar időkben – egészen Nyíregyháza környékére levitték az aszalt gyümölcsöt, ahonnan szösz hoztak haza érte. A gyümölcsös falvak számára bármikor adott volt a lehetőség, hogy egy-egy szekér, kosár, abrosz gyümölcsöt, aszalványt, lekvárt elcseréljenek a más adottságú falvak népének terményeivel, portékájával. A közvetlen csere általános módjáról van itt szó, ami főleg a második világháborúig volt tetten érhető, de maga a háború is tovább élte néhány esztendeig ezt a formát.

A tájak közötti kiegyenlítődés nagyobb volumenű formája volt a Tisza-völgyön zajló gyümölcskereskedelem, ami a Felső-Bodrogtörzs falvainak egy részét is érintette. Ennek története igen messze nyúlik vissza, ám az emlékezetben már csak töredékei ragadhatók meg. A 18. századtól folyamatosan állnak rendelkezésünkre adatok, amelyek azt jelzik, hogy a Tisza-völgy felső szakaszától, Rahó környékétől Szolnokon át egészen Szegedig zajlott a

⁸⁷ Barna Gábor 1986. 39–50.

forgalom a felső részek gyümölcsstermésével.⁸⁸ Legidősebb adatközlőim is csupán gyermekkori emlékként, ill. elődeik elbeszéléseiből idézik már fel a Tiszán leúszó tutajokat, amelyek Máramaros, Rahó felől jöttek, s vitték le fa- és sórakományukat. (Nagytárkányban kirakóhely és sóraktár is működött). Emlékezetből és hallomásból tudják, hogy a jobbára ruszin tutajosok a tárkányi gazdáktól is megvették a gyümölcsöt és kosárszám, ládaszám vitték azt tovább árulni az Alföld irányába. Ez a nagy hagyományú gyümölcskereskedelem Trianon után lényegében megszűnt, s egészében megváltozott a gyümölcsstermesztés és -kereskedelem szerkezete is. Amíg korábban a peremterületek látták el gyümölccsel a magyar Alföld népét, az új országhatárok felgyorsították a centrális terület gyümölcsstermesztését is. Vannak adataink a Latorcán és a Bodrogon történő gyümölcsszállításra is.⁸⁹

A gyümölcskereskedelem harmadik – legáltalánosabb és legtovább fennmaradt – formája a piacozás (volt). Ennek ugyancsak két fő vonulatát kell megkülönböztetnünk: a bodrogköziek piacra való járását és kereskedését, s a közvetítő kofák, kereskedők helybeli felvásárló tevékenységét. A két forma természetesen egymás mellett is létezett.

A gyümölcskereskedelem központja – hasonlóan a Felső-Bodrogköz kereskedelmének egészéhez – *Királyhelmec* volt, ott azonban erős túlkínálat volt gyümölcsből. A táj keleti és délkeleti részének falvai *Ungvár* és *Csap*, a nyugati rész és a Bodrog-völgy községei *Kassa*, a középső terület települései pedig főleg *Sátoraljaújhely* piacait látogatták. Ez utóbbi vonzása azonban – amikor az országhatárok engedtek – a legkiterjedtebb volt. A 20. század második harmadától azonban új lehetőség támadt, ami kissé megbontotta a piackörzetek hagyományos rendjét: vonaton hordták a gyümölcsöt Kassára eladni Ágcsernyőtől Kiszéresen át Toronyáig, a gazdag kassai piacra. A zsidó kereskedők és a kofák lényegében ugyanezekre a helyekre közvetítették a gyümölcsöt, leszámítva az ungvári zsidó kereskedők kísérleteit a kistárkányi gyümölcs távolsági kereskedelmére.

Zemplén vármegye monográfiája már a 19-20. század fordulóján megemlékszik a gyümölcskereskedelemről: „A cseresznye iránti kereslet évről évre fokozódik, s egy putton cseresznyét a csarnahói ember jobb áron ad el az újhelyi piacon a lengyel zsidó kupecnek, mint amennyiért ősszel egy putton szőlőt eladni kénytelen.”⁹⁰ Az egyik legjobb piaci áru később is a cseresznye, s a kereskedők gyakran már virágzás után, a termés kifejlődése előtt a fán megveszik a termést előre. A kiszéresiek a cseresznyét az első világháború végén még *Csapba* hordták eladni. Az 1930-as évek végétől egy kassai kofa – a helybeliek csak *Hustáci Nanó* néven ismerték – járt felvásárolni a termést. A géresi szőlőkben fürtös cseresznyefák voltak, amelyekről jó évben másfél, két mázsa gyümölcs is lejt. Emellett voltak korán érő fajták is. A májusi cseresznyéből *gömböcöt* csináltak: vékony cseresznyeággra kötötték fel a száraz gyümölcsöt cérnával vagy vékony spárgával, s úgy adták el – főleg a gyerekek számára, újdonságként. Nagybariból Kassára vitték eladni a korai cseresznyét, puttonykosárban szállítva a törékeny gyümölcsöt. Az állomásig szekérrel mentek, ott vonatra szálltak. Nem ritkán előre is felkötöttek egy kosarat. Hasonlóan mentek piacra Borsiból, ők akár kétszer is fordultak Kassán egy nap alatt, ha az állomáson a kofák rögtön átvették tőlük a gyümölcsöt. (A kofák helybeli gyerekekkel szedették le a fáról a termést.)

⁸⁸ A vonatkozó irodalomról összegzően: Viga Gyula 1986. 184–185.

⁸⁹ Viga Gyula 1986. 175–195.; Vö. Bodnár Lajos 1995.

⁹⁰ Kossuth János é. n. 198.

A gyümölcskereskedelem a Felső-Bodrogköz településeinek egy része számára sajátos gazdasági lehetőség, kitörési pont volt. Eredetileg a táj adottsága, amit – különösebb munkaráfordítás és anyagi befektetés nélkül is – haszonra lehetett fordítani, kinek-kinek a lehetőségei, saját gazdasági stratégiája szerint. Volt, akinek csereeszköz volt a hiányzó élelmiszerhez vagy rostanyaghoz, másoknak pedig a készpénzhez jutás lehetősége. A helyi alkalomnak, térségi gazdasági kapcsolatoknak megfelelően a szerencsésebb adottságú falvak fokozatosan teszik intenzívvé ezt a gazdasági ágat, miközben megnő a termék értéke is, s a gyümölcsstermesztés és fogyasztás sok tekintetben kiegyenlítődik a korábbi táji adottságokhoz képest. Más kérdés, hogy ezzel az „aktualizálható” lehetőséggel éppen a megváltozott természeti feltételek és technika következtében nem élhettek az itt élők a későbbiek során. Mégis, szembetűnő, hogy a közös gazdaságok – bizonyára értékesítési és más gondok miatt – nem nyúltak vissza a bodrogközi falvak hagyományos mezőgazdasági ágazatához. Ez azonban már túlvezet a néprajz érdeklődési körén.

*

Mivel külön nem foglalkozom a Bodrogköz szőlőkultúrájával, a szőlő értékesítése pedig sok tekintetben hasonló a fentebb tárgyalt gyümölcskereskedelemhez, így érintőlegesen kell szólnom e kérdésről is. A témakör egészében önálló kutatást és tanulmányt érdemelne. (A szlovák szakirodalom vizsgált területünket a *východoslovenská* és a *tokajská* elnevezéssel jelöli.) A 19. századi szőlő- és borgazdálkodás történeti és gazdaságföldrajzi adatait legutóbb *Boros László* foglalta össze.⁹¹

A Bodrogköz alapvetően különböző adottságú tájakat választ el egymástól, s a folyó jobb partján, a folyó menti síkságból kiemelkedő Zempléni-hegység hegyláb felszínein alakult ki a primer gazdasági jelentőségű szőlőkultúra. Ez a szőlővidék kenyeret is adott a Bodrog bal partján fekvő falvak népének, akik csak igen komoly munkával jutottak megélhetéshez, s maguk – a jobb parthoz képest – csak szekunder jelentőségű szőlőkultúrát műveltek.⁹²

A Felső-Bodrogköz és a Bodrog mente településeinek szőlőkultúrája két történeti korszakot képvisel. Az egyik a feltehetően középkori eredetű réteg a sík vidékből kiemelkedő vulkáni eredetű magaslatokon húzódik (Zempléni-szigethegység, Csókás, Határ-hegy, Lapos-hegy, Fekete-hegy, Simon-hegy, Nyír-hegy, Középső-hegy, Pilis, Borz-hegy stb.). Pl. a kövesdi hegyen lévő szőlőről már 1323-ban, a szentesi szőlőkről pedig 1423-ban megemlékeznek az oklevelek.⁹³ Szórványos adataim közül kiemelkedő Helmec 1623-as Liber Redituumának vonatkozó része, ami bizonyára extraneusokra utal: „Mind videki – s – mind lakos, kinek az helmeczi hegein szőleje vagyon, egy egy kőből bort ad.”⁹⁴ A Felső-Bodrogköz területéről Kistoronya 1737-ben Tokaj-Hegyalja zárt borvidékéhez tartozott,⁹⁵ a 20. században Szőlőske kertjei is oda nyertek besorolást. *Molnár András* 1799-ben kelt leírásából már jól kirajzolódik, hogy a vulkanikus eredetű magaslatok málló kőzetén, a

⁹¹ *Boros László* 1994a.; A szlovák irodalomban összegzően: *Drábiková, Ema* 1989. 17.

⁹² *Dóka Klára* 1977. 106.; *Frisnyák Sándor* 1994.

⁹³ *Bogoly János* 1992. 8–9.; *Siska József* 1986. 206–208.

⁹⁴ Liber Redituum, pg. 150.

⁹⁵ *Bodó Sándor* 1988. 16–17.

domboldalak verőin sorjáznak a szőlőültetvények: „*Zemplénnek jó asztali bort termő szőlőhegye van. Céke szőlőhegye kevés, de jó asztali bort terem. Kisbári szőlőhegye jó, gyenge és egységes bort terem. Ladamóc hegye közönséges bort ad. Szőlőskének bőven van szőleje a helységhez mérten, s jó, tiszta, állandó borokat ad, aszúszőlőt is bőven terem. Szerdahely szőlőhegye jó asztali bort terem. Kiskövesd szőlőhegye igen kevés. Nagykövesdé közepszerű bort terem. Szentesnek kevés szőlőhegye van, borát már Szent Mihály tájban megisszák.*”⁹⁶ *Bél Mátyás* már korábban is megemlékezett a kövesdi hegyről, ahol szerinte sűrűn zöldellt a szőlő, aminek a bora is jó volt, s ugyancsak ő tesz említést Királyhelmece extraneus szőlőbirtokosairól: „Ezen a helyen a királyság több főúranak és nemesének is van szőlője. A mezőváros lakóinak saját használatára alig marad egy kis darabka. [Lakói] ruténnel vegyített magyarok, akik a szőlőművelést fizetés fejében végzik.”⁹⁷

Az 1772-es úrbéri bevallás részletesen megemlékezik a máig bortermelő központ Kistoronya szőlészetéről és pincéiről „Szőlőt termő hegyek vagynak bőven jó bor termők, külső országi kereskedésre is való. Minthogy a vidékiek nagyobb részén a hegyeknek szőlőt tartanak, vincellérséggel, (szőlő)pásztorsággal, kapával pénzt keresni alkalmatosságok vagyon... A hegyaljai jó szőlők közel vagynak a helységhez, egy-két-három mérföldnyire, és itten határookban különös bort tartó pincék találtnak, melyekben vidékiek kereskedésre való boraikat tartani szokták.”⁹⁸ Az utóbbi adat két lényeges mozzanatra is utal. Egyrészt arra, hogy a nagy értékű szőlőket a helybeli földesurak és extraneus birtokosok tartották kézben, másrészt arra, hogy a kiváló adottságú vulkáni tufapincékben kereskedők is tárolták a borukat.

Magda Pál szerint Kistoronya Tokaj-Hegyalja része, ugyanakkor második osztályba sorolja Kövesd, Szentes, Helmece, Zemplén, Bári, Ladamóc, valamint Nagytoronya borait. Tanulságos felsorolása is a szőlőfajtákról: *Holyagos, Furmint, Madarkás, Török Gohér, Budai Gohér, Muskotály, Hárslevelű, Balafánt, Leányszőlő, Fejérszőlő, Polyhos, Rózsás, Gerset, Purtsin, Kecsecsecsű, Rumonya, Bogár szőlő, Király édes, Fejér boros, Gyöngy fejér, Zöld szőlő, Batai, Gatsai, Bakator* szerepelnek a listáját. A nevek azért is érdekesek, mert azok közül a Bakator, Fejérszőlő, Bogár, Gatsai (Gacsai), Gerset, Gohér és a Rumonya (Rumonya) már *Szikszai Fabricius Balázs* 1570 körül kelt listáján is szerepelnek, jelezve a Felső-Bodroghoz szőlészetének kapcsolatát Tokaj-Hegyaljával. Hasonlóan 16. századi a Hegyalján a Kecsecsecsű említése is. 1791-ből említett Tokaj-Hegyalján a Batai (Batai), 1803-ban a Fejér boros, 1730-ból a Gyöngy fejér, 1791-ből a Balafánt, 1726-ból a Királyédes, a Madárka, Madárkás, 1730-ból a Polyhos, 1726-ból a Porcsin, 1830-ból a Zöld szőlő. A 19. században ugyanazok a szőlőfajták ismertek Tokaj-Hegyalján, mint a Felső-Bodroghozban.⁹⁹ Ha hinni lehet Magda Pál adatgyűjtésének, akkor azt kell gondolnunk, hogy valójában csak a két táj közötti táji adottságok, a hőmérséklet, a napsütötte órák száma stb. okozta különbségek jelentkeztek a szőlőtermesztésben és a bor minőségében, meg természetesen a bortárolás, a pincék különbözőségei.

⁹⁶ Közli: Udvari István 1992. 80–84.

⁹⁷ Közli: Püspöki Nagy Péter 1977. 909, 911.

⁹⁸ Takács Péter–Udvari István 1995.

⁹⁹ Magda Pál 1819.; Balassa Iván 1991. 95–153.; Boros László 1994a

Fényes Elek geográfiai szótára falvaink közül *Kiskövesd*, *Csarnahó*, *Imreg*, *Kistoronya* és *Nagytoronya*, *Szőllőske*, *Bári (Bodrog)**Szerdahely*, valamint *Zemplén* és *Királyhelmece* oppidumok szőlejéről és boráról emlékezik meg, kiemelve *Kistoronya* borának jó minőségét.¹⁰⁰ Az említetteknel később, a 19. század második felében bukkan fel a statisztikai munkákban *Kisgéres* szőlőjének és borának említése.¹⁰¹ Boros László kutatásai szerint 1869. december 31-én Szőlősként 55 telken 7, Nagykövesden 106 telken 95, Királyhelmece 275 telken 163 pince volt.¹⁰² *Borovszky* vármegyei monográfiája területünkön *Bári*, *Csarnahó*, *Szerdahely*, *Kiskövesd*, *Nagykövesd*, *Szentes*, *Királyhelmece*, *Imreg* településeket tartja „bortermő” községeknek.¹⁰³

Az említett településeken a recens gyűjtések során is tetten érhető a szőlőkultúra korai rétege. Tanúsítják ezt pl. a szőlőfajták nevei, amelyekből a technikai váltás, a homoki szőlészet elterjedésének nyomai is kiérezhetők: *Bakó*, *Furmint*, *Hárslevelű*, *Delevár*, *Otelló*, *Izabella*, *Polyhos*, *Gersec*, *Balafánt*, *Gohér*, *Cájder*, *Noha* – gyakran együtt, egy helyről. De a terepen járva jól megfigyelhetők a régi szőlészet nyomai is. A teraszok – olykor csak nyomokban –, a több generáció alatt kikapált *lingó* kövekből rakott *garádok* (kerítések), *Toronya*, *Bári*, *Kisgéres*, *Helmece*, *Szőllőske* olykor vélhetően középkori eredetű lyukpincéi, a sokféle elvadult parlagszőlő mind-mind a hagyományos szőlészkedés nyomai.

A jó adottságú szőlőhegyek egy része uradalmi birtok volt, és a két *Toronya*, a két *Bári*, *Szőllőske*, *Kisgéres*, *Helmece* lakosainak többsége is birtokolt egy-egy darab szőlőt (az 1873-as statisztika pl. Királyhelmece 681, Szerdahelyen 194, Kisgéresben 187, Nagykövesden 167, Zemplénben 124, Csarnahón 119, Szentesben 110 szőlőbirtokost jelöl). Már 1865-ben kisbirtokos volt a szőlőtulajdonosok 9/10-ed része. Egyes nagybirtokos családok azonban egyre kiterjedtebb szőlőterületre tettek szert. Pl. a Zemplénben meghatározó szerepet játszó *Andrássyak* 1805-ben csaknem 11 hold szőlőterületet bírtak.¹⁰⁴

Kistoronyán a vulkanikus eredetű kőzet *domikjai* (dombjai) csakúgy, mint *Szőllőskén* lényegében a második világháborúig azonos volt a szőlőtermesztés technikája *Tokaj-Hegyaljával*. A karózott, tőkés szőlőt háromszor kapálták: az első két alkalommal *kétágúval*, harmadjára *lapos kapával*. Ennek megfelelően igen tetemes volt a szőlő munkaigénye, ami a helybeli és a környező falvakból érkező *szakmányosoknak* is kenyeret adott. A munkát az uraságok *vincellérjei* szervezték, irányították.

A filoxéra, az újabb fajták megjelenése, nem utolsósorban a bor beszerzésének és értékesítésének lehetőségeiben Trianon következtében beállott változások eredményeként, az első világháború után, főleg az 1930-as évektől a szőlészetnek egy újabb, második rétege alakult ki. A változásról *Wekerle Sándor* 1900-ban az alábbiakat írta: „A szőlőt különösen a megye közepe táján, a *Bodrog* mentén végig vonuló szép lánczolatossággal oldalain, az úgy nevezett *Hegyalján* mindenütt termesztik; de szórványosan szép szőlők vannak a megye felsőbb részének alacsonyabb hegyein is föl egészen *Gálszécsig* és *Homonnáig*; csak-hogy a felsőbb vidékek borai általában jóval gyöngébb minőségűek, mint az igazi *hegyaljaiak*. A *voltaképi Hegyalja* *Sátoralja-Ujhelyen* felül kezdődik és egy felől a *Bod-*

¹⁰⁰ *Fényes Elek* 1851.

¹⁰¹ Keleti Károly 1873-as statisztikájának vonatkozó adatait idézi: *Boros* i. m.

¹⁰² *Boros* i. m.

¹⁰³ *Kossuth János* é. n. 197.

¹⁰⁴ *Boros* i. m.; *Drábiková* i. m. 24–27.

rognak a Tiszába ömlésénél Tokajnál, Tarczalnál, más felől Mád, Tállya és Szerencs városoknál végződik s 32 község határában összesen mintegy 14 000 holdnyi területet foglaltak el a szőlőültetvények, míg a szőlővész az egészet tönkre nem tette. A szőlők följújtására szénkénegezéssel tett kísérletek a talaj köves és kőmálladékos volta miatt sikerrel nem igen kecsegtetnek; az amerikai oltványokkal való följújtás mutatkozik célhoz vezetőbb módnak, a mennyiben ez oltványok nemcsak a régihez hasonló jóságú szőlőt teremnek, hanem az időközben szerzett tapasztalatok is azzal biztatnak, hogy a bor minősége sem marad mögötte régi hírnevének. Nagy költséggel fordítatják, mélyíttetik most újra a földet s úgy ültetik be az amerikai alanyokra oltott furminttal. Egy-egy hold, míg teljesen termővé válik, körülbelül 1500 forintnyi befektetést kíván. Nehány évi szünetelés után tehát újra fűrtökkel tömött venyigék sötét zöldje tekint le ránk a szép hegység oldalairól. A Hegyalja följújtásán kívül nagyobb szőlőültetések történnek egyéb helyeken is, így a Bodroghözön levő homokos területeken.”¹⁰⁵ Ez a folyamat a második világháború után teljesedett ki, jöllehet az újabb keletű szőlészettel bíró falvak termelése elsősorban az önellátást szolgálta, s minőségében és mennyiségében sem veszélyeztette a fentebb bemutatott falvak szőlészetének prioritását.

A direkttermő szőlők és a homoki szőlészet megjelenése egyik-másik településen a recens gyűjtésekkel is jól követhető. Az emlékezet szerint pl. Vékén kb. 1937-től terem szőlő. Két helyi lakos, Pekárovicsék eredetileg a helmeci hegyen örökölték egy darab szőlőt. Mivel az messze volt, s nem volt kifizetődő Vékéről lovas fogattal hordani a trágyát, permetlevet, a helmeci szőlőt eladták és a vékei határban telepítettek szőlőt. Korábban csak lugasszőlők voltak a faluban, akkor indult a határbeli szőlészkedés, olyan szélhordta homokdombokon, amelyek azelőtt 2–3 kereszt gabonát termettek csupán. A gazdák kezdetben, pl. az uradalom *Csíkoska* területén levő szőlőjéből kaptak *sima vesszőt* az ott végzett munka fejében. Ekkor jelentek meg az újabb fajták is – utóbb főleg rizling – a lugasok általános *rózsaszín Izabellája* helyett.

Az újabb fajták olykor nagyobb távolságból érkeztek falvainkba. Az emlékezet szerint a *Bakó* szőlőt valaki az első világháború frontjáról hozta magával Szentmáriára. De az újabb telepítések vesszői Magyarországról is érkeznek: Bólyba pl. Monostorpályiból, rokokó útján érkezett a *Zalagyöngye* és a *Pannónia kincse* is.

Az újabb szőlőültetvényekkel párhuzamosan változott bizonyos mértékben a régi szőlők művelésének és feldolgozásának technikája is. Mára általános a kordonos művelés. A permetezés az 1930–40-es években először *fekete ürömből*, ill. hasonló tulajdonságú növényekből készült seprűvel jelent meg a paraszti szőlőkben. Amíg Nagybári, Kisbári, Szöllöske gazdái *fordítással*, olykor 3–4 heti munkával nyerték a mustot, addig az újabb szőlőkben nem fordítottak nagyobb gondot a kitaposott szőlők borának kezelésére. A középorsós prések az uradalmakban voltak általánosak, de használták azokat a nagyobb gazdák is. A vulkáni tufába vájt lyukpincék összehasonlíthatatlanul jobb minőségű bort érleltek, mint a földbe vájtak, nem beszélve a kamrákban tárolt borokról.

Szöllöske és Toronya borát a szlovákok ma is *aszúként* és *szamorodniként* árusítják, jöllehet igaznak tűnik adatközlőim véleménye, hogy ez a táj minden évben 1–2 fokkal alacsonyabb cukortartalmú mustot ad, mint Tokaj-Hegyalja centrális szőlővidéke. (A helybeliek

¹⁰⁵ Wekerle Sándor 1900. 367–368.

szerint maga Szöllöske is onnan kapta a nevét, hogy nagy szőlőültetvények voltak ezen a területen. Az 1952-ben alakult szövetkezet a gróf Andrassy-féle szőlőbirtokot újjátelepítette, mert az állomány már nagyon öreg volt. Ez a terület – Tokajszká Oblaszty – kiemelt felvásárlási árat élvez, már a Bodrog túlsó oldalán levő szőlők termését is olcsóbban vásárolják fel a szöllöskei gazdáktól.)

Már utaltam rá, hogy a szőlőt – a többi gyümölcshez hasonlóan – hordták el a piacra árulni. Érdekes itt részletesebben is idézni szöllöskei adatközlőm szavait: „Itt csak a szőlő volt olyan, amiről ismerték a községet. Itt ebből élt a nép: ki a munkájából, ki a hasznából! Az én édesanyám, meg többen is asszonyok, Kassára hordták a szőlőt innen eladni. Sok csemegeszőlő is termett. Leszedték délután, másnap reggel felültek a vonatra vele, vitték a kassai piacra. (Mikor Újhely ide tartozott, akkor odavitték, mikor ez megszűnt, akkor mentek Kassára.) Volt olyan, hogy kétszer is megjárták Kassát egy nap alatt. Reggel elvitte, dél körül hazajött, addigra a család megszedte a másik adagot. Délutáni vonattal megint vitte Kassára. Aki rendszeresen ment, az nem vitte a piacra kilózni, hanem kofáknak adta el. Eladta olcsóbban a kofáknak, de egyben nem kellett ott méricskélni. Ide eljött a kofa, de az már kevesebbet adott érte. Fáradalmas volt, de megérte bevinni. Egy hátikosárban (füles kosár, amit *ponyvában* vettek a hátukra V. Gy.), meg elől a ponyva *trakkjára* kötött egy másik kosarat, úgy ment piacra. Elvitt egyszerre 50–60 kilót is.”¹⁰⁶

Bár a borfogyasztás a két világháború között nem közelítette meg a mai szintet – első sorban az ünnepekhez igazodva –, számottevő belső borforgalom egyenlítette ki a táji különbségeket. Kisgéres, Bári, Csarnahó, Toronya, Helmec voltak a borkereskedelem központjai, a magyar időkben Sátoraljaújhelyből is hoztak bort a korcsmárosok. Él az emléke a közvetlen cserének is: pl. Bodrogamező (Polány) szekeres gazdái felraktak egy-egy fél méter fát a szekérre, elvitték Kisgéresbe, ahol kaptak érte egy *ántalag* (!), kb. 60 liter bort. Helmecen és Kisgéresben szívesebben vettek bort, hiába volt gyengébb minőségű, mint pl. Toronyán vagy Szöllösken. Korcsmárosok, de – főleg ünnepek előtt – gazdák is eljöttek ide borért. A helybeli gazdák ünnepek előtt feltettek egy-két hordót a szekérre, s a közeli falvakat bejárva árulták borukat. Ennek mind gazdasági, mind ízlésbeli okai lehettek. Báriban és Toronyán a két világháború között még több zsidó borkereskedő tartott fent érdekeltséget. Általában már a nyár folyamán lekötötték a termést, s ők hozták előre a hordókat is a szürethez. Bár adataim nem egyértelműek, de valószínű, hogy első sorban *kóserbor* készítésére és kereskedelmére kell itt gondolnunk.¹⁰⁷

A második világháborút követően a szőlőtermesztés általános lett. A fentebb jelzett két történeti réteg különbözőségét tovább élte, hogy a nagy múltú borvidékek állományát államosították, s a JRD és a magángazdaság egyaránt a homoki szőlőkultúrát tudta folytatni. Mára közönséges a szőlő vizsgált falvainkban, de mind az állomány minőségében, mind gondozásában, mind pedig a bor minőségében jelentős differenciák vannak. Itt azonban – a jelzett táji különbözőségek mellett – az egyes családi üzemek eltérő gazdasági kondícióját és célkitűzéseit is figyelembe kell vennünk.

¹⁰⁶ Tóth Vince, Szöllöske, szül. 1926.

¹⁰⁷ Csoma Zsigmond–Löwy Lajos 1994. 114–117.

Vélhetően a Bodrogköz történeti-néprajzi forrásainak nehéz hozzáférhetősége is bejátszott abba, hogy *Takács Lajos*, a magyarországi dohánytermesztés monográfusa nem foglalkozott a bodrogi dohánnyal.¹⁰⁸ A homokosabb határú falvakban már a 18. század második felében elterjedt a dohány termesztése. Királyhelmecről már *Bél Mátyás* feljegyezte, hogy lakosai nagy mennyiségben termesztik a dohányt, *Molnár András* pedig általánosan fogalmazta meg vidékünkéről, hogy e sajátos sorsú kapásnövény termesztését a lakosok „erősen gyakorolják.”¹⁰⁹ A kis területen nagy munkaerőt koncentráló, ám jelentős hasznot hozó dohány – különösen annak állami monopóliuma után – vidékünkön leginkább az uradalmi gazdálkodás része lett, de több településen van nyoma a paraszti termesztésben is.

A Tisza mente településein serkentette a dohány térnyerését a szántóföldi gazdálkodásban *Nagytárkány* dohánybevéltője is. (Az épület eredetileg sóház volt, s a Monarchia felbomlása után kapott új funkciót.) 1938-ban a dohányraktárnak 200 alkalmazottja volt.¹¹⁰ Több család kereste meg itt a kenyerét a dohány fuvarozásával is, lévén rendszeres munka a szállításban: pl. a tárkányi bevéltőből a bélyi vasútállomásra.

A nagygazdák akár 3–5 holdon is neveltek dohányt, s a megmunkálásához napszámosokat és dohányos kertészeket is tartottak. A „dohányos” falvakban – Szinyér, Zétény, Nagygyéres, Nagytárkány – a 4–5 holdas apró parcellán gazdálkodók is ültettek 0,5–1 holdnyi dohányt: egy-egy család munkaereje ennek megmunkálásához volt elegendő.

Településeinkre a két világháború közötti időszakban is jöttek dohányosok, s számos család van, akik még Trianon előtt, aztán a bécsi döntések után a mai Magyarország területéről kerültek ide dohányosnak. Ilyenek pl. Szinyérben a *Szabonya*, *Tancik*, *Tolnai* és *Katocs* családok, valamint *Simonék*. Az utóbbiak nevét egy régi dohányfajta is őrzi: a hagyomány szerint ők honosították meg a faluban a Tiszalúcról magukkal hozott dohányt. Általában *Debreceni*, *Szamos*, kevés *Muskotály* fajta termelt, s csak az 1940-es években terjedt el a *virzsina* (Virginiai-fajta), valamint a *Havanna*.

A szárítás a parasztportákon zajlott: *csűrben*, *pajtában pórékon* száradt a dohány. A *simítás* társas munka volt: november végétől karácsonyig a fűtött konyhákban végezték. A családok különösen segítettek ebben egymásnak, ha ismerős akadt, annak pár levél dohánnyal viszonzták a fáradságát. A dohánysimító a mesélés, éneklés alkalma is volt.

A kisimított dohányt becsomózták, s minőség szerint különválogatva maguk vitték a bevéltőbe. Az első *reszpublika* idején a dohánytermesztés jól jövedelmezett: 1–1,5 holdnyi ültetvény akár 1500–3000 korona hasznot hozott, amikor 1000 korona volt egy hold föld ára. Különösen az Agrár Párt támogatta a dohánytermesztés elterjedését, s volt olyan esztendő, amikor dohánymagot is adott a gazdáknak.

Egyéb termelvények értékesítése

Falvainkban kevés törekvést látunk arra, hogy a földművelést egy-egy növényfajta piacra termelésére fordítsák, egyáltalán, hogy a jelentkező piaci igényekhez igazítsák annak

¹⁰⁸ *Takács Lajos* 1964.

¹⁰⁹ *Püspöki Nagy Péter* 1977. 909.; *Udvari István* 1992. 80.

¹¹⁰ *Farkasfalvy Ervin* 1938. 1081.

szerkezetét. Egyáltalán kivételnek tűnik a *korai krumpli*, az *újkrumpli* termesztése, ami néhány településen kifejezetten a korai értékesítést szolgálta. Az újhelyi, de különösen az ungvári piac kereslete készítette a gazdákat a burgonya termesztésére, amit új növényfajták is szolgáltak az 1930-as évek végétől. Szentmária, Bés és Bacska parasztgazdaságai a korai *rózsa krumplit*, Perbenyik, Bóly és Kisgéres családjai pedig az *Ella* és a *Gülbaba* fajtát termesztették – az utóbbiak az anyaországból kerültek erre a vidékre. Járták a vidéket felvásárlók, működött kereskedő a bélyi vasútállomáson is, ám a nagyobb hasznot az jelentette, ha valaki maga fuvarozta az újkrumplit Újhelybe vagy Ungvárra. A korai termést azzal igyekeztek biztosítani, hogy előre csíráztatott burgonyát vetettek el. A cigándiak korai krumplijáról (*körömpe*) Kántor Mihály részletesen megemlékezett.¹¹¹

Nagygéres a *káposztáról* volt híres. Az 1930-as években a *Luxemburgi* és a *Braunschweigi* fajták voltak divatosak elsősorban, s nem volt ritka, hogy egy 3–4 vékás földön 120–150 q is megtermett. Főleg a máramarosi zsidók vásárolták fel a káposztát, de a parasztgazdák néha maguk is elvitték vasúton – vagon bérelve – Kárpátaljára. Ha viszont nem sikerült az értékesítés, akkor faluról falura házaltak a káposztával. Ami megmaradt, főleg ha nem sikerült tavaszig megőrizni a minőségét, az állatok takarmányába került.

A Tisza mente falvaiban terménykereskedők igyekeztek megszervezni az apró magvak termesztését: borsó, bab, lencse, különösen pedig a pillangós takarmánynövények magját. Erre különösen az *amerikások* parasztüzemei bizonyultak alkalmasnak, akik az Újvilágból hazatérve, vetőgépet, kapálógépet, nem ritkán cséplőgépet is vásároltak, s igyekeztek – földjük kiterjesztése mellett – modernizálni is gazdaságaikat.

A parasztüzemekben – az Ondava mente falvait leszámítva – nem terjedt el a cukorrépa termesztése, az megmaradt az uradalmak napszámosainak, summásainak.

Kisgéres, Nagygéres, Perbenyik, Boly gazdái jelentős mennyiségű zöldségfélélt is termesztettek, amit aztán piacon értékesítettek, de vitték vagonszám a Kárpátaljára is. Az 1930-as és 40-es években – különösen az utóbb említett falvakban – főleg a kisparaszti réteg volt az, amelyik szakított a szemtermeléssel, s földterületét intenzívebben igyekezett művelni, termékeivel a piacra törekedett. Mellette – főleg aratáskor – munkát vállalt, de lassan kiformálta az árutermelő paraszti társadalom vékony rétegét.

A második világháború után lényegében folytatódtak a gazdálkodás korábbi formái, de a földhöz juttatott szegény réteg jobbára önellátó maradt, s csak kevesen próbálkoztak a piacon termeléssel. A közös gazdaságok létrehozása elsősorban a tehetősebb, nagyobb termelési tapasztalattal rendelkező paraszti réteget sújtotta, minőségben kevesebb változást jelentett a szegényebb, tökehiánnyal küzdő réteg számára. A közös gazdálkodás nagy elmentmondása – hasonlóan a magyarországihoz – hogy éppen ennek a „kulák” rétegnek a tapasztalatát voltak kénytelenek mellőzni, főleg politikai megfontolásokból. A bodrogházi szegénységnek igazából nem sikerült megkapaszkodnia a mezőgazdálkodásban a közös gazdaságok létrejöttéig eltelt pár esztendőben. (Szerepet játszott ebben az is, hogy a bécsi döntések után, a háborút követő konszolidációig a térség az 1920-ban megszakadt körülmények közé igyekezett [újra] beilleszkedni – váltakozó sikerrel, hiszen a háborús évek nem tették lehetővé a normális vérkeringés újjászervezését.)

¹¹¹ Kántor Mihály 1960. 453–458.

A háborút követő éveket az egyes paraszti rétegek és csoportok is igen változó módon élték meg. Legszembetűnőbb a ruszin kolonisták nehézsége volt: bár földet kaptak, nem volt termelési tapasztalatuk, valójában nem értettek ehhez a munkához. (Észak-Zemplénből is a legszegényebb réteg települt át.) „Ezek itt nagydarab földet kaptak, de majd meghaltak rajta éhen. Egy tehénkéjek volt, hívtak mindenkit, hogy menjenek segíteni nekik szántani. Nem tudtak mit kezdeni vele, nem értettek hozzá.”¹¹²

A közös gazdaságok (JRD, majd Štátni) az 1950-es években alakultak. A szlovákiai Bodroghözben először Leleszen, Szentmárián (1953) majd Kisdobrán (1956) jöttek létre. Az első közös gazdaságok komoly állami dotációval indultak, többségük mégis szétzüllött, s azokat – az 1950-es évek végén – újra kellett szervezni. Párhuzamos volt azonban ez a folyamat az ipar és a közlekedés újjáépítésével és bővítésével, aminek következtében igen sokan vándoroltak el – előbb időszakosan, később véglegesen – a falujukból (Kassa mellett az aranyidai vasgyár, Hencfalva, Ágcsernyő stb.). A *kontingent* (beszolgáltatás) ugyancsak sújtotta a falu népét, siettetve a szövetkezetesítés folyamatát.

Már a JRD-k megalakulásakor hagytak 0,5 hektár háztáji földet a tagoknak, amelyen minimális – főleg önellátást szolgáló – gazdálkodás folyt. Bár megmaradtak azon a régi termelvények is – pl. korai krumpli, káposzta –, egyre többen próbálkoztak a zöldségfélék, paprika, paradicsom termesztésével. Intenzívebb művelés, valamint állami felvásárlásra történő jószágnevelés csak az 1980-as évek elején alakult ki.

Külön vizsgálatot érdemelne az 1990-es évek változása, ami sok tekintetben emlékeztet a magyarországi folyamatokra. A fiatalok nem kívánnak visszatérni – kevés kivétellel – falujukba, a tőkehiány és az értékesítés bizonytalansága nem tette vonzóvá a mezőgazdálkodást. Az idősebbek közül igen sokan visszaigénylik földjüket, a munkaerő- és tőkehiány azonban őket is sújtja. Egymással összefüggő gazdasági, társadalmi, politikai folyamatokat indukált ebben a térségben is – azok minden ellentmondásával – a 20. század, melynek vizsgálata inkább szociológiai feladat, jöllehet tanulmányozása fontos tanulságokat sejtet a kultúra változásának vonatkozásában is.

Adatok az állatkereskedelemhez

Az ármentesítés hatására erősen megnőtt falvaink ló- és szarvasmarha-állománya is, s az eladásra tenyésztett állat a paraszti üzemek legfontosabb és legkönnyebben mobilizálható értékét képezte.¹¹³ A vásár a bodroghözi ember számára elsősorban az állatok – főleg ló és szarvasmarha – adásvételét jelentette, de megkülönböztetett helyük volt annak a gazdaság egészében is. A tartás célkitűzései, s haszna azonban más a tehetős paraszti réteg számára, mint a törpeparcellán gazdálkodóé, vagy a nincstelen, de egy-egy állatot féltve nevelgető zselléré.

Az eladásra nevelt jószág tartása a parasztgazdaságok éves tevékenységi periódusaihoz igazodott. Általában szívesen adtak el igrás jószágot ősszel, hogy ne kelljen takarmányt vásárolni, s aztán tavasszal újat – általában olcsóbbat, gyengébbet, fiatalabbat – vettek, s azt fél esztendő alatt ismét értékesíthetővé nevelték. Egy jobb gazda, aki 5–6 növendék vagy

¹¹² Körtvélyes, Szentmária.

¹¹³ Dóka Klára 1977. 119–120., A bodroghözi falvak állatkereskedelméről részletesen: Viga Gyula 1996. 118–133.

hízó jószágot tartott, egyet-kettőt megcserélt ilyen módon ősszel, ill. tavasszal. Általános gyakorlat volt, hogy a vásárokon olcsóbb és gyengébb jószágot vettek, amit a következő ciklusban feljavítva adhattak tovább. Valamennyi településünkön volt egy-két család, akik az állatok adásvételéből, elsősorban azok kisebb minőségi különbségeinek kihasználásából, értékesítéséből éltek.

Az őszi vásárok jórészt az állatkereskedelmet szolgálták. Pl. Zemplénben ősszel minden hónapban volt vásár, ahova alkalmanként 6–700 darab jószágot is felhajtottak. A környező falvakon kívül eljártak ide *Máramarosból*, *Ungvár* felől, *Szlovenszkóból* és *Ruszenszkóból* is a vásárlók, különösen az állatkereskedők, ill. azok megbízottai. A vásárt a Bodrog-parton lévő vásártérről az áradás olykor a partos részre szorította.

Sajátos kereskedőréteg bonyolította az állatok forgalmát: egyik része önmaga, más része állatkereskedők és vágóhidak számára. A sertéskereskedelem fő bonyolítói *Kassaújfalu szűrös* kupecsei voltak, alakjuk elevenen él falvaink népének emlékezetében a két háború közötti időszakból.¹¹⁴ Ezek szlovákok voltak, s egy-egy vásáron, piacon – *Királyhelmece*n hetente volt sertéspiac – 60–80 sertést is felvásároltak. Bélyben vagy Perbenyikben beva-gonírozták az állatokat, s úgy szállították el azokat a vágóhidakra. A 30-as, 40-es években már teherautókon is felkeresték a sertéstartó falvakat (Bodrogszentes, Nagygyéres, Dobra), s maguk szállították el a megvásárolt jószágot.

A felső-bodrogi sertéstartás főbb piacai *Zemplén*, *Királyhelmece*, *Újhely* és *Terebes* voltak, a szarvasmarhák viszont *Ungváron* számíthattak leginkább vásárlóra. A marhakereskedelemnek is megvoltak a vándorkupecsei, felvásárlói, többségük ugyancsak a nagyobb vágóhidak megbízásából. Üzletkötésüket gyakran segítették *alkuszok*, *kortések* (Nagybári), akik igyekeztek leverní a jószág árát, valamint a *hajcsárok*, akik lábon hajtották el a megszerzett állatállományt. A két háború között a szarvasmarhák is vagonba kerültek a vasútállomások felhajtóin, s vasúton tették meg útjukat a Kassa környéki vágókig. A nagyszarvú *sőre* marhák, ökrök a második világháborúig a Bodrogi köz fontos kiviteli cikkét jelentették.

A lókupecsek zsidók és cigányok voltak, parasztemberek csikót vettek elsősorban, s csak szükségből adtak el lovat. Kivételt képeztek a remondák, amelyek mind a magyar időben, mind a csehszlovák állam idején jelentős bevételt jelentettek lótartó falvaink számára.

Eddigi gyűjtéseim azt igazolják, hogy a baromfi jellemzően nem volt piaci áru. Jelentősége elsősorban a két háború közötti időszakban növekedett, hangsúlyosan a városi piacok forgalmában. Sajátos kivételt képezett – elsősorban a Tisza menti településeken (pl. Nagytárány) – a zsidóság számára hizlalt liba nevelése, értékesítése.

C) A háziipar termékei

A Bodrogi köz háziipara jobbra az önellátást szolgálta, s alig mutathatók ki a kézművességre való szakosodás nyomai. Jobbra – *Szolnoky Lajos* szóhasználatával – *házi munka* jellege volt tevékenységüknek,¹¹⁵ termékeik alkalmanként mégis megjelentek a vidék kereskedelmében: közvetlen vagy közvetett csere formájában cserélve gazdát.¹¹⁶

¹¹⁴ Tevékenységükről összefoglalóan: *Márkus Mihály* 1977. 365–391.

¹¹⁵ *Szolnoky Lajos* 1979. 505.

¹¹⁶ Zemplén vármegye háziiparáról: *Wekerle Sándor* 1900. 370–372.

Falvaink asszonyai jeles szövő-fonó hírében álltak. Sajnos a Felső-Bodrogló szöttek anyagának összegyűjtése és tudományos feldolgozása nem történt meg a magyarországi oldalhoz hasonló szinten, de a rendelkezésünkre álló adatok azt jelzik, hogy olyan helyi stílus nem alakult ki településeinken, mint például *Cigándon*. *Bodrogszentes*ből vannak adataink igényesebb, rózsás szöttek készítésére, az egyszerűbb szedett csíkos vásznakat azonban falvaink közönségesen készítették.

A vásznak ritkán kerültek piacra. Voltak zsidó boltosok Helmeceken, Újhelyben, Ungváron, akik megvették a szövött abroszokat, kendőket, s voltak asszonyok, akik – főleg varrottas – textíliákat készítettek eladásra. Azt tartják azonban, hogy csak szükségből adták el a vásznakat, mert kellett a *staférba*, meg elállt a szekrényben. Az 1950-es években mindegyik abbamaradt a szövés-fonás, legfeljebb rongyszőnyegek készültek a régi szövőszékeken, s lassan kikoptak a régi szöttek is.¹¹⁷

Karakteresebb tevékenységnek tűnik a *gyékénymunka*, amit egyszerű formában minden víz menti településen végeztek, főleg a szegényebb emberek, de kistáji központja *Kisgéres*ben és *Cigándon* alakult ki. Különösen a hagyományörző, homogén református Kisgéres jellemzőjeként tartják számon ma is az egykori gyékényszövést.

A géresiek a közeli községek határába jártak el megszédni a gyékényt: Szentmáriáról, Radból vitték, de elmentek a nyersanyagért Zétényig is. Úgy tartják, hogy titokban tartották a gyékényszövés tudományát. „Csinálta Kisgéres és olyan titokban tartotta, hogyha maga három nap is ott volt, meg nem mutatták még egy sodrást sem, és semmit az ég adta világon. Arra nekik volt külön egy helyiség, az maga volt a titok.”¹¹⁸ Tréfásan azt is említik, hogy a kisgéresiek szigorú endogámiájának az volt a fő oka, hogy a gyékényszövés tudománya ne kerüljön ki a faluból.

A géresiek különböző méretű gyékénytáblákat készítettek: ezt használták az ekhós szekereikre *Ladamóc* meszei és másfajta szekeresek is. Ezt vásárolták meg *Erdőbénye* kőbányászai: letakarták vele a nagyobb tömböket a kiszáradás ellen, mert a száraz kő a megmunkálás során repedt, töredezett. Készültek gyékénytakarók a dinnyések, dohányosok melegágyaihoz, s másfajta kertészeknek is. Divat volt a két háború között a bodroglói szobákba a szépen szőtt *ágyelő* és *faltakaró*, *falvédő*: *cifra*, geometrikus mintájuk az egyes készítőket dicsérte. Hasonlóan készültek a *lábtörlők* is. Fontak *méhkast*, *szakajtót* is, ezt azonban a bodroglói cigányok tudták legjobban. A géresiek a gyékénylapok szövésére szakosodtak elsősorban.¹¹⁹

Az árterek, vízpartok fűz vesszője fontos nyersanyag volt a kosárfonáshoz, a Tice és a Karcsa partjai nagy tömegben adták a jó minőségű vesszőt. A kosarak is saját használatra készültek elsősorban, s főleg cigányok hordták csak árulni a készítményeiket. Pl. *Perbenyik*ben – a krumplis, gyümölcsös stb. kosarak mellett – fonott székeket, asztalokat is készítettek a kosaras cigányok.

A bodroglói erdők kiirtásával a vidék népe számára a *fa* és a *fatermékek* egyre inkább más tájakról voltak beszerezhetők. Amíg a 18. század végén a víz menti települések lakói a tél folyamán még igen sok *ölfát* vágtak, *szőlőkarót* faragtak, s *épületfát* készítettek,

¹¹⁷ Vö. Kántor Mihály 1961.; Siska József 1986.

¹¹⁸ Majtkrics József, Szentmária. Szül. 1923.

¹¹⁹ A bodroglói gyékénymunkához: Ébner Sándor 1929. 109–112.; Kántor Mihály 1929. 113.

addig Véke, Kisgéres, Kiskövesd, Nagygéres behozatalra szorult a faanyagból. Pl. Rad – hasonlóan a két világháború közötti évekhez – Szentmária erdejéből pénzért pótolta hiányzó fáját.¹²⁰ Az épületfa mellett szárazmalom alkatrészeinek az Alföldre szállítására is vannak adataink a 18. század derekán, Imreg úrbéri bevallása pedig arra utal, hogy *fából csinált edényeket* vittek a faluból a Tisza mentére.¹²¹

A bodrogi falvakban ma már nincs nyoma számottevő faiparnak. Zétényben *slippert* és *hordódongát* faragtak a Fux-birtok erdejéből, de a gazdálkodás és a háztartás-fátárgyaiból a vidék behozatalra szorult. A teknőket és a fa szakajtókat a falusi cigányok készítették. *Szerszámnyelek, gereblyék, jármok*, s más gazdasági eszközök *Nagydobrony*ból kerültek nagyobb számban, de a két háború között még ruszinok is árultak ezen a vidéken *csörgős fagereblyéket*.¹²² Toronya környékére *Rózsehegyről* hordták a kaszanyelet, gereblyét a szlovákok. Ugyancsak eljutottak a Latorca túlpartjáról, az ungi Abaráról a különféle faeszközök a bodrogi falvakba. A kiterjedt erdősséggel rendelkező falu fa háziipara még a második világháború előtt is virágzó volt. A 20. század elején még nagy tételben hordták le árulni Tokaj-Hegyaljára a boroshordókat, egyebek között a *gönci hordókat* is. De készítették az abaraiak másfajta dongás edényeket is (csobolyó, zurboló, kádak, puttonyok, vékák, káposztáshordók, léhók stb.), faragtak szerszámnyeleket és gereblyét is.

Jelentős belső forgalom zajlott a Felső-Bodrogköz szigethegysége kőbányáinak nyersanyagával is. A kőfejtőkben andezitet, riolitot, vulkáni tufákat bányásztak, s használták fel a környező falvak építéséhez. *Ladamóc* határában évszázadok óta fejtik a mészkövet, s legalább a 18. század derekáig lehet nyomon követni a mészégetés mesterségét.¹²³ A szentesi *Nagy-hegy, Kis-hegy* és a *Pilis* piroxén-andezitje (a helybeliek trachitnak mondják) a környező falvak építkezésének nyersanyaga volt.¹²⁴ Egy 1799-ben kelt leírás szerint: „Nevezetes ez a helység arról, hogy felette vagyon egy hegy, melyben oly lapos kövek vagynak, hogy minden faragás nélkül pádimentumra lehet fordítani.”¹²⁵ Garany, Bély, Nagytárány, Kistárány, Örös, Bés és Csicsér lakói is szentesi kőből építkeztek: a lapos kövek réteges illesztése – a lakóházaktól a gazdasági építményeken át a kerítésig – máig rányomja bélyegét Szentes és a környező települések arculatára. Hasonló kőanyagot fejtettek Helmece és Kisgéresen is.¹²⁶

A szentesi kőbányában dolgozó kőfaragók kezén századunkban sajátos helyi iparként virágzott a sírkőfaragás. A kemény kőre a fa sírjelek díszítményeit, jelképeit adaptálták, sajátos stílusát teremtve meg a lokális díszítőművészetnek.¹²⁷

¹²⁰ Udvari István 1992. 81–84.

¹²¹ Zm. Lt. Loc. 45. Nr. 160. Takács Péter–Udvari István 1995.

¹²² Szilágyi Pál gyűjtése Bodrogszentesen és a királyhelmecei vásárról, 1940. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára 165.

¹²³ Bogoly János 1992. 11.

¹²⁴ Schafarzik Ferenc 1904. 369.

¹²⁵ Udvari István 1992. 83.

¹²⁶ Kisgéres kőépítkezéséről összegzően: Balassa M. Iván 2000. 129–165.

¹²⁷ A témával önálló tanulmányban foglalkoztunk: Fügedi Márta–Viga Gyula 1994. 129–144.

D) Vándorárusok – vándoralakok

Mind a magyar néprajz, mind a szomszédos népek kutatása jelentőségének megfelelő figyelmet szentelt azoknak a vándoroknak, akik javaikkal, lakóhelyük termelvényeivel, ill. sajátos tevékenységükkel, „szolgáltatásukkal” járták a Kárpát-medence belső területeit, s akiknek a termékei és tevékenysége szinte egy-egy táj, népcsoport sajátosságaként jelent meg. A különböző népek vándorai – javaikkal és tevékenységükkel – közvetlenül hozták létre az interetnikus kapcsolatok olykor több generációs formáját, az eltérő adottságú tájak termékeinek cseréje mellett a szellemi műveltség érintkezési formáit is. A vándorok jelentős része árut közvetített, szolgáltatásokat végzett, így a néprajz „kiszolgáló nomádoknak” (*service nomads*) nevezi őket.¹²⁸

A házaló gyümölcsösök, dinnyések, alkalmi árusok mellett a vándorok alakját jól kirajszolja az emlékezet a Bodrogek régi falvaiban és országútjain is. Közismert tevékenységüket itt nem részletezem, hanem elsősorban eredetükre, helyükre kívánok kitérni, vagyis arra keresem a választ, hogy e vándorok milyen más tájak, vidékek népével kapcsolták össze a bodroeki falvak népét, kultúráját.

A vándorárusok egy csoportja lakóhelye természeti javaival kelt útra. Közülük meg kell említeni a sóval kereskedőket: bár a só állami jövedelem volt, *Aknaszlatináról* szekereken is hordták azt falvainkba. A kockasót leginkább terményért, élelemért cserélték el.

Sajátos alakja volt a tájnak a *piókás* (piócaárus): valószínűsíthetően néhány embernek adott szerény keresetet, hogy a *tókák* sásos, nádas medrében gyűjtötte a népi gyógyászat régen nélkülözhetetlen kellékét.

A természeti kincsek feldolgozásának egyszerű „vegyészei” voltak a *kulimászosok*, *kátrány-* és *gyantaárusok*, akik főleg a Kárpátok fájából nyerték portékájukat. Szlovákok és ruszinok voltak, akik hosszú szekereiken hozták a kulimászt.¹²⁹

Jellegetes vándorai voltak a vidéknek a *meszesek*, akik főleg *Ladamócról* származtak. (Elvétve vannak adatok ruszinszói mészárosokra.) A Bodrog menti faluban már a 18. század derekától adatolható a mészke égetése,¹³⁰ a sajátos iparágnak a 20. század 30-as éveiben a bodroeki erdők kiirtása vetett véget: drágán lehetett beszerezni a kemencék fűtéséhez szükséges faanyagot. A gyenge, köves határ miatt a ladamóciak igen jelentős része a mészért cserélte el a megélhetéshez szükséges kenyérgabonát, az állatok szemes takarmányát, s így szerzett némi pénzt a család számára. Főleg tavasszal és ősszel házalnak a mészszel, amikor a nagytakarítások időszaka volt: leginkább a húsvét előtti hetekben. Az év többi időszakában főleg kereskedőknek fuvarozták a meszet, ill. az építkezésekhez megrendelt anyagot szállították. A Bodrogekön kívül bejárták a ladamóci meszesek az Ungvidék falvait, elmentek Ungvár irányába, a magyar időben Újhely és Sárospatak felé, nyugati irányban behatárolta kereskedésüket a debrői meszesek tevékenysége.¹³¹ Szerepüket az 1930-as évektől a bodrogszerdahelyi mészgyár vette át.

¹²⁸ A *service nomads* kifejezés R. M. Hayden nyomán került az etnológiai irodalomba. Vö. Gunda Béla 1989. 227. A rendkívül gazdag irodalomból lásd: Dankó Imre 1979.; A vándoriparosokhoz: Petercsák Tivadar 1981. 436–451.; A témáról összegzően: Viga Gyula 1990. 147–159.

¹²⁹ Az Ungvidék vándorárusaihoz bőséges adattal: Bodnár Lajos 1993. 29–32.

¹³⁰ Takács Péter–Udvari István 1995.

¹³¹ Görcsös Mihály 1979. 103–107.

A háziiparok közül szembetűnően hiányoztak a textíliákkal, gyolccsal kereskedők: falvaink vászonból önellátók voltak, fölös termékeik legfeljebb piacon, vásárban cseréltek gazdát. Többségükben önmagukat látták el a falvak faeszközökkel is, csupán halvány emléke él a házaló szlovák faárusoknak, akik finom kéziszerszámokat, gereblyéket és szerszámnyeleket hoztak a két háború között erre a vidékre.

Lényegesen kiterjedtebb volt a gömöri *bordások* kereskedelmi hatósugara, készítményeiket leginkább vándor *sonkolyosok* hozták és adták cserébe a méhészek viaszáért.¹³² Mások szerint vándor *bordások* jártak, akik sonkolyért adták a szövőszékek becses tartozékát.¹³³ De jöttek bordások, akik pénzért árulták a szövőbordát: háton hozták portékájukat. Bizonyos azonban, hogy a bordások nemcsak a sonkolykereskedelemben vettek részt, hanem az emlékezetben összekapcsolódik alakjuk a *barkácsokkal*, *barkácsolókkal* is (Rad, Szentmária, Szolnocska, Zétény). Ők fojtották le a köpüs és kasos méhészek arra szánt állományát és nyerték ki a mézet és a sonkolyt.¹³⁴ Az emlékezet szerint a sonkolyosok gömöri szlovákok voltak, de említenek *Somodiba* való magyarokat (Abaúj vm., Szepsi közeliében) és távoli, Nyitra környéki szlovákokat is.

A sonkolyosok *kaszákat* és *kapákat* is hoztak cserébe: Kassa és Mecenzéf környéki hámorokban szerezték be portékájukat. „A sonkolyosok ősszel jártak a faluba, szedték a méhészekről a sonkolyt. Azok csinálták a bordát is a szövőszékbe. Gömörből jöttek. Aki-nek kellett, annak bordát adtak cserébe, akinek nem kellett, annak kifizették pénzben az árát. Tavaszkor aztán újra jöttek ezek a sonkolyosok, akinek még volt sonkoly, attól szedték és kaszákat adtak cserébe. Finom kaszákat hoztak egy csomót. Ha kaszáltunk, beszélünk is róla, hogy a sonkolyos hozta-e a kaszákat, mert az volt a legjobb kasza, amit ezek hoztak. A kasza is a hátukra volt kötve: vastag papírban meg ruhában. 30–40 darabot is hozott egy-egy.”¹³⁵ Emlékeznek magyar kaszaárusra is, aki Erdély felől hozta a *resica acél* szerszámokat, melyeket maga válogatott össze a gyárban. Sajátos formájú fa keretben háton hozott 60–70 darab kaszapengét is egy-egy útja során.

Jellegzetes alakjai voltak a vándorkereskedelemnek a *csuprosok*, *fazekasok*, *cserepesek*, különösen a gömöriek magas, fonott oldalú szekerei élnek a legidősebbek emlékezetében. Főzőedényeket, *cumis korsókat*, lekvárosfazekakat hoztak elsősorban, s terményért igyekeztek azokat elcserélni. Az emlékezet szerint ezek magyarok voltak, az adatközlők még jellegzetes *a*-hangjukat is igyekeztek utánózni.¹³⁶ A két háború közötti időszakban a Bodrog mentén terjed *Pazdics* kerámiája, s bécsi döntés után ugyanott déli irányból halványan mutatható ki a magyarországi, alföldi kerámia hatása: szembetűnő, hogy falvainkba (Hardicsa, Garany) olykor Mezőkövesd cserépedényeit említik. A gömörieket igazából nem váltják és nem egészítik ki vidékünkön más jelentős fazekasközpontok, még a sárospataki cserepesek készítményei sem mutathatók ki a magyar–szlovák határ északi oldalán.

A Tisza mentén (Kistárkány, Nagytárkány) vándor *gubások* emléke él: ezek Ruszinszkból jártak, s volt, hogy innen vitték a hozzávaló gypjút és a kész gubát hozták vissza.

¹³² Balassa M. Iván 1971. 83–104., Balassa M. Iván 1973. 113–150.

¹³³ Összegzően: Prasličková, Maria. 1979.

¹³⁴ Geöcze Sarolta 1896. 119. A szomszédos Ung-vidék barkácsaihoz: Bellon Tibor 1989. 25–26.

¹³⁵ Petrik János Kisdobra. Szül. 1908.

¹³⁶ Kresz Mária 1960. 297–379.

A különféle iparcikkokkal házáló árusok közül markánsan rajzolódik ki falvainkban is a *bosnyák* alakja, s elnevezése, amit csak helyenként vált a *csecsás* (Kistornya), *csecsebecsés* (Abara). (Ezekben a falvakban nem említik a bosnyák kifejezést.) Idős adatközlőim azt is tudják, hogy ezek az árusok Boszniából, „Jugoszlávia” felől jártak Trianon előtt. Arra is figyelmeztetnek, hogy a csehszlovák állam területén cseh és morva területekről is jártak a két háború között hasonlóan felszerelt árusok, s a bosnyák elnevezés azokra is átment.¹³⁷ Találkozhattak ezekkel a vándorokkal a bodrogi közök a vásárokon is, de bejárták a főbb utakhoz közeli falvakat is. Nyakba akasztott vagy fejen hordott, tálcaszerű kosárból borotvát, ollót, tűt, tükröt, pipát, szipkát, írószerszámot, kést és megszámlálhatatlan más apró holmit árultak. Kistoronyán adatközlőm *Szarajevó-bicskának* nevezi a bosnyáktól vásárolt zsebkest, ami fiatakorában a legények becses eszköze volt.¹³⁸ A bosnyákok révén jutottak erre a vidékre apróbb gyári játékszerek is.

A *petléres* hosszú hátú ládjában vagy kosarában ruhaféléket, harisnyát, zoknit, kendőket árult. Alakja összemosódik a *gyűrűs* házáló zsidóval, bár ez utóbbiak többsége inkább cernát, gyerekholmit, esetleg tintát, képeslapot, kétkötő árult. A *batyus zsidók* Lengyelország, ill. Galícia felől telepedtek meg a Bodrogközben, jobbára annak forgalmasabb településeinek (Királyhelmec, Bodrogszerdahely). A *rongyos* és a *tojjas zsidó* tányérokat, bőgréket, tálakat adott cserébe a bőrért, rongyért, tollért. Kereskedett a Bodrogköz szlovákiai oldalán a két háború között a Kárpátalja zsidósága is, s szerepük természetesen nem a vándorkereskedelemben volt igazán jelentős.

A vándoriparosok közül az *üvegesek* és a *drótosok* ezen a tájon is közismertek voltak. Szlovákok voltak, akik – szentmárjai adatközlőm szerint – Turzovkáról, Trenčsén megyéből jártak,¹³⁹ de a magyar időben jöttek a Zempléni-hegyvidék hutáiból is (Kis-, Nagy-, Közép-, Vágáshuta stb.). Amellett, hogy a repedt cserépedényeket megdrótozták, árultak falvainkban egérfogót, pipaszurkálót, s más apró tárgyakat is. Időről időre megjelentek a vándor *kéményseprők* is.¹⁴⁰ Ugyancsak rendszeresen látogatták falvainkat a vándorló *herélők*, *miskárok*, *meskárok*, akik csikókat, borjakat, malacokat heréltek. Az emlékezet ezeket egyértelműen morvának tartja, akik bőrnadrágjukban és kabátjukban, széles bőrvöggel és furcsa bőrtáskájukkal megjelenésükben is jellegzetesek voltak. Voltak magyar parasztemberek is, akik értették a herélést, de a morvákat tartották a leginkább hozzáértőnek, akiknél ez a mesterség apáról fiúra öröklődött.

Az említetteken kívül számos – rendszeresen vagy alkalmanként megjelenő – vándorárus alakot lehetne említeni, akik különböző módon befolyásolták a gazdálkodás és háztartás tárgyi ellátottságát, az életmód folyamatait. S voltak persze a gazdaság területén kívül is: gondoljunk azokra a vándorokra, mutatványosokra, akik révén – tojáson, kukoricán vett belépőjegygyel – először láthatott majmot vagy „csodapókot” a bodrogközi falvak népe.

A faluról falura házáló vándorárusok kapcsán csakúgy, mint a vásári árusok egyes alakjairól különféle szövegeket, rigmusokat, olykor énekelhető strófákat is őriz az emlékezet. Ezek folklorizálódtak, s bizonyára nem véletlen, hogy falvainkban olykor adatközlők idézik őket, akik általában jó mesélő és szórakoztató hírében állnak. E tréfás szövegek önál-

¹³⁷ Vö. Dankó Imre 1982. 105–110.

¹³⁸ Szantai László 1911.; Szatmári János, szül. 1927.

¹³⁹ Matkrics József, szül. 1923. E vidék drótosairól emlékezik meg könyvében Ferko, Vladimir 1985.

¹⁴⁰ Szulovszky János 1992.

ló életet éltek, s valójában csak közvetve kapcsolhatók ma már össze magának az árucserének a folyamatával, aktusával.¹⁴¹

A vándorárusoknak újabb alakjai is megjelentek az elmúlt évtizedekben, a közelmúlt gazdasági-társadalmi átalakulása is kiformálta a maga sajátos „vándorait”. Teherautóval dinnyét, zöldséget, gyümölcsöt árulnak falvainkban, de ugyanígy érkezik a csere gázpalack is. Jön könyvárus, de árulnak gépkocsiról ruhaneműket is. 1994-ben Körtvélyesen kijevi származású ukrán hidrológus mérnöknővel találkoztam, aki – a rendőrség elől elhúzódva – a helybeli kis bolt udvarán árult női fehérneműt, cigarettát. Társaival Ágcsernyőnél jött át alkalmanként vonattal, s onnan – bőrröndjét apró kerekeken húzva – gyalog járja be portékájával Királyhelmecc környékét, szomorú mementójaként térségünk ellentmondásos gazdasági változásainak.

E) A csempészetről

Ahol az emberi igények, szükségletek kielégítését tilalmak akadályozzák, ott mindig megjelenik a rejtett, illegális beszerzés, a feketekereskedelem is. A tilalmak felértékelik a hiányzó javakat, s vannak, akik vállalják az ezzel járó kockázatot. A vámok, határok, a gazdaság fejlődését kísérő állami monopóliumok, jövedékek többféle nyersanyag és késztermék bekerülését segítették az illegális kereskedelembe. Ilyen volt, s ilyen ma is a dohány, ill. dohányáru, mivel a megtermelt dohány felvásárlása és a feldolgozott termékek értékesítése állami monopólium. (Ausztriában 1851-ben jelent meg a dohányjövedék, 1867-ben kiterjedt Magyarország területére is.)¹⁴²

Vidékünkön serkentőleg hatott a csempészetre, hogy az első világháborút követő hártármegvonások nem vették figyelembe a tájak között kialakult munkamegosztás és csere szerkezetét. A csehszlovák–magyar határ a sík vidék és a Felföld több évszázados együttműködését szakította szét, még akkor is, ha a termelés fejlődése az egyes tájakon belül is biztosított bizonyos önellátást. Különösen nehéz helyzetbe kerültek a Bodroghöz szlovákiai oldalának határ menti települései, amelyek népessége évszázadokon át Sátoraljaújhely gazdasági vonzáskörzetébe tartozott, s az új határok között kialakult lokális központ megközeledése számára nehéz feladatot jelentett.¹⁴³

A trianoni döntés következtében létrejött Csehszlovákia délkeleti része és Magyarország érintkező területe között az illegális „csere” tárgya elsősorban az élelmiszer, az élő állat és az iparcikk volt. A szlovák oldalról főleg az utóbbit adták el haszonnal, míg Magyarországról az állatok és a gabona jelentett hasznot. Annak ellenére így van ez, hogy a Felső-Bodroghöz és a mai Kelet-Szlovákia területe jórészt ipar nélküli mezőgazdasági vidék volt, aminek termelésére növekvő terhet rótt az új csehszlovák állam átrendeződő gazdasági térszerkezete. A magyarországi élelmiszer részben a fentebb jelzett piacokat pótolta, részben pedig haszonnal továbbadható volt.

A két világháború között a magyarországi lovaknak volt a legnagyobb értékük a szlovák területeken. Ez az időszak egészében is váltás jelent az igaerőben: a falvak jelentős részében még igazott magyar marha a második világháborúig mindenütt eltűnik a paraszti

¹⁴¹ Katona Imre 1976. 111–192.; Ujváry Zoltán 1986. 29–38.

¹⁴² Takács Lajos 1964. 398. A dohánycsempész alakjához: Kiss Lajos 1981. 332–345.

¹⁴³ Vö. Viga Gyula 1994. 243–247.

üzemekből. Voltak kupecsek, de egész családok is, akikről mindenki tudta, hogy illegális állatkereskedelemmel foglalkoztak. (Adatközlőm szerint sikeres tevékenységükhöz feltétlenül kellett a helyi határőrizet, ill. egyes vámosok cinkossága.) A kupecsek – a radiak szerint *faktoremberek* – a határ mindkét oldalán jó kapcsolatokkal rendelkeztek, s az állatoknak a határon való éjszakai áthajtása csupán egy láncszeme volt a hosszabb cselekvéssornak. (Nem volt ritkaság, hogy lopott állatok tűntek el nyomtalanul az országhatár másik oldalán.)

Főleg a nóniusz és a lipicai lovak voltak keresettek. „Apám, mikor hazajött Amerikából (elment 1914-ben, hazajött 1922-ben) lovat szeretett volna venni, mert nem volt lovunk. Volt itt egy család, akiről tudták, hogy foglalkoznak azzal, hogy lovat hoznak át Magyarországról. Apám meg is állapodott velük; nagy pénz volt akkor, mert 13 ezer koronáért hoztak egy pár lovat. De a Hortobágyról hoztak olyan 4 éves lovat, hogy még patkó sem volt annak a lábán! Volt itt is jószág, de igazán szép ló nem volt. Mástól is hallottam, még gyerek voltam, hogy Erdélyből is hozott két pár szép pej lovat. De ilyen három pár ló nem volt a környéken, mint ezek!”¹⁴⁴ Más adatközlők is úgy tudják, hogy főleg a Hortobágy környékéről kerültek lovak a Felső-Bodroghozbe.

Szórványos adatok vannak csupán a mangalicasertések áthajtásáról, szarvasmarha csempészetéről pedig egyáltalán nem tudnak: ez volt helyben legkönnyebben megvásárolható.

Háton hozták át a búzát, gabonát Szlovákiába a Bodroghöz magyar oldaláról. Az aszszonyok is nagy súlyokat cipeltek át, akik rászánták magukat – kitéve izgalomnak, megaláztatásnak. Volt, aki Újhelyből bort csempésztett át. Pácin, Rozvágy és más magyarországi falvak népével jó kapcsolat volt, gyakran rokoni. Velük megállapodva *bőrt, bőrárut, Bata-cipőt, cájgnadrágot* vittek át, s szalonnát, lisztet, gabonát hoztak cserébe. *Olajért, zsírért* ruha, cipő került a magyar oldalra.

Kettős veszélyt jelentett a *dohány* csempészése, amit mindkét oldalon különösen figyelték a fináncok. 10–15 kiló dohány már komoly értéket jelentett, csempészésre mindkét irányban vannak adataink. Nagyban segítette a csempészetet a második világháború után pár évig fennálló kettős birtokosság, a gazdasági útlevél használata. Borsi, Kistárkány, Nagytárkány, ill. Pácin, Rozvágy lakóinak a határ túlsó oldalán is volt földje, amit gazdasági útlevéllel mentek át megművelni. A szlovákiai oldalról pl. a bognárok igen sok szekeret adtak el a magyar oldalra: az új kocsit sárral kicsit becsapkodták, összemaszatolták, s azt ideát hagyva, régi szekérrel tértek vissza a munkából.

A csempészethez a határ két oldalán élő magyarság folyamatos kapcsolata, információcseréje kellett. Rokonok jártak át látogatóba. (Legálisan 1994-ig 80–100 kilométert kellett utaznia pl. a pácini polgárnak, ha meg akarta látogatni. pl. Perbenyikben élő rokonát, aki ugyancsak a határ tövében élt, a szlovák oldalon.) Búcsúkor, ünnepi miséken a túlsó oldalról érkezettek is gyakran hallgatták a papokat. Van olyan Ágcsernyőn élő adatközlő, aki 1925–26-ban még szökve járt át a pataki gimnáziumba. A gazdasági kényszer mellett a csempészet egy soha meg nem szakadó kapcsolatrendszernek is része.

A csempészettel kapcsolatban számos történet van, ami viszonylag kerek folklórtörténetként, szinte folklorizálódva él a vizsgált falvainkban – mára konkrét szereplők, helyszí-

¹⁴⁴ Várad Ferenc, Kistárkány. Szül. 1910.

nek nélkül. Egy részük azokról az ötletekről, ügyeskedésekről szól, amelyekkel a határőröket, fináncokat meg lehetett tévesztetni. Kistárkányban pl. fiatal legényekről tudnak, akik hosszú időn át dinnyével megrakott zsákokon, azokat mintegy tutajként használva csempészték át a Tisza magyarországi oldaláról a zsákokba kötött dohányt. Mások a csempészek megtévesztéséről, becsapásáról szólnak: a gabonászsákot cipelőre a sötétben szlovákul kiáltottak, mintha a határőr szólna. A csempész ijedtében elhajította a zsákot, amit a másik könnyedén hazavitt. „Még verekedés is lett belőle” – mondják, de a résztvevők valójában soha nem nyomozhatók ki. Van, aki arra emlékszik, hogy a sertéseket pálinkával itatták meg az áthajtás előtt, hogy el ne visítsák magukat. Vannak persze tragikus történetek is: pl. Pácinban és Karcsán arról a fiatalemberről, aki övébe kötött evőeszközökkel akarta átúszni a Karcsát, de terhe a vízbe húzta és megfulladt. Igen sok helyen tudnak arról, hogy a csempészek megölték az együttműködést megtagadó, őket elfogó fináncot. A valóságban azonban – sokféle megaláztatás, megpróbáltatás mellett is – a csempészet aránylag békés tevékenysége volt a határ két oldalán élő falvak népének, ill. az abba bekapcsolódóknak. Volt, akinek a „vérében volt”, volt aki alkalmanként szorult csak rá, de a csempészkedés mindig zajlott, s zajlik ma is.

F) Vándorlás a malmokhoz

A népesség különböző csoportjainak időszakos vándorlását figyelhetjük meg a malmokhoz. A korábbi századokban a vízimalmok és a szárazmalmok kisebb-nagyobb körzetekből vonzották őrléskor az egyes települések lakóit. Zemplén vármegye összeírásából ismerjük a malommal rendelkező településeket, ennek kapcsán lényegében kirajzolódik az őrlők vonzáskörzete is. Ez azonban nem állandó szerkezetű, mert – főleg vízimalmok esetében – a változó természeti tényezők a malmok működését erősen befolyásolták.

Balassa Iván tette közzé a szárazmalmok lajstromát, ami szerint 1809-ben a Felső-Bodroghozban Szomotor, Kisújlak, Rad, Szinyér, Zétény, Véke, Szentes (2), Nagygyéres (3), Örös, Nagykövesd, Szerdahely (2), Szolnocska, Lelesz, Kaponya, Csernyő, Kistárkány, Nagytárkány, Perbenyik, Bély (2), Helmec és Kisgyéres rendelkezett állati erővel hajtott őrlőberendezéssel. A tájegység déli részén Pácin, Agárd, Leányvár, Dámóc, Láca, Cséke, Ricse, Cigánd és Karád falvakban működött szárazmalom.¹⁴⁵ Ugyanez a forrás tartalmazza a vízimalmok felsorolását is: Battyán, Bacska, Lelesz, Zétény és Eszenke rendelkezett malommal a Latorca vizén. Ezek a magas vízállás miatt nem üzemeltek a bejárás – október közepe – idején. Rajtuk kívül apró csorgó malmokat írtak össze Céke, Kisbári és Borsi területén, ez utóbbiak csak záporok után üzemeltek.¹⁴⁶ Bizonyos, hogy – az említetteken kívül – számos vízimalom lehetett a 19. század elején a Bodrogon is: erre utalnak Fáy Barnabás, a Bodrog szabályozásáért felelős miniszteri biztos feljegyzései. Ezek szerint a mederben épített régi malomgátak akadályozzák az új gátak építését, azokat el kell bontani.¹⁴⁷ Dóka Klára szerint a Latorca és a Bodrog malmai és halászó vizei is nagy szerepet

¹⁴⁵ Balassa Iván 1973. 88.

¹⁴⁶ Zm. Lt. IV–1001/p./ 42. Szolgabírói jelentések.

¹⁴⁷ Zm. Lt. Loc. 268. No. 744–745.

játszottak a Bodroghöz északi részének elmocsarasodásában, főleg Zemplén, Ladamóc és Szerdahely malmi voltak veszélyesek.¹⁴⁸

Balassa említett írása¹⁴⁹ már említ adatokat a malmokba való vándorlásokra is: 1772-ben Bolyból – ahol nem volt malom – Zéténybe jártak őrleni, a dámóciak pedig Láca, Bély és Agárd őrlőit keresték fel. Számos hasznos információt tartalmaz erre vonatkozóan az investigatio adatsora is. A malmok egy része kendertörőt is működtetett, ami szintén vonzotta a közeli falvak népét.

A vízrendezés következtében a vízimalmok fokozatosan elvesztették szerepüket, a 19. század utolsó harmadában pedig – az őrlés technikájának megváltozásával – a gőzmalmok már a lokális centrumokba települnek.¹⁵⁰

Gazdasági szerepükön túl, a malmok a kultúraközvetítés, a műveltségi javak átadásának és átvételének a helyszínei. A szomszédos vagy távolabbi falvak népe a malmokban rendszeresen találkozott, ezek az alkalmak a kommunikáció sajátos lehetőségeit is megteremtették.

G) A hitélethez kapcsolódó vándorlásokról

A Felső-Bodroghöz településeinek népe – leszámítva a határ néhány egységesen kálvinista helységét – falvaink többségében nem egy vallást követ. Már a 18. század derekán is kimutatható a kálvinista, ritkábban lutheránus népesség együttélése a római katolikus és a görög katolikus tömbökkel.¹⁵¹ Ahol a felekezetek egyforma súllyal vannak jelen, ott mindig egyik felépítette magának az Isten házáat, de a kisebb vallási csoportok igen gyakran más falu templomába kényszerültek.

Meg kell jegyezni, hogy falvainkban a két háború közötti időszakban már teljesen elfogadott volt, hogy egymás templomába is eljártak a hívők, de az ünnepi istentiszteletek elképzelhetetlenek voltak más felekezetűek között. Pl. a katolikusok gyalog cipelték kosarakban megszentelni a húsvéti javakat, nem kis fáradságot vállalva a régi, nagy pászkák szállításával. A református falvak katolikus kisebbsége a szomszédos településekre vándorolt a karácsony éjféli misére, de ezt tette fordított esetben a másik is. Az egyházi igazgatás határai nem követték a falvak kapcsolatrendszerét, az országhatárok ugyancsak nem vették azokat tekintetbe.¹⁵² Az elmúlt évtizedekben erősen csökkent a lelkészek száma is, ami ugyancsak összefügg a különböző falvak népének effajta kapcsolatrendszerét. Pl. a zömében református Nagygéres római katolikusai a 8 kilométerre levő Királyhalmecre jártak templomba, Véke katolikusai 2 kilométerre, Bolyba mentek éjféli misére. Szentmária görög katolikus népe ünnepeken – a régi faluból – Zemplénbe ment át, az új faluból inkább lement egészen Bodrogszerdahelyre. Az 1989-et követő váltás után több felekezet épített

¹⁴⁸ Dóka Klára 1977. 110–111.

¹⁴⁹ Balassa Iván 1973. 90.

¹⁵⁰ 1873-ban Zemplén vármegye két járásában – amelyekre az összeírás kiterjedt – 207 vízimalom, 10 szélmalom – a déli, síksági részeken –, 12 gőzmalom és 66 szárazmalom működött. Vö. Balassa Iván 1973. 91–92.

¹⁵¹ Vö. Kalavsky, Michal 1994. 312–315.

¹⁵² A határ menti magyarországi falvak ünnepi istentiszteletein – az emlékezet szerint – az 1950–60-as években is gyakran többen voltak, mint a falu lélekszáma: átszöktek a zöldhatáron a szlovákiai falvakból is.

magának templomot, de legalább kisebb kápolnát: pl. Szentmária görög katolikusai, vagy ugyanez a felekezet Szomotorban, ahova Magyarországról jár át a lelkész.

A búcsújárás jelentős csoportok rendszeres, időszakos vándorlásának alkalma volt. Falvaink katolikusságának rendszeres találkozási alkalmai voltak a *templombúcsúk*: ilyenkor a közeli falvakból összegyűlt a rokonság. De nem csak rokonok jöttek, hanem útra kelt ilyenkor a szomszédos falvak népe is. Bár vidékünkön nincs nagy búcsújáró hely, a római katolikusság számára nagyobb találkozási alkalom volt Sátoraljaújhelyben Szent István-nap búcsúja, a görög katolikusság búcsújáró központja pedig Bodrogszerdahely volt.

Falvaink katolikussága rendszeresen felkereste a távolabbi tájak nagy búcsújáró helyeit is. A búcsúsok útját jelentősen befolyásolták az országhatárok is, bár az elmúlt évtizedekben – autóbuszokkal – újra rendszeresen látogatták a szlovákiai magyarok a magyarországi szent helyeket is. A mai Magyarország területén *Máriapócs* vonzotta a legtöbb zarándokot a bodrogi görög katolikusságból. Szinte valamennyi felső-bodrogi településen él az emléke a pócsi búcsú látogatásának. Az Észak-Zemplénből Pócsra menő ruszinok gyakran szálltak meg éjszakára a Helmec környéki falvakban. A Pócsra induló processziót egyes falvakban a rózsafüzér társulatok szervezték (pl. Rad). A Bodrog mente és a Latorca mente egyes településein elevenen él *Mátraverebély–Szentkút* búcsújának emléke, Szinyérből – a magyar időben – még *Máriabesnyőre* is eljutottak adatközlőim.

A két világháború közötti időben sokan látogatták *Ungvár* búcsúját, különösen a Latorca mellékéről. A Felső-Bodrogi nyugati oldalának falvai inkább *Kassa* kálváriáját keresték fel, de eljártak *Barkára* is. Kevéssé voltak látogatottak vidékünkéről *Lőcse*, *Stara Hora*, *Marinka*, *Szoscson* búcsúi.

Bár a búcsúk jobbára az egyes felekezetek ünnepei köré szerveződtek, a különböző vallásokhoz tartozók felkeresték egymás szent helyeit. „Mindegy az, hogy mékbe megy az ember! Egy istent hisz! – mondja szomotori adatközlőm, s véleményét igen sokan osztják.¹⁵³ Ily módon az egyes falvak templombúcsúin is gyakran találkoztak a magyarok szlovákokkal, ruszinokkal, nem beszélve a nagy búcsújáró helyek etnikai tarkaságáról.¹⁵⁴

Barna Gábor mutatott rá, hogy a búcsújáró helyek az árucseré lokális központjai is, ahol az egyes vidékek kézműves javai is integrálódnak, s az élelmiszer-, kegyes- és más árusok mellett a legkülönbébb ruházati cikkek, olykor mezőgazdasági eszközök árusai is felbukkannak.¹⁵⁵ Sajátos sokadalmak voltak a búcsúk, a különböző adottságú tájak gazdaságának is találkozóhelyei.

3. A szállítás a termékcseré szolgálatában

A) Az utak, hidak, vámok és révek szerepéről

A bodrogi kapcsolatait, a vidék gazdasági forgalmának lehetőségeit alapvetően behatárolta az utak minősége, más vonatkozásban befolyásolta azt a vízi átkelés lehetősége, nem utolsósorban – a feudális időszakban – a vámok szedése. A vízrendezés előtt az áradá-

¹⁵³ Szemán József, szül. 1926.

¹⁵⁴ A pócsi búcsú interetnikus vonatkozásáról: *Udvari István* 1992a. 123–174.

¹⁵⁵ *Barna Gábor* 1986. 39–50.

sok a legforgalmasabb utakat is nehezen járhatóvá tették, a magas vagy a túl alacsony vízállás a kompok, hidasok mozgását akadályozta. Nem túlzás azt állítani, hogy amint a Bodrogek gazdasága együtt fejlődött és változott a gátak megépítésével, a vizek kordába szorításával, ugyanezek a gátak biztosították a folyamatos és gyors forgalmat is, megnyitva az év valamennyi szakaszában tájunkat a külső kapcsolatok számára. A feudális kor iratanyagában igen sok forrás maradt fent, ami igazolja a vármegye és az itt élő nép folyamatos küzdelmét a közlekedés biztonságáért, az árvizek megfékezéséért. Mindez azonban nagyobb léptékű feladat volt annál, hogy helyi erővel megvalósítható lett volna.¹⁵⁶

A Bodrogek vízrajzi adottságai miatt rendkívül nagy volt a hidak és a révek jelentősége s csöppet sem véletlen, hogy a feudális jogalkotás évszázadokon át vissza-visszatért a vámok szabályozására. A vámok megfizetése alól az 1723. évi 25. törvénycikk mentesítette a nemeseket, még akkor is, ha azok portékáit fogadott szekeresek szállították. (Igaz, taksálatás nélkül, saját elhatározásból adhattak a hídnál vagy a révnél pénzt. Nem kellett fizetniük a polgároknak, ha azok saját termékeiket vitték eladni (1498. 35. tc.), de mentesek voltak a vám alól a malomba, örlőbe menő jobbágyok, ugyanők, ha úrdolgára mentek, s erről levelük is volt (1635. 71. tc.), s nem fizettek a papi személyek, deákok sem.¹⁵⁷

Számos adat utal arra, hogy az ármentesítések befejezéséig, s az azt követő útépítéséig a közlekedés feltételei az évszakok, főleg a vízjárás szerint változó volt, s a közlekedés gerincét képező középkori útvonalak mellett időszakosnak is nevezhető átkelőhelyek és utak is szerepet kaptak a bodrogekziek mozgásában. A vármegye pl. többször felméri a kisebb vizek kiszáradása miatt szükségtelenné váló hidakat. Miközben új hidak épülnek tehát az igények, változó feltételek szerint, mások elveszítik jelentőségüket.

Bár a vármegye igen nagy gondot fordít az utak folyamatos javítására, s nem csak a lakosság robotterhével kell itt számolnunk, hanem napszámosok munkájával is,¹⁵⁸ a természeti feltételek miatt a munka rendkívüli erőfeszítéseket igényel.

Az útvonalak kijelölését viták is kísérik, amit *A Lelesz Kaposi Útról különös vélekedésem* című fogalmazvány is igazol.¹⁵⁹ Ismeretlen szerzője – szemben a vármegyei küldöttség által kijelölt, Lelesztől északra vezető útvonallal – egy kereskedőútra javasolja felfűzni Szabolcs, Zemplén és Ung vármegyéket, Királyhelmetől Salamon és Csap irányába kívánja vezetni az utat, északra pedig – Kapos felé a leleszi rév érintésével – haladna az tovább Ungvár felé.

Anélkül, hogy a bodrogekzi utak történetét részletezném, összegzően meg kell állapítani, hogy a vízrendezés, gátak építése fokozatosan formálta ki a Bodrogek úthálózatát. Együtt fejlődött az a táj átalakítását kísérő új gazdasági struktúrával, a belső forgalom igényeinek is megfelelően. Bár a gátak segítségével kiemelték a táj úthálózatát, az máig magán viseli az egykori vízjárások nyomát, s bizonyos részleteiben megváltoztathatatlan. A Bodrogekben másfajta távolságok vannak az országúton, s mások a gyalogos közlekedésben.

¹⁵⁶ A Bodrogek vízrendezésének történetéhez összegzően: Mailáth József 1896.; Lásd még: Dóka Klára 1977.

¹⁵⁷ A zsidókat az 1530. évi 15. tc. és az 1647. évi 91. tc. kizárta a vámok árendálásából. Zm. Lt. Deputatiók, 39. csomó.

¹⁵⁸ Pl. 1812-ben napi 15 garas volt a bér a híd- és útépítéseknél. Zm. Lt. Loc. 382. No. 269.

¹⁵⁹ Zm. Lt. Deputatiók 40. doboz.

A közelinek látszó templomtornyok ellenére az országút olykor hosszasan kanyarog a szomszédos faluig, s a közkeletű turistatérképek is megtévesztik a járatlan látogatót.

A révek, vízi átkelőhelyek jelentősége rendkívül nagy volt a Bodroghözben, a vidék népességének jó részével nem volt alternatívája a révnél vízen való átkelésnek. Leszámítva a téli hónapokat, egyértelműen irányítják a vízi átkelők a tájak közötti forgalmat. A hidak a legforgalmasabb utaknál folyamatos átkelést biztosítanak, de a kistájak belsejében fekvő települések lakói azokat olykor csak igen jelentős kerülővel közelíthették meg. Nem elhanyagolható persze a gázlók szerepe sem: nyáron pl. a Latorcán még a sertéseket is át lehetett hajtani az ismert, sekély vizeken. Télen – különösen a réveknél – szalmával és locsolással *hizlalták* a jeget, ami aztán biztonsággal elbírta még a sóval, fával megrakott szekereket is.

Molnár András (1799) azt írja: „Itten a Bodrog közre bé s kijáró Rév, vagy Hidas, mellyel a Tárkányi Só Háztól viszen az út *Kassa és Nagy Mihály* várossa felé”.¹⁶⁰ Ugyanő Zétényről említi, hogy ott *révhajó* van, ami a sós szekereknek Tárkányból Sóvár felé biztosít átjárást a Latorcán.¹⁶¹ Fényes Elek szerint a 19. század derekán *Pturska* (Szirénfalva) is rendelkezett révvél a Latorcán, amin a Bodroghözre járt az Ung-vidék népe,¹⁶² bizonyára nem volt elhanyagolható – a Kisvárda felé vivő leányvári rév mellett – a Dombrád felé közelítő, cigándi hidas jelentősége sem. Erről 1799-ből van adatunk, csakúgy, mint Alsó-Berecki révjéről, ami Újhelyt kapcsolta be a Tiszántúllal zajló forgalomba.¹⁶³ A Bodroghöz délkeleti csücskénél Szabolcs (Balsa) felé nyílik átkelési lehetőség. A folyók azonban a 20. században is meglehetősen hektikussá tették a forgalmat, s lényegében a második évezred végéig kellett várniuk a bodroghözieknek arra a hídra, ami – Cigándnál – állandó és folyamatos átkelést jelent a szabolcsi oldalra.

A fő közlekedő utak közelsége vagy távolsága, az átkelőhely megközelíthetősége meglehetősen különböző feltételeket teremtett falvaink számára. A Latorca vízrendezésének elhúzódása miatt, pl. Rad két településrésze között még a második világháború után is csak a karókkal kijelölt sávban lehetett a fogatokkal közlekedni áradáskor, mert onnan leterve könnyen vízbe veszett állat és ember is. Radban, Zétényben még az 1940-es években is előfordult, hogy ladikon mentek a vasárnapi misére, a templomdombon kikötve járműveiket a lakosok. A Felső-Bodroghöz keleti oldalának falvai tudtak mozogni Csap, ill. a Kárpátalja irányába (pl. Kiscsernyő, Bacska, Battyán), de a Tiszántúlra indulva már egészen Zemlénagárdig le kellett menniük, hogy a Tiszán átkelhessenek.

A Bodroghöz részletező közlekedésföldrajzi, -történeti, nem utolsósorban azzal összefüggő néprajzi vizsgálata tanulságos feladat lenne. Itt csupán arra kell még utalnom, hogy a vízrendezés lezárulását nem sokkal követte a trianoni határok megvonása, s a táj korszerű úthálózatának kiépítése már az új országhatároknak megfelelően történt. A belső úthálózat gerincét a Slovenské Nové Mesto–Borsi–Szöllöske–Bodrogszentes–Királyhelmece–Ágcsernyő vonal képezi, amit ÉK–DNy-i irányban a (Nagykapos)–Lelesz–Királyhelmece vonal egészít ki. A Felső-Bodroghöz falvai főleg az előbbire fűződnek, s úgy tűnik, hogy kevésbé kapcsolódnak össze a Latorca vízen túli, ungi oldalával, mint a korábbi századok-

¹⁶⁰ Molnár András 1799. 126–127.

¹⁶¹ Molnár András 1799. 146.

¹⁶² Fényes Elek 1851. III. 266.

¹⁶³ Molnár András 1799. 134.

ban. A Tokaj-Hegyalját – Bodrogszerdahelyen át – Ungvárral összekötő út teljesen elveszítette jelentőségét a 20. század folyamán. A Felső-Bodrogek közlekedéshálójában végvidék lett, s egyes félreeső települései (Rad, Vécs, Bodrogszög, Örös, Battyán) e végvidékeknek is a peremére szorultak.

B) A bodrogi fogatokról

A nagy testű haszonállatok tartása vagy azok hiánya, haszonvételük módja, munkaerőjük különféle formában történő alkalmazása a hagyományos társadalmak fejlődésének, munkakultúrájuk történetének eltérő formáit körvonalazza. Az európai parasztok mezőgazdasági termelésének története különösen árnyaltan összetett ebben a vonatkozásban: a munkaállatok, befogásuk eszközkészlete együtt fejlődött a kerekes járművek valamint az eke és a szántás történetével, s kontinentális méretekben kimutatható azok – ill. egyes részleteik – elterjedése, innovációjuk hatása a parasztok termelőtevékenységére. A munkaállatok tartásmódja évszázadokon át sajátos összhangot teremtett a parasztüzemek szervezetében és tevékenységében, arányaik megváltozása a feudális mezőgazdasági termelési mód, az agrotechnika ipari forradalom utáni strukturális átalakulásának nyomjelzője.¹⁶⁴

A 19–20. századi magyar mezőgazdaság történetében is több vonatkozásban megkülönböztetett figyelmet érdemel a paraszti igaerő kérdése, ezek közül itt kettőt emelek ki. Az egyik az, hogy a mezőgazdálkodás – a táj átalakításával is összekapcsolódó – szerkezeti átalakulása különféle üzemszervezeti formákat hozott létre, s árnyalt viszonyrendszert alakított ki a földművelés és az állattartás között. Vagyis felvetődik az a kérdés, hogy megmaradnak-e a korábbi gazdasági irányultságok, törekvések, vagy – esetleg azok mellett – újfajta gazdasági stratégiákra nyílik lehetőség. A másik problémakör részben ez utóbbi vonzata: akár a hagyományos termelési módszerekkel, akár az újfajta szakosodáshoz formálódó munkakultúrával, több és nagyobb távolságú mozgást igényel-e a szállítás – elsősorban természetesen az értékesítés, a piacok felkeresése érdekében.¹⁶⁵ Mindkét kérdéskör szorosan összefügg a paraszti polgárosodás, a modernizáció folyamatával, a termelés és műveltség táji tömbjeinek formálódásával is.¹⁶⁶ Ez is komplex probléma-nyaláb, amiből itt csupán két elemet említek. Egyrészt, hogy a mezőgazdasági termelés növelése a 19. század derekától egyre inkább csak annak hatékonyságával, nem utolsósorban új fajták rendszerbe állításával valósítható meg, ennek feltétele azonban a különböző tájakon és az eltérő társadalmi rétegeknél más és más. Másrészt, a földrajzi hely és helyzet – a közlekedési struktúra átalakulásával együtt – eltérő esélyt teremt a különböző tájak népe számára, még akkor is, ha az elzártság nem olyan erős, mint a tájálalakítás (vízrendezés) előtt, s a közlekedésnek és szállításnak is új ágazatai honosodnak meg (pl. a vasútállomásokra történő fogatos szállítás).¹⁶⁷

Az eddigiek is érzékeltetik, hogy a feudális termelési módból – lassan és nagy táji differenciákkal – polgárosodó, kapitalizálódó mezőgazdaság termelésének igaereje is folya-

¹⁶⁴ Braudel, Fernand 1985. 343–353., Hoffmann Tamás 1998. 102–106. Az igaerő magyarországi történetéről összegzően: Bodó Sándor 1990.

¹⁶⁵ Orosz István 1979. 1039–1117., Orosz István 1994. 167–177., Az ipari forradalom utáni Európa gazdasági változásairól összegzően: Pounds, Norman J. G. 2003. 417–434.

¹⁶⁶ Kósa László 1990. 65–78.

¹⁶⁷ Frisnyák Zsuzsanna 2002. 147–170.

matosan módosult, s változásának folyamata sok szálon függött össze a paraszti termelőtevékenység táji változataival.

a) A domináns igaerő Magyarországon a feudális korban is differenciált volt tájanként, annak ellenére, hogy a szántás nagy munkaereje éppen úgy a nagy testű ökrök alkalmazását preferálta, mint a kontinentális állatkereskedelem.¹⁶⁸ A 19. század végéig azonban nincs megbízható forrás, lehetőség az alkalmazott igaerő területi összevetésére. A legkorábbi, egységes szempontú forrás, a *Bodó Sándor* által elemzett, 1895-ös összeírás vármegyei összesítései azonban elfedik a kistájak differenciált igaerő-használatát. A nagy területű Zemplén vármegye domináns lófogataihoz képest,¹⁶⁹ a Bodroghöz településein alapvetően kiegyenlített volt a ló- és a szarvasmarhafogatok aránya, s dominancia a települések túlnyomó többségén nem mutatható ki egyik vagy másik fogatolt igásállat javára. Ha azonban ragaszkodunk a statisztika kvantitatív mutatóihoz, akkor a szarvasmarha igázásának egységes tömbjei rajzolódnak ki a szlovákiai Bodroghöz területén, a Latorca és a Bodrog mentén, egy északkelet–délnyugati sávban: a szarvasmarhafogatok többsége mutatható ki *Bodrogszög, Kiskövesd, Bodrogszerdahely, Bodrogvécs, Szomotor, Kisújlak, Pálfölde, Rad, Bodrogszentmária, Szinyér, Véke, Boly és Zétény*, amihez – szinte szigetként – a Királyhelmechez közeli *Kisdobra* mutatója társul.¹⁷⁰ (Külön említtem majd *Kisgéres* példáját.) Bár mindig lokális okai, kiváltói és feltételei voltak az igaerő alkalmazásának, bizonyosan kimutatható kapcsolat volt a szarvasmarha fajtaváltása és az igaerő változása között, még akkor is, ha a megjelenő új fajtákkal a tehenek igába fogása is terjed, szemben a nagy testű szürkemarha ökrének jármolásával. Amíg a 19. század végére Zemplén vármegye településein jelentős részén már lezajlott a szarvasmarha fajtaváltása, addig a Bodroghözben még domináns volt a magyar fajta: 1895-ben 21 636 magyar és 1421 színes, 1911-ben pedig 14 262 magyar és 7281 színes jószág volt. Vagyis a 20. század első évtizedének végén még a bodroghözi szarvasmarha-állomány 79,2%-a hagyományos szürke magyar állományhoz tartozott.¹⁷¹ A fajtaváltás alapvetően összefüggött természetesen a Bodroghöz vízrendezésével, a tájatalakítással, a megváltozó legelők és a takarmánybázis egész kérdéskörével is. A gazdálkodás újfajta természeti feltételei azonban nem eredményeztek gyors és automatikus változást a gazdálkodás, a paraszti üzemszervezet struktúrájában.

b) A Bodroghöz állattartásának takarmánybázisát a vízrendezés előtt a természetes legelőterületek (erdő, rét) és az ugar, ill. – a termés betakarítása után, kisebb jelentőséggel – a szántóföldek adták. A 18. század első harmadától kezdve már jól adatolható, hogy az egyes bodroghözi falvak határa egészen különböző legelőterülettel és -minőséggel bírt, s hogy a kevesebb legelővel rendelkező falvak népe mind a nagyobb határú települések, mind pedig a szomszédos vármegyék – főleg Szabolcs és Bereg – falvainak határára is adott heverő, kintháló jószágot. Ugyancsak jelentős mennyiségű adat jelzi, hogy a majorságok – erőszakos földesúri foglaltságok révén – kiterjedt rét- és legelőterületeket foglalnak el a jobbágyok-

¹⁶⁸ *Bodó Sándor* 1990. 64–65.

¹⁶⁹ *Bodó Sándor* 1986. 192., *Bodó Sándor* 1990. 66. és 8. kép. Lásd még: *Takács Péter–Udvari István* 1992. 21.

¹⁷⁰ *Viga Gyula* 1996. 158.

¹⁷¹ *Mailáth József* é. n. 179.

tól,¹⁷² de egyre szigorúbbak voltak a nagy fontosságú legelőket adó erdőterületet védő rendelkezések is. Vagyis nem csupán a nagy volumenű erdőirtások, hanem az erdővédelem is egyre összefüggőbbé szorította a legeltetés lehetőségét.¹⁷³

Az állatállomány takarmánybázisát tekintve, fontos tehát, hogy a Bodrogház alsó, mai magyarországi területén a vízrendezés hatására mintegy harmadával megnőtt a gyepterület: pl. Cigándon 30,1-ről 37,0%-ra, Karcsán 18,6-ről 55,6%-ra, Kisrosvágyon 14,3-ről 37,8%-ra, Pácinban 32,0-ről 46,9%-ra, Ricsén 18,0-ről 43,6%-ra Tiszakarácson 12,5-ről 49,3%-ra, Vajdácskán 26,3-ről 41,5%-ra. Vagyis, miközben a táj átalakításának legszembetűnőbb hatása a gazdálkodás struktúrájára a szántóterületek megnövekedése, a korábban leginkább vízjárta határok továbbra is az állattartás jelentős bázisát képezik. Más a helyzet a Felső-Bodrogházban, ahol csupán azok a Latorca menti falvak mutatnak a 19. század végén is kiugró területű legelőterületeket, ahol a vízrendezés csak a 20. század derekán történt meg. Nem véletlen, hogy ezek a falvak fogadják határukra más települések kintháló hízójószágát: pl. a Zétény határában levő, *Eszenke* nevű legelőre, ahol egészen a közös gazdálkodásig jelentős legeltető állattartás zajlott. De a Latorca mente jelentős mennyiségű legelő állatot gyűjtött egybe tavasztól ősziig, beleértve az igazított ökröket is, amiket legelőn tartottak, csak a nyári hordás idejére tereltek haza a falvakba.¹⁷⁴ Ezek a települések őrizték meg legtovább az ökrök igazításának hagyományát is.

Egészen a kollektivizálásig megmaradt a más határon való legeltetés gyakorlata, s a csak lassan és fokozatosan megszűnő ugar megőrzi jelentőségét az állatok legeltetésében. Hasonlóan fontos szerep jutott a szövetkezetek kialakulásáig a szabaduló rét és a tarló legeltetésének: az előbbi területén olykor összeért a szénagazdálkodás és a legeltetés gyakorlata, az utóbbi leginkább a fiatal borjúcsordák első legelőjéül szolgált. A bodrogházi falvak többségében továbbra is minden talpalatnyi területet igényelt az állatállomány tavasztól ősziig való legeltetése valamint a kiteleltetése, s a téli istállózás takarmánybázisa a második világháborúig a széna maradt, amit ugyancsak a víz menti falvak népetől vettek, vagy részben kaszáltak.

c) Mint fentebb számadatokkal is utaltam rá – bizonyos értelemben függetlenül az igarótól – a bodrogházi falvak jelentős részének az eladásra nevelt szürkemarha, jelentős részében hízott ökrök értékesítése jelentette az alapvető gazdasági hasznát, különösen a trianoni határok megvonásáig. A csehszlovák állam területén maradt bodrogházi falvak gazdái még az 1920-as évek végén, 1930-as évek elején is számosan kereskedtek Beregszász, Ungvár, Munkács, Csap vásárain nagy testű ökreikkel. Több településen, pl. a hagyományosan „ökörtartónak” tartott Kisgéresben, Radban, Szinyérben, Zétényben akkor is neveltek nagy szarvú ökröt még az 1920-as, 1930-as években is, ha lófogattal mentek piacra, vásárba. Ezekben a falvakban csaknem a második világháborúig hozzátartozott a jó *gazda* státusához az erős, ápolott szarvú ökrökkel vontatott fogat, miközben a törpebirtokon gazdálkodók tehenet jármoltak. Megmaradt az ökörfogat az uradalmakban is. Mindezt persze magyarázhatjuk a gazdálkodás lokális feltételeivel, számomra azonban úgy tűnik, hogy a dolog ennél lényegesen árnyaltabb. Amint azt a recens adatok is megerősítik, az egyes pa-

¹⁷² Gyimesi Sándor szerint Zemplén vármegye településeinek a 18. század végére a paraszti földállomány 23–59%-át csatolták erőszakosan a majorságokhoz. Idézi: *Bodó Sándor* 1992. 40.

¹⁷³ *Viga Gyula* 1996. 11–41.

¹⁷⁴ *Viga Gyula* 1996. 56–60.

rasztüzemek irányultsága, sokszor azonban egyszerűen a „megszokás” határozta meg, hogy lovas vagy ökrös fogatokkal dolgoznak és szállítanak. Kiszélesedve a 18. század elejétől adathozható az ígás ökrös tartásának jelentősége, s az igaerő használatának változását nem tudjuk a tartásmóddal magyarázni. Sem a paraszti generációk változása, sem az ekekapu elterjedése, érdemben a növénytermesztés változása (pl. korai burgonya) és az azzal kapcsolatos piacozás sem változtat azon. A lovas fogatok elterjedését ahhoz a kistársadalmi, szegényebb paraszti réteghez köthetjük – nemcsak Kiszélesben, de az egészségtelen birtokstruktúrájú Bodroglakban ez meglehetősen széles társadalmi réteg –, amelyet nem tart el a saját parasztbirtoka, hanem a családi gazdálkodás mellett más, a paraszti munkával azonban alapvetően összekapcsolódó tevékenységre is kell vállalkoznia. Ez a mobilabb társadalmi réteg szakít leghamarabb az ökrfogatok használatával, de csak akkor, ha mellette fejős tehenekeket is tud tartani. A többség számára azonban a teheneke igázása veszi át az ökrfogatok szerepét, a haszonvételnek több formáját egyesítve szegényes üzemszervezetében.

C) A tatározás közvetítő szerepéről

A Bodroglak geográfiai, vízrajzi adottságai alapján egyáltalán nem meglepő, hogy az elmúlt évszázadok során igen nagy jelentősége volt a vízi tatározásnak. A Kárpát-medence vízrajzában azon jellemzője, hogy a folyók a peremterületek irányából futnak a centrális síkvidék felé, nagyban segítette, hogy a vizek hátán teljesen természetesen utazhattak a peremterületek javai a belső vidékek felé.

A Tisza vízi tatározásának történetét meglehetősen jól ismerjük,¹⁷⁵ ám kevésbé ismert, hogy a Bodroglak vízi tatározás is jelentős forgalmat jelentett Zemplén vármegye középső és alsó területei között, ill. Tokajtól tovább az Alföld irányába. Az 1772-es investigatio szerint, pl. Szürnyeg lakosai a Bodroglak vizén tatárfákat tatároztak, s azon mindegyféle kereskedést űztek. Imreg bevallása szerint: „A falu alatt folyó Bodroglak vizén hajókon fát és fából csinált edényeket a Tisza mellékére vihetnek. Nemkülönböztetve halat foghatnak, és mind azt, mind egyéb eladó portékáikat hajón alá-felé eladni vihetik.” Borsik lakosai is azt vallották, hogy a tatárukon elfolyó Bodroglak vize alkalmas lenne a hajótatárral való kereskedésre, de ők nem élnek vele.¹⁷⁶ A már többször idézett Molnár András is megemlíti (1799), hogy a fát, tatárfákat a Bodroglak tatározzák le a zempléni falvak, tatárlakon tatározzák le azokat Tokaj-Hegyaljára, s ez a környék egyik fő jövedelmét jelenti.¹⁷⁷

A Tisza vízi tatározásával foglalkozó irodalom elsősorban azt tatározza alá, hogy az erdős hegykeret fája, főleg fenyője úszik évszázadokon át a sík vidék felé.¹⁷⁸ Forrásaink arra figyelmeztetnek, hogy Zemplén vármegye Tisza menti része és a Bodroglak a 18. század derekán még ugyancsak jelentős felesleggel rendelkezett a fából, s azt is a Tiszán tatározták az Alföld belsejébe. Például a leányvári erdőről 1742-ben jegyzik fel egy peres iratban, hogy „... az allföldről emberek jöttek Csonaknak, vagy is egyéb kivontató fákat venni...”

¹⁷⁵ Betkowszky Jenő 1955., Betkowszky Jenő 1961., Juhász Antal 1962., Barna Gábor 1988., Boros László–Korompay Gábor 1979., A Felső-Tisza áruszállításáról utóbb: Boros László 1994., Bellon Tibor 2003. 139–170.

¹⁷⁶ Takács Péter–Udvari István 1995. passim.

¹⁷⁷ Idézi: Udvari István 1992.

¹⁷⁸ Összefoglalóan: Viga Gyula 1990. 190–194.

Ugyanott említik, hogy az udvarbíró egy vásárló „száraz Malomra készítettett ágasait a Tiszára hanyatta” A leányvári erdőn abban az évben pl. Vass Molnár Ferenc szegedi lakos szerepelt, aki „tíz fenn álló Tölgy fára, nem különben három *láblóra* való fákra meg egyezvén Leányváry Erdőn” a tölgyfákért 2-2 máriást fizetett, de többször említ az irat másutt is *alföldi embereket*, akik fáért jönnek s *láblón* úsztatják le azt a Tiszán.¹⁷⁹

A vízrendezés utáni Bodrog tutajozására nincs adatom, ami vélhetően a Bodrogtörő területének összezsugorodását is jelzi. Ugyanakkor a tiszai tutajok forgalma egészen a második világháborúig nyomon követhető. A Bodrogtörő Tiszához közel fekvő falvaiban az idős emberek jól emlékeznek a tutajos ruszinokra, akik gyümölcsöt is hoztak *szálaikon*. A Tisza forrásvidékéről igen sok fa úszott még a 20. század első felében is: rönkként vagy a szolymai fűrésztelepen feldolgozott formában. A kisdobrai görög katolikus esperesség halotti anyakönyvének bejegyzése szerint *Ján Moyš* tutajos (Bíla, cirker) 1938. július 9-én a Tiszába fulladt. A legközelebbi faluban, a sószállítás központjaként működő Nagytárkányban temették el július 11-én.

D) A vasúton járó polgárosulás (Néhány mondat a bodrogtörői vasútról)

Közkeletű az a vélekedés, ami Magyarország 19. századi gazdasági és társadalmi fejlődését az infrastruktúra átalakulásával kapcsolja össze, amely szerint a térség polgárosodása a vasúti síneken közlekedett. Hangsúlyos szerepet játszott a vasút az ország peremterületeinek gazdasági fellendülésében: kereskedelmi útvonalat, piacot – nem elhanyagolható módon – munkalehetőséget teremtve.¹⁸⁰ A társadalom és a kultúra kutatói meg lehetőségen jól érzékelhetik, hogy az egyes települések és népcsoportok esetében mennyire eltérő mozgásteret, gazdasági és művelődési esélyt jelentett – s jelent ma is –, hogy a vasút érintette vagy elkerülte az adott falut és közösségét.

A kiegyezést követő évtizedben kiépülő vasútvonal nem csak a Bodrogtörő – valamint a Kárpátalja – egész gazdasági stratégiájában kapott meghatározó szerepet, hanem közvetlenül is befolyásolta falvaink, ill. az egyes parasztüzemek lehetőségeit.¹⁸¹ A legnagyobb jelentőségű, Kassáról – Sátoraljaújhely, Csap, Beregszász, Nagyszőlős, Huszt, Máramarosziget, Kőrösmező érintésével – keletre vezető vasútvonal rendkívüli értéke éppen a háború utáni határmegvonásokban mutatkozik meg: a magyar–csehszlovák határ új vonala délről követi az utódállam Csehszlovákiának juttatott vasútvonalat.¹⁸²

A Bodrogtörő Borsi és Bodrogszerdahely között átlépő, a Felső-Bodrogtörőben Szomotor, Nagygéres, Perbenyik, Kisdobra, Bély és Csernyő településeken – vagy azok közelében – megálló vonatok a vasút kiépítésétől kezdve gyűjtő- és lerakóhelyei voltak az áruszállításnak és értékesítésnek mind az uradalmak, mind a parasztüzemek vonatkozásában. Megítélésem szerint, a megerősödő gazdasági szerep befolyásolta az említett települések lélekszámának alakulását is, s bizonyára nem véletlen, hogy 1880–1941 között az említett Borsi (479-ről 1016), Bodrogszerdahely (1013-ról 2049), Szomotor (436-ról 1345), Nagygéres (523-ról 1430), Perbenyik (755-ről 1339), Kisdobra (452-ről 547), Bély (628-ról

¹⁷⁹ Zemplén Megyei Levéltár Loc. 45. Nr. 160.

¹⁸⁰ A kérdésről összegzően: Majdán János 2002. 303–324.

¹⁸¹ Frisnyák Sándor 1990. 103.

¹⁸² Petrichevich-Horváth Miklós 1938. 1100–1102., Összegzően: Palotás Zoltán 1990. 45–48.

1087) népessége az átlagot meghaladóan növekedett.¹⁸³ (A vízrendezés ez irányú hatásáról korábban írtam.) Sajátos viszont ebben az összefüggésben Ágcsernyő szerepe: a második világháború után válik – átrakóhelyként és a vasúti teherszállítás átkelőhelyeként – vasutasközponttá. Állandó népessége nem mutat kiemelkedő emelkedést (359-ről 560), ám a környező bodrogi falvakból százával vonzza a segédmunkásokat, kétéves dolgozókat.

A vasútállomások lokális centrumok is voltak, különösen a kisebb vasúti csomópontok, amelyek aránylag sok embernek adtak munkát, s – apró piacaik révén – fel is szívták a bodrogi falvak népének termékfeleslegét. A vasútra való fuvarozás hamar kialakította azt a fuvarosréteget, amelyik beszállította a falvak terményeit, portékáit a vasútállomásokra. Ez a réteg egyfajta közvetítő szerepet is vállalt a javak cseréjében.¹⁸⁴

Az elsődleges jelentőségű, „nemzetközi” vasútvonal gazdasági jelentősége Trianon után megnőtt, mivel a határrendezés átmetszte a Kárpát-medence hagyományos, észak–déli irányú, főleg a folyóvölgyekben futó közlekedőfolyosóit. Az így megcsonkolt felsőmagyarországi utak forgalmát – Pozsonytól Kőrösmezőig – ez a nyugat–kelet irányú vasútvonal fűzte fel, a felső vidék javait ez gyűjtötte össze.

Új helyzetet teremtett a vasútvonal történetében a második világháború utáni határmódosítás, amikor a Szovjetunió kiterjesztette impériumát Ukrajna kárpátontúli területére (Kárpátalja). Ágcsernyő határállomássá, átrakóhelyé alakult: a szovjet vasút eltérő műszaki paraméterei nem engedték meg a közvetlen forgalmat. Bár elveszítették kárpátaljai piacait, a szlovákiai Bodrogköz számára a vasútvonal megtartotta jelentős szerepét, s Kassa irányában folyamatosan zajlik a vasúti szállítás. *Bodrogszerdahely, Legenyemihályi* és főleg *Kassa* közönségesen látogatott maradt a bodrogi falvak népe számára.¹⁸⁵ A csehszlovák állam ipari régiói fontos felvevői voltak a sík vidékek mezőgazdasági termelvényeinek. A közös gazdálkodás idején is voltak kis háztáji parcellái a szlovákiai parasztoknak, amelyeken – ahol piac, ill. szállítás volt – zöldségféléket, kerti veteményeket termesztettek eladásra. Önálló tanulmányban volt alkalmunk megvizsgálni *Kisgéres* gazdálkodásának változását, s egyértelműen azt tapasztaltuk, hogy a termelvényeket összegyűjtő vasútállomások közelsége az 1960-as évek derekától, végétől jelentős kerti művelést indukált a szlovákiai Bodrogköz néhány településén. Ezek dinnyét, uborkát, paradicsomot, paprikát és zöldségféléket termesztettek, s értékesítettek jelentős haszonnal. Bár az 1990-es években komoly zavar támadt az értékesítésben, láthatóan a mai viszonyok között is gazdasági kitörési lehetőséget jelent ezeknek a termelvényeknek a művelése.¹⁸⁶

Nem elhanyagolható azonban a Bodrogköz településeit összekapcsoló kisvasutak, helyi érdekű vasutak szerepe sem. A *Bodrogi Gazdasági Vasutak Rt.* az utolsó békeévben, 1913. augusztus 13-án nyitotta meg első pályaszakaszát, ami Királyhelmece és Cigánd között szállította az utasokat és a teherárut, majd 1914. január 15-én átadták a teljes, Sárospatakig kiépült első vonalat. 1920-ban – az új országhatárok miatt – a Királyhelmece – Perbenyik szakasz Csehszlovákia területén maradt, Magyarországon Zemlénagárd lett a végállomás. A hegyközi szakaszok kiépítésének folyamatában, 1927. november 11-én átad-

¹⁸³ Tamás Edit 1999. 207–334.

¹⁸⁴ Frisnyák Zsuzsanna 2002. 147–170., A fuvaros „vállalkozók” szerepéről: Viga Gyula 1991. 209–220.

¹⁸⁵ A szlovákiai vasúthálózathoz és a vasutak szerepéhez: *Etnografický Atlas Slovenska*, 36.

¹⁸⁶ Viga Gyula–Viszóczy Ilona 2000. 167–207.

ták a Sárospatak–Sátoraljaújhely vonalszakaszt, majd 1930. október 22-én a balsai Tisza-hídon is áthaladt az első szerelvény. Az utóbbi a Bodroghöz és a Nyírség között teremtett közvetlen vasúti kapcsolatot.¹⁸⁷ (A balsai híd 1944-ben történt elpusztulása után gyakorlatilag fél évszázadot kellett várni, hogy a cigándi új híd ismét közvetlen kontaktust teremtsen a két szomszédos táj között.) A keskeny nyomtávú vasút a Bodroghöz déli területének településeit kapcsolta össze Sárospatakkal és Sátoraljaújhellyel, ill. a Kenézlő–Balsa tiszai átkelőhellyel valamint Zemplénagárdal. Sárospataknál elágazott, s a magyarországi Bodroghöz falvainak jelentős piacozást biztosított. Reggel a parasztszasszonyok bedöcögtek a városi piacokra, ahol tejet és tejtermékeket, tojást, baromfit, zöldségfélét éppen úgy eladhattak, mint a vadon gyűjtögetett javakat. *Dankó Imre* írja a sárospataki piac kapcsán: „A kisvonat (Zemplénagárd és Kenézlő, valamint Füzérradvány felől) csak úgy ontja a zajdás asszonyokat.”¹⁸⁸ A piacozók Patakon vagy Újhelyben bevásároltak, s délután visszautaztak a falujukba. De természetesen nem csak árusok jártak a vonattal, hanem diákok a gimnáziumokba és más középiskolákba, betegek az orvoshoz, kirándulók és mások. 1976-ban, majd 1980-ban két szakaszban úgy szüntették meg egy tollvonással a bodroghözi (és hegyközi) kisvasutat, hogy még a síneket és talpfákat is gyorsan felszedték, ne lehessen azokat visszaállítani.¹⁸⁹ A kisvonatok helyett beállított helyközi autóbuszokon már nem lehetett piacozni.

A vasút hatása természetesen nem csak gazdasági, hanem társadalmi, kulturális, mentalitásbeli is. A kivándorlás során nagy kibocsátó Zemplén vármegye zsellér népességének – a mezőgazdaságban fölösleges – munkaerejéből nem keveset szívott fel a vasút, a gyengén iparosodott Bodroghözben máig jelentős munkaadó. A vasutasokat megillető szabadjegy segítette a mezőgazdasági termékek piacra jutását is. Önmagában az utazás, az útra kelés éppen úgy új ismeretek, tudás megszerzésének lehetőségét hordozza, ahogy a más tájak javai, ismeretei éppen a vasút révén juthattak el a Bodroghözbe. A vasút által érintett falvak gyorsabban polgárosodtak, népességük lényegesen több mozgástérrel bírt – a szó fizikai és társadalmi értelmében is –, mint a vasút által elkerült parasztfalvak.

4. A vándormunka és hatása (A Bodroghöz interetnikus kapcsolataihoz)

Az eltérő adottságú, különböző eltartó képességgel rendelkező tájak között a munkaerő időszakos vándorlása, a munkaerőhiány és -felesleg rendszeres, periodikus kiegyenlítése általánosan ismert etnológiai jelenség. A Kárpát-medence vonatkozásában ez elsősorban a centrális sík vidék és a peremterületek közötti kapcsolatrendszerrel jelenti, főleg az alföldi zóna búzatermése betakarításának időszakában, s az a 16–17. század fordulójától adatolható. A régió etnikai tagolódásából következően, ezek a vándorlások igen gyakran különféle etnikumok csoportjainak időszakos találkozásával jártak, ami egyértelműen kimutatható különféle műveltségi elemek elterjedésében, s bizonyos innovációkban is.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Sipos István 2003. 71–74.

¹⁸⁸ Lázár István 1974. 93–106., Dankó Imre 1977. 35.

¹⁸⁹ Sipos István 2003. 71–74.

¹⁹⁰ Csak a legalapvetőbb irodalmat említve: Balassa Iván 1985.; Rácz István 1980.; Faľtanová, Lubica 1978. 73–82.; Összegzően: Viga Gyula 1990. 205–235.

Zemplén vármegye 1918-ig a vándormunkások legnagyobb kibocsátói közé tartozott a Felföldön, együtt Pozsony, Nyitra, Trencsén és Árva megyékkel. A 18. századtól különösen sok adat jelzi, hogy Felső-Zemplén népe a nagy nyári betakarítások időszakában a Tiszántúlon és az Alföld más területein keresi meg a télre való kenyérgabonát. Egyértelműen hozzájárult ehhez az észak-zempléni falvak rossz táji adottsága, gyenge megtartó ereje. A hegyi, eróziós szántóföldek, a mostoha klíma csupán kisebb értékű gabonafélék termesztését engedték meg. De vándorlásra szorította a népesség nagy részét a birtokstruktúra is: a Bodroghöz rendszeresen kapcsolatot tartó északi ruszin falvak, amelyek telepeseket is kibocsátottak a Tisza és a Bodrog mentére, a 18. század derekán nem rendelkeztek egész telkes jobbággal, csak *töredék* telkesekkel, s nem volt a közelükben olyan hely, ahol a népesség napszámos munkát vállalhatott volna (pl. Ulics, Ublya, Zboj stb.).¹⁹¹

Hogy a vándorlatok tevékenysége Zemplén vármegyében általánosan elterjedt lehetett, arra – közvetve – következtetni enged a vármegye 1736-ban kelt rendelete, ami már szabályozni igyekszik az aratórészt.¹⁹² „Valóban nem kevés terhével vexaltatásával az Helységek tapasztalljuk, hogy aratásnak idején a gazdakal az részes aratók mind tiszta és rosos Búza ugy nem külömben árpa, zab, és köles veteményekből hanyadan ki adandó résznek véget teczések szerint ekkoráik alkudának ugy hogy Vármegyénkben olykor hatodán, ötödén is némely helységh beliek aratni kintelenittetnek, kihez képest ezen szokasnak eltavoztatására ugy végeztünk magunk között, hogy ennek utána a gazdák az részes aratókal teczések szerint alkudni semi képpen ne merészelyenek hanem annak idejében az iránt essendő determinationktul varjanak a mint is ez idén az őrlőnek szűk voltara valo nézve, lévén ugy is mostanaban elégséges munkás ember az olyatén arató részt tizedik keresztnek kik adasara limitaltunk. Annak okáért igen szükségesnek tartanak, ha Nagtok kigyelmetek velünk eddig is tapasztaltatott szomszédcsagos s atyafiságos szeretetibul ezen köz jóra célzó dolognak elő mozdításában egyenlő akarattal leendő vigezésit, s rendelésit tapsztaltatnak hogy az által is megh nyomorodott szegénysegünk meg vigasztaltassék.”

A vármegye korábbi munkaerőmérlegét a kivándorlás a 19. század utolsó harmadában alaposan megváltoztatta. A mai Szlovákia területéről, különösen annak keleti részéről egymilliónál több ember hagyta el szülőföldjét, s csupán Zemplén vármegye felső részeiről 50 ezer ember vándorolt ki Amerikába. Mivel ezek többsége zsellér volt, akik közül az időszak munkások toborzódtak, kivándorlásukkal csökkent a munkaerő, a századfordulóra kifejezetten munkaerő-vákuum keletkezett, ami nagy számban hozta Zemplén középső és alsó részeinek uradalmaiba Galícia, a kárpáti peremterületek, de még a magyar Alföld munkavállalóit is.¹⁹³

Bár a 19. század utolsó éveiben a Bodroghöz területének 43%-át nagybirtokok foglalták el,¹⁹⁴ a vándormunkások nem csupán az uradalmakat keresték fel. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a nagy kiterjedésű világi és egyházi birtokok, amelyeknek a 20. század derekára igen nagy része bérlők kezén volt, igényelték a legtöbb munkaerőt. Azonban egyértelműnek tűnik, hogy Zemplén megye középső része, elsősorban a Bodroghöz területe századunkban már egyszerre kibocsátó és befogadó az időszakos munkások tekintetében, s azok

¹⁹¹ EAS. 10.; Takács Péter–Udvari István 1992. 49., 72., 100., 111., 117. stb. passim.

¹⁹² Zm. Lt. Prot. 28. pg. 625–626.

¹⁹³ EAS.10.; Mailáth József é. n. 174.

¹⁹⁴ Kiss Károly 1896. 48.

munkahelyét már jobbra anyagi szempontok jelölik ki. Nem lehet a vizsgált falvak esetében egységes munkaerő-egyenleget készíteni, az a falvak birtokviszonyaitól, földrajzi helyzetétől, városok, illetve más munkaalkalmak közelségétől, s még számos más szemponttól függően más és más volt. Általánosságban a helyi zsellérséget – képes aratóként, részesként – felszívták a közép- és nagyparaszti birtokok, vagy – cselédként, félévesként stb. – az uradalmak. Azokon a településeken, amelyek határát uradalom foglalta el, általában több fölös munkaerő volt annál, hogy helyben levezethető legyen, s egy részük – legalább az aratás idejére – távolabbra vándorolt. Nem ritkaság, hogy az uradalmak elsősorban távolról jött cselédeket, béreseket, aratókat alkalmaztak, akik általában olcsóbb munkaerőt jelentettek, s a helybeli szegény réteg máshol vállalt munkát. Falvanként más-más forma ragadható meg, de az egész rendszer változott, pulzált, a mindenkori lehetőségek szerint. Volt persze olyan réteg, amelyik generációkon át egy-egy uradalom kötelékében élt (pl. juhászok, pásztorok, béresek, kocsisok), de falvaink többségében a kisközségi vagy nincstelen réteg igyekezett több szálra függeszteni a gazdasági stratégiáját. Mindez egy önálló tanulmány tárgya lehetne, jelenleg nem feladatom a vizsgálata.

Gyűjtéseimben elsősorban nem az uradalmak vándormunkásaira összpontosítottam, jóllehet adatközlőim azokról is informáltak, hanem azokra, akik – rövidebb-hosszabb ideig – az adott faluközösséghez tartoztak, a parasztgazdák alkalmazásában álltak. Az uradalmak napszamosai vagy alkalmazottai más mikro-társadalmat alkottak, általában külön éltek a falubeliektől. Esetükben elsősorban származási helyükre figyeltem, ilyen módon ők is részei a vándormunka kapcsolatrendszerének. Vizsgálatom fő hangsúlya ez utóbbin van, s megkülönböztetett figyelmet szentel e kapcsolatok interetnikus vonatkozásainak.

Mint arra fentebb már utaltam, a vándormunka organikus része – elsősorban a kis- és szegényparaszti réteg esetében – a paraszttüzem éves munkarendjének. Bizonyos értelemben a fuvarozást, az időszakos iparba, bányába járást is vándormunkának tekinthetjük, jóllehet a gazdaságtörténeti és a néprajzi irodalom a mezőgazdasági munkákra vándorlást érti vándormunka alatt. Az egyes szezonális munkák maguk is tükrözik a mezőgazdasági vándormunka fejlődéstörténetét: a domináns gabona-betakarítás mellett, a 19. században kapott nagy szerepet a kapásnövények művelése (főleg kukorica, cukorrépa). A szőlőkapálás és -szüret a történeti borvidékeken, esetünkben Tokaj-Hegyalján a 17–18. századtól kimutathatóan akkumulált munkaerőt, az erdőmunkák, favágás, szállítás ugyancsak középkori eredetű, s térségünkben egyidős a feudális termelőtevékenységgel. A kapitalizálódás néhány évig még fokozta a mezőgazdasági idénymunkások jelentőségét, bár a summásság megjelenése ebben új minőséget jelentett, a 20. században azonban az iparba vándorlás általában siettette a mezőgazdasági vándormunka megszűnését.¹⁹⁵ Miközben a mezőgazdasági szezonmunka időtartama – a rövid ideig tartó nyári aratásról, kaszálásról, cséplésről – féléves idénymunkára hosszabbodott meg, a korábbi vándor mezőgazdasági munkásréteg számára újfajta munkalehetőségek is teremődtek, ami nem ritkán állandó áttelepülésükkel járt együtt.

A fentiek ellenére, a második világháború előtti Csehszlovákia, különösen a szlovák lakta vidékek mezőgazdasága konzerválta is a mezőgazdasági szezonmunkát. Szlovákia gazdaságát alapvetően a mezőgazdaság jellemezte, s 1921-ben a népességnek 60%-a élt a

¹⁹⁵ EAS.10.; *Fal'tanová* i. m. 74.

mezőgazdaságból, s csupán 17%-a az iparból és szolgáltatásból. A rendkívül aránytalan birtokstruktúra, abból következően a falvak agrár-túlnépesedése, valamint a – különösen Kelet-Szlovákiában – fejletlen ipar továbbra is széles agrárproletár réteget tartott fent, akik az idénymunkások bázisát alkották.¹⁹⁶

A nagybirtokok, a relatív túlnépesedés, az ipar hiánya jellemző volt az egész Bodroghözre, Csehszlovákia délkeleti csücskére is. Alábbi adataim azt mutatják elsősorban, hogy a feltételek mellett miként alakult a táj munkaerőmérlege, s különösen nagy figyelmet szenteltem annak, hogy mely tájak, vidékek voltak a legjelentősebb kibocsátók Zemplén vármegye alsóbb részei felé.

A) Vándoraratók

A Bodroghöz településein mindenütt él a nyári betakarításra érkező vándormunkások emléke, bár szerepük az egyes falvakban eltérő volt. Mégis, a jobbára idegen ajkú vándorok alakja a második világháború előtt születettek által jól ismert, szinte fogalom, amihez jellegzetes külső jegyeket, vonásokat fűzött az emlékezet (viselet, eszközök stb.). Egyértelműen tükrözi az emlékezet azt is, hogy a Felső-Bodroghözbe magyar aratók kis számban jártak, s a vándormunkások idegenek, más nyelvet beszéltek, más volt a viseletük, mentalitásuk, gesztusaik. Mindez azok számára is ismert, akik nem dolgoztak velük, legfeljebb látták őket, akár hallottak róluk: másságuk a helyiek identitástudatán kívül jelenik meg, s ez szinte folklorizálta a vándormunkások alakját. Falvainkban *ruszinok, rusznyákok, oroszok, galíciai polyákok, szlovákok, tótok, ruszinszkói tótok* emléke él, a bodroghöziek ezekhez a népnevekhez kapcsolják a vándoraratókat. Az elnevezések természetesen nem jelzik egyértelműen az egyes nációkhoz való tartozást, az legfeljebb a konkrét település, táj kapcsán következtethető ki – nem mindig megbízhatóan.

A Bodroghöz települései között is kimutatható a részes aratók, *kepések* időszakos vándorlása, de a bodroghöziek más, szomszédos tájakra nem jártak el aratni.¹⁹⁷ (Kellő történeti adatok hiányában nem nyilatkozhatunk a korábbi évszázadok munkaerő-egyenlegéről. Egy 1810-es peranyag arra utal,¹⁹⁸ hogy egy nagycigándi lakos Királytelken volt nyomtatni, Szabolcs vármegyében.) Az Andrásyak, Sennyeyek uradalmi, Fuchs, Berkovits, Stark, Guttmann és más zsidó bérlők birtokai – állandó és szezonmunkásaik mellett – aratásra jelentős helybeli munkaerőt is akkumuláltak. A magyar időkben lejártak a Bodroghöz magyarországi oldalára, s elmentek az Újhely melletti Deutsch tanyára is.

Az *úrbéres gazdák*, akiknek már 20–30 hold földjük volt, az 1920–30-as években ugyancsak fogadtak *kepéseket*: az uradalmakhoz hasonlóan 10–11–12. keresztért. Falun belül, vagy szomszédos településen minden jobb gazdának volt *kepése*, akire aratáskor számíthatott, ezek a kapcsolatok olykor több generáción át összekapcsoltak családokat. E belső, táji kapcsolatok révén Szentmária Kisújlakra, Körtvélyesbe, Bodrogvécs Kisújlakra, Kisdobra és Bacska Bélybe adott rendszeresen *kepéseket*. A Bodroghöz jobb partján Csörgő (Tubák-, Kondor- és Martincsi-tanyák, korábban Széchenyi-birtok), Kisbári (Sitholz-

¹⁹⁶ *Faltnová* i. m. 75–78.

¹⁹⁷ A bodroghözi *kepésekről*: *Nagy Géza* 1975. 549–566.

¹⁹⁸ Zm.Lt.Prot. 225. No. 1710.

birtok), Zemplén (Ladamócról) és Zemplénkelecsény (a bécsi döntés után az abaúji Hegyközből, Pusztafalu környékéről is) voltak a két háború között a magyar részes aratók gyűjtőhelyei. A Tisza túloldaláról, Nagydobronyból a Bodroghözbe, Vékére és Zéténybe jártak képes aratók. Ez kisebb létszámú és kisebb kiterjedésű vándorlást körvonalaz, s nem találunk adatot arra vonatkozóan, hogy a Felső-Bodroghözbe a magyar Alföldre jártak volna el aratni. (Abaráról, az Ung-vidék magyar településéről az első világháború előtti vándor nyomtatók emléke rajzolódik ki, akik 6–7 hétre mentek el aratni és nyomtatni. Érdemes megjegyezni, hogy Pácin református anyakönyveiben 1882–1895 között hat házasság szerepel páciniak és abaraiak között: két menyasszony és négy vőlegény volt abarai. Mindez nem csupán az Ung-vidék és a Bodroghöz kapcsolatait erősíti meg, s hogy a vándormunka alkalmanként migrációval járt együtt, hanem azt is, hogy az emlékezet ebben a vonatkozásban is megbízható.¹⁹⁹)

A parasztgazdák és kepeik között az esetek nagy részében nemcsak a gabona betakarítására jött létre munkaszerződés: sokféle módon összefonódott ez a részes művelés, a ledolgozás, olykor a napszámbér különböző formáival is.

A vándoraratók nagyobb részét a környező tájakról lejáró, idegen ajkú csoportok adták, akik mind az uradalmakban, mind a nagyobb paraszti üzemekben részért vállaltak munkát. Néprajzi módszerrel többé-kevésbé körülhatárolható származási helyük, de pontosabban is meghatározhatók az őket kibocsátó vidékek, népcsoportok. Írásos források nem álltak rendelkezésemre, kísérletképpen halotti anyakönyvekben próbáltam az itt munkát vállaló, esetleg a Bodroghözbe települő vándormunkások nyomára bukkanni, feltételezve, hogy baleset, hirtelen halál miatt örökös nyughelyül jutott e vidék egyik-másik vándornak.

A kisdobrai görög katolikus esperesség halotti anyakönyvi kivonatai 1895-től állnak helyben rendelkezésre, s 11, görög katolikus lakossággal is rendelkező település adatait őrizik a 19. századból. Ezekben található néhány olyan bejegyzés, amelyek az emlékezetnél egyértelműbben igazolják, hogy honnan érkeztek időszakos munkások a Bodroghözbe, elsősorban uradalmakba. Ezek önmaguk persze nem alkalmasak a vidék munkaerővonzásának térképezésére, de tanulságosan egészítik ki a verbális adatokat.

Csupán néhány adat, a teljesség igénye nélkül: Battyánban 1903. július 21-én meghalt Borcs Paraszka *radisiczai* (Galícia) illetőségű napszámos; Bélyben 1918. október 14-én elhunyt a 16 éves napszámos, Margeta Mária, aki *veresmarti* (véltetően Bereg-Ugocsa megye) illetőségű volt; Bélyben 19 évesen halt meg 1919. július 23-án Belej Julianna (Turjaremete), aki – a bejegyzés szerint – „*aratni jött Bélybe*”. Rjabec András *aratómunkás* (*Iszka*, Nižné Studenaje – Máramaros megye) 29 évesen halt meg Nagytárkányban 1934. július 4-én.

(Az aratómunkások mellett napszámosokról, cselédekről, fuvarosokról is vannak adatok a halotti anyakönyvekben, de nem egyértelmű, hogy a bejegyzés a születési helyüket, vagy állandó lakóhelyüket [is] tartalmazza. Vannak adatok *dinnyések* és *dohánykertészek* időszakos vándorlására is, amelyek – olykor közvetve ugyan – de alkalmasak útvonaluk egyes állomáshelyeinek kiderítésére. Pl. Sváb István gazdasági cseléd három és fél hónapos lánya, aki Ungváron született, Bélyben halt meg 1937. július 23-án. Juhász József dohánykertész [Salamon, Cifra-tanya – Ung megye] Nagygéresben temette el a 8 hónapos leányát

¹⁹⁹ Vö. Cseh Zsolt 2001. 90.

1925. június 30-án. Szenkulics László Béres Irén nevű, másfél éves lánya, akinek *Baranya* [Ung megye] volt a születési helye, Kistárkányban halt meg 1927. november 3-án.)²⁰⁰

Anélkül, hogy az adatokat tovább sorolnám, megállapítható, hogy a 11, görög katolikusok által (is) lakott település az elmúlt évszázad során a Kárpátalja, Észak-Zemplén, az Ung-vidék és Galícia felől (is) fogadott vándormunkásokat. Forrásunkban csak a görög katolikusok szerepelnek, s értelemszerűen ez a görög katolikus vidékek felé való kapcsolódást hangsúlyozza. A gyűjtött néprajzi anyag azonban nem mond ellent annak, hogy a szomszédos vidékek mellett távolabbi tájak népét is vonzotta a Bodroghöz a nagy mezőgazdasági munkák idején. További írásos adatot talán az uradalmak levéltára, irattára szolgáltathat.

1. A Felső-Bodroghöz településeinek a vándoraratók közül leginkább a *ruszinok* emléke ragadható meg a néprajzi gyűjtés során. Megítélésem szerint ennek nem csupán az az oka, hogy a hegyvidéki ruszinságot több évszázados gazdasági kapcsolat kötötte a sík vidéki magyarsághoz, bár kétségtelen, hogy a ruszin–magyar kapcsolatokban ez meghatározó tényező.²⁰¹ Nem elhanyagolható vándorlásukban, munkavállalásukban, hogy a Felső-Bodroghöz falvainak jó részében élt görög katolikus népesség – részben magyarok, részben évszázadok alatt leszivárgó szlávok utódai –, s ennek a vándoraratók, különösen pedig a szolgalegények vándorlásában lehetett szerepe. A kényszerítő erő természetesen az, hogy a nyári nagy betakarítás során a hegyvidéki népesség megszerezze magának a kenyérgabonát – s ha lehet –, más élelmiszereket, s némi pénzt is. Találón fogalmaz a ruszinok természeti környezetéről és alföldi kapcsolatairól Bihary Emil: „A szegény Kárpát-aljai orosz csak halotti tort ösmer. (Disznótort nem! V. Gy.) Disznót tart ugyan, de nem hizlal. A szalonnát az Alföldön kapja aratáskor s haza hozza, hogy legyen a sátoros ünnepekre.”²⁰²

A továbbiakban eltekintek a néprajzi vizsgálatok közismert eredményeitől, amelyek a hegyvidék és a sík vidék – vándormunkában is megnyilvánuló – gazdasági kapcsolatairól eddig megjelent, s csupán a Bodroghöz kapcsolataira utalok, s azok hatásait vizsgálom.²⁰³

A ruszin vándoraratók emléke lényegében valamennyi bodroghözi településen kimutatható, kivéve néhány falut, amelyek egyáltalán nem igényeltek aratómunkásokat. Jártak az uradalmakba is, nagyobb gazdákhoz is. Ha munkájukkal elégedettek voltak, akkor éveken át visszajártak egy-egy családhoz, olykor személyesebb kapcsolat is kialakult közöttük: pl. ilyen ismerős házhoz adta a ruszin a fiát szolgálni (lásd alább).

A ruszin aratók származási helyeként két vidék rajzolódik ki. (Ma ez valójában három, mert a második világháború után a csehszlovák–szovjet határ az elsőt kettéosztotta.) Az egyik csoportot – jóllehet az adatközlők Mezőlaborc környékieknek nevezve különítik el Kárpátalja ruszinságától – a Vihorlát és a Szinyák, valamint a Rónahavas és a Keleti-Beszkidék által közrezárt terület, elsősorban az Ung és a Círóka közé eső vidék falvainak népessége alkotta. A második világháborúig főleg az Ung-völgyön ereszkedtek le nyaranta a bodroghözi és Bodrog menti falvakba, uradalmakba. (Ők azok, akik a második világháború után „kolonistaként”, új telepesként is megjelentek a korábban éppen a vándormunka során megismert tájon, s elsősorban Körtvényesben telepedtek le.) Falvainkba főleg *Ulics* (*Utcás*), *Ublya* (*Ugar*), *Zboj* (*Harcos*) ruszin aratóira emlékeznek, ezekkel a falvakkal volt

²⁰⁰ Ezúton köszönöm meg a kisdobrai esperes plébános úr szíves segítségét.

²⁰¹ A ruszin problematikáról összegzően, bőséges irodalommal: *Udvari István* 1992.

²⁰² *Bihary Emil* 1898. 166.; A ruszinok Tisza-völgyi kapcsolataihoz lásd még: *Balás Vilmos* 1942. 123.

²⁰³ A Kárpát-medence nagytáji kapcsolatairól összegzően: *Viga Gyula* 1990.

a legerősebb a kapcsolat, de *Sztakcsin* (*Takcsány* – Kisgéresben), *Ujszék* (*Nová Sedlica*) és *Görbeszeg* (*Ulicské Krivé* – Bolyban), *Novoszelica* (*Újkemence* – Bélyben) vándorainak emléke is fel-felbukkan. (Általában a falvak mindkét elnevezését ismerik az adatközlők.)

Mellékesen jegyzem meg, hogy a Bodrog jobb partján, Töketerebes környékének egykor zömében magyar lakosú, búzatermelő parasztfalvaiban – Garany, Hardicsa, Imreg, Szürnyeg – valóban Mezőlaborcra és környékére jártak le a ruszin aratók, leereszkedve a Laborc észak–déli irányú völgyén.

Egyértelműen kimutatható az észak-zempléni ruszin aratók nyoma Kisdobra, Bély, Boly, Kisgéres, Nagygéres, Kiskövesd, Nagykövesd és Szentmária településeken, közülük Bélyben, Bolyban és Kisgéresben együtt a kárpátalji ruszinsággal. Valójában a jelzett vidék valamennyi településéről vannak jelen a két világháború közötti időszakban a Felső-Bodrogtóban vándormunkások, szolgaleányok, cselédek.

1913-ban született polyáni adatközlőm (Simon Benjámin) mondatai a bécsi döntés utáni időszakig engedik követni a ruszin aratók nyomát, s arra is utalnak, hogy a magyar gazdák kevesebb részt fizettek a ruszinoknak, mint a helybeli kepeknek. „Utcásról *Buhlák György* nevű arató járt hozzánk. 17. keresztért arattak, meg kosztot kaptak. Jó munkások voltak. A magyar időben én levelet írtam neki, hogy mikor aratunk, ő harmadmagával eljött. A helyi kepek 11. keresztért arattak, de nem végeztek olyan jó munkát, mint ők. Ha volt még munka a faluban, akkor máshoz is elmentek, mikor nálunk már végeztek. Apám Csernyőbe elvitte nekik az állomásra a szemet, onnan vonaton vitték. A zsákot a gazdák adták hozzá. Ugyanúgy arattak, mint a magyarok. A kapott gabonát helyben kicsépelelték, a szalmáját itt hagyták egy zsák búzáért, mert nekünk kellett az almozáshoz a szalma a sok jószághoz.”

Tanulságosak mondatai a nyári paraszti munka „hierarchiáját”, a parasztüzem gazdasági stratégiáját illetően is. „Nekünk nem volt időnk aratni: sok volt a rét, sok jószág volt, mi el voltunk foglalva a kaszálással, takarással, hogy elég takarmány legyen. Nem volt időnk aratni, azért kellett a ruszinok.”

A ruszin vándoraratók másik kibocsátó vidéke a Kárpátalja, főleg a Szinyák déli lába, ahonnan a Latorca-völgyön érkeztek a Bodrogtóba (és az Ung-vidékre) a vándormunkások, egy úton Nagydobrony és környéke magyar aratóival. Bacska, Lelesz, Kaponya, Szentcsanak, Kiscsernyő, Kiskövesd, Kistárkány, Örös, Perbenyik gazdaságai elsősorban innen kaptak munkaerő-utánpótlást a nyári munkák idejére. Szórványos adatok a Tisza eredet-vidékéről, Rahó, Aknaszlatina környékéről is említenek vándormunkásokat (Rad, Szentmária).

Származási helyük mellett a ruszinokról külső jegyek alapján is megemlékezik a bodrogtózi magyarság. Viseletük bocskor, vászonnadrág, felül jellegzetes hosszú vászoning volt még az 1940-es években is. Nyelvük, mentalitásuk, mélységes vallásosságuk ugyancsak felemlítődik a gyűjtések során. „A Kárpátokból *ruszinok* jöttek ide aratni a nagyobb gazdákhoz. De ez még főleg a monarchia alatt volt, de volt a Cseh Köztársaság alatt is. Mikor ismét magyarok lettünk, akkor újra jöttek a ruszinok. Az én szüleimnél is voltak ruszin aratók. Családonként jöttek együtt, hozzánk mindig hat fő jött. A nagybátyámnál három arató volt, mindig ugyanaz a család járt oda is. Hozzánk egy Malinec nevű család járt, 10–

15 évig. Nagyberezna környékéről jöttek. Ugyanolyan szerszámokkal dolgoztak, mint a magyarok, de szebb munkát csináltak. Óriási szorgalmasak voltak.”²⁰⁴

A parasztüzemekbe általában háromfős aratócsapatot, gyakran egy-egy családot fogadtak. Két férfi vágta a gabonát, egy asszony, vagy fiatal lány szedte a markot, s a férfiak felváltva, vagy együtt kötötték be a kévét. Fizetségük általában azonos volt a magyar képekével – általában 10–12. kereszt –, de szórványos adatok alkalmanként 15., 16. sőt 17. keresztért végzett munkára is utalnak (Körtvélyes, Nagytárkány). Ez utóbbiak nem jellemzőek. Az aratók ellátást kaptak munkaadóiktól, ha közösen arattak, ugyanazt ették, amit a családtagok. Az ellátás módja a magyar gazda emberségétől is függött, de aki meg akarta tartani a jó aratókat, az nem fukarkodott az ellátásukkal.

A két háború közötti időszakban a ruszin falvakból már megbízottak is jártak felderíteni a munkalehetőségeket, sok helyre azonban évente visszajártak az arató családok. Aki nek odahaza volt földje, az általában csak két hétre szegődött el, s harmadmagával ez alatt – becsülhetően – 10–15 q búzát keresett meg. Ezt a munkaadó fuvarozta el a legközelebbi vasútállomásig, ahonnan századunkban vasúton, majd a végállomástól ismét szekéren vitték hazáig. Felső-Zemplénben általában 2–3 héttel később érett be a gabona, mint a Bodrogtörvényben a búza, s a gazdaemberek ezt az időt töltötték a sík vidéken. A táji különbségeket maguk is jól ismerték, s a ruszinok például azt tartották, hogy az Ung-vidék és a Bodrogtörvény azért terem olyan jó gabonát, mert azt a trágyát, amit ők odahaza – nem ritkán háton – felhordanak a hegyoldalakra, azt a víz mindet ide mossa le.²⁰⁵

A szegényebb aratók egészen a cséplés végéig maradtak, 5–6 hetet töltöttek gazdánál, alkalmanként újabb munkahelyeken is keresve. Kezdték a rozssal, aztán mentek át a búzatáblákra, végül ők csépeltek ki a zsúpot is.

Az aratók általában csűrökben, istállókban aludtak. Vasárnap ők sem dolgoztak, voltak, akik ilyenkor templomba is elmentek. A többiek ilyenkor pihentek, esetleg fát vágtak, udvart takarítottak. Ha több háznál is voltak ruszinok, akkor azok vasárnap összegyűltek valamelyik csűrben „panaszkodni”, beszélgetni.

A ruszin aratók Észak-Zemplénből még a második világháború után is jártak néhány évig. Körtvélyesi adatközlőm utoljára 1947-ben Bacsikában aratott, de Bodrogtörvényre még a JRD megalakulása után is érkeztek ruszinok, akik a szövetkezet cséplőgépén dolgoztak.

Az 1920–30-as években a rozsszalma, a *zsúp* cséplésére külön is jártak ruszinok a Bodrogtörvény falvaiba. (Vannak ilyen adataim a Bodrog túlsópartjáról: Zemplénből és Imregről is.) Zétényi adatközlőm szerint: „Aratni nem igen jöttek, inkább csak csépelni. A háború előtt még zsúppal volt fedve majd minden ház. A gabonát meghagytuk az aratás után, ők eljöttek, szépen leterítették a *csűr földjén*, kicsépeltek és *kicskát* (tetőfedő szalma összekötött csomója) kötöttek belőle. Terményt, részt kaptak cserébe. Cséphadaróval csépeltek, ők csinálták meg a kicskát is. Augusztusban–szeptemberben jöttek. 3–4 jött egy helyre. Kettő ment egymás mellett, szemben, taktusra verték a gabonát, a harmadik utánuk ment, de az ritkábban ütött. Érdekesen jött ki a taktusa.”²⁰⁶

²⁰⁴ Pekárovics Pál, szül. 1934. Kisdobra.

²⁰⁵ Dobos Géza, Abara. Szül. 1930.

²⁰⁶ Anderkovics János, Zétény. Szül. 1920. Zétényből már 1623-ból van adatunk a cséplőkre: „Az mely selliernec... haza nintsen es chiepjevel keresi, egy szapu gabonát.” Ugyanez a forrás Kásóból chieppel kereső seljert említ. Zm.Lt. Liber Redituum, pg. 126., 221.

Körtvélyesi ruszin adatközlőm, aki még maga is járt zsúpot csépelni, így emlékszik vissza: „Amikor befejezték az aratást meg a cséplést, akkor hazavitték a terményt. 2–3 hét múlva újra lejöttek, ha a gazda zsúpot akart csépeltetni. A csűrben vagy az udvaron csépeltek. 2–3 csévelt együtt. Odahaza csak *csépával* (csép) cséveltünk: zabot, pohánkát, árpát. Ott is 3 verte, megvolt az üteme, ritmusa. Az aratók is 2–3 hétre jöttek, általában a cséplők is – a terménytől függően.”²⁰⁷

2. A ruszinokhoz viszonyítva igen kevés a bodrogi falvakban a szlovákság vándoraratóinak nyoma. (A *tót* jelzőt csak a származási hely ismeretében fogadtam el szlovák jelentésűnek.) Nem igazolható az a vélekedés, hogy a szlovák aratók inkább az uradalmakban vállaltak volna munkát, míg a ruszinok inkább a parasztgazdákhoz szegődtek volna. A *tótságból*, a Tátra alól érkező vándoraratók emléke Kisgéresben, Szinyérben, Perbenyikben és Bacsikában mutatható ki. Leleszben Nagymihály és Sztropkó környékéről járó vándorok alakját őrzi az emlékezet. Bár ezek az információk nem olyan egyértelműek, mint az adatok tömegével igazolható ruszinoké, mégsem zárható ki a felső-szlovákiai aratók bodrogi jelenléte, azt a Bodrog túlsó partján gyűjtött információk is sejtetik. Kisbáriban, Ladamócon, Garanyban és Szürnyegen egyértelműen kimutatható a Késmárk, Poprád környékéről érkező vándoraratók jelenléte az 1920–30-as években.

3. Még a szlováksághoz képest is elhanyagolható a *polyákok* vándoraira vonatkozó anyag, a Bodrogiakból – a bemutatott halotti anyakönyvi adatot leszámítva – információim nem megbízhatóak. Egyértelműbben kimutatható viszont nyomuk Abarán, Szürnyegen, Hardicsán és Kiskázmérban, ami azt jelzi, hogy a Duklai-hágón át, az Ondava és a Bodrog völgyén egészen Dél-Zemplénig elérhettek a munkásvándorlásaik. (Kázméri adatközlőim jelzik is, hogy a polyákok Mezőlaborc felől jöttek.)

A fentiek inkább csak körvonalazzák az interetnikus kapcsolatok táji kereteit, azzal együtt, hogy a Felső-Bodrogiakban a ruszinság jelenléte, ill. annak emléke szinte megkerülhetetlen a néprajzi terepmunka során. Mivel korábban külön tanulmányban igyekeztem megkeresni a vándoraratók nyomait az eszköz kultúrában és a munkatechnikában, ennek részletes taglalásától ezen a helyen eltekintek, s csupán a problematika néhány kérdésére utalok.²⁰⁸

A magyar néprajzi irodalomban lényegében két nézet találkozik – ütközik, de végül egyesül – a vándoraratók technikai hatásának megítélésében. Az egyik lényegében Györffy István vélekedése: „Az Alföld északi részében palócok, hegyaljai bortermelő magyarok, tótok, rutének (Galíciából is), a déli részre erdélyi magyarok, rutének, oláhok jártak, akik többnyire *alföldi mezőgazdasági eszközökkel, alföldi módra dolgoztak*.”²⁰⁹ A másik vélekedés elsősorban az eltérő technikára, a vándoraratók révén megjelenő és terjedő eszközökre helyezi a hangsúlyt, s utal arra is, hogy a vándormunkások olyan feladatokat is elvégeztek, amelyekkel lakóhelyükön nem találkozhattak.²¹⁰ Nem véletlen azonban, hogy a kétféle elképzelés egymásra is fedődik, ahogy például Balassa Iván fogalmaz: „A vándoraratók munkaeszközöket, munkamódszereket tanultak, vittek magukkal, honosítottak meg, terjesz-

²⁰⁷ Dinics Mihály, Körtvélyes. Szül. Újszék – Nová Sedlica, 1913.

²⁰⁸ Viga Gyula 1996. 72–80.

²⁰⁹ Idézi: Balassa Iván 1985. 87.

²¹⁰ Pl. Hoffmann Tamás 1963. 337.; Gunda Béla 1984. 93–94. stb.

tettek el annak ellenére, hogy a munkálatók általában megkövetelték a helyi szokásokhoz való alkalmazkodást.”²¹¹

Úgy ítélem meg, hogy a Kárpát-medence eltérő adottságú tájainak aratóeszközeiben és -technikájában kimutatható, igen gyakran etnikumokhoz nem is köthető tagolódás, differenciáltság egészében alkot egy – evidenciaként használt – tudományos tézist, ám ez a folyamat igen kis mértékben képezhető le, rakható össze a konkrét lokális vizsgálatok tanulságaiból. Ilyen módon nélkülöz ez az állítás két nagyon lényeges összetevőt. Egyrészt azt, hogy a vándoraratók az esetek jelentős részében nagybirtokokon dolgoztak, ahol a munkatechnika, munkamódszer és munkaszervezet önmagában is eltérő vonásokat tartalmazott a kisparcellán végzett munkához képest. A vándoraratók gyakran olyan vidékekről érkeztek, ahol – szemben a búzatermő sík vidékkel – az árpa, rozs, olykor a zab vagy kis értékű gabonafélék jelentették a domináns cereáliát. Mindehhez másfajta életminőség, más életszemlélet, mentalitás társult, aminek ugyancsak szerepe volt az idegenben vállalt munkavégzés során.²¹² „Zbojban ez másképp ment, mint már itt. Otthon egy oszlopra (*osztroká*) raktuk a kévéket. Alul néhány kő volt alatta, az alja volt vagy 3 méter széles, úgy raktuk rá a kévét az oszlopra. Így jobban kiszáradt a gabona, mintha keresztbe rakták volna. Ugyanolyan méretű kévék voltak, mint a keresztben, de a rúdra többet raktak: 25–30 darab is volt egyiken. Mikor már idejöttünk, itt mi is keresztet raktunk. 19 kéve ment bele. A legfelső kéve odahaza is *pap* volt (*pop*).”²¹³

A másik probléma, s jelen vizsgálatunknál talán ez a lényegesebb: a vándoraratók maguk is több irányból, eltérő adottságú vidékekről érkeztek a munkahelyükre, ahonnan más technikát, részleteikben eltérő eszközöket hozhattak, különösen a 20. század elején, amikor a Felföld északkeleti térségében még utolsó időszaka zajlott a sarló–kasza eszközváltásnak, ami alapvetően befolyásolta az eszközkultúra és a technika alakulását.²¹⁴ Vagyis úgy vélem, hogy – jobbára lokális vizsgálatok hiányában – az etnográfiai kutatás olyan struktúrákat helyez egymás mellé, s vet össze egymással, amelyek önmagukban is rendkívül összetettek, s csupán a folyamatok eredőit képesek megragadni, azok részleteit nem. Sajnálatos módon fennáll annak a veszélye, hogy ezen vizsgálatok elvégzésére szaktudományunknak ma már nincs lehetősége.

Csupán néhány olyan jelenséget villantok fel, amelyek a kutatás során mind úgy jelentek meg, mint a helyi magyarság és az aratni lejáró – zömmel ruszin – vándormunkások eszközei, technikája közötti szóba jöhető különbözőség.

a) Különbségek mutathatók ki a gyűjtés során a bodrogi és az aratók által használt *kaszanyelek* között. A Bodrogközben általános és kizárólagos az egykacsos nyelek használata, míg a ruszin aratók munkaeszközét az adatközlők egyik része egyértelműen egykacsosnak, másik része kétkacsosnak említi. A Magyar Néprajzi Atlasz lapja szerint a 20. század közepén a Bodrogköz szűkebb táji környezetében egységesen az egykacsos kaszanyelek használata volt jellemző.²¹⁵ Hasonlóan, a Szlovák néprajzi atlasz térképlapja a 19. század végén, 20. század elején Kelet-Szlovákiát egységesen egykacsos kaszát használó-

²¹¹ Balassa Iván 1985. 89.

²¹² Az utóbbi jelentőségét hangsúlyozza: Balassa Iván 1985. 89.

²¹³ Buhaly Éliás ruszin adatközlő, Körtvényes. Szül. 1926.

²¹⁴ Kósa László 1967.

²¹⁵ Szolnoky Lajos 1987. 25. térképlap

ként tünteti fel, s csak Közép-Szlovákiából, lényegesen nyugatabbra jelöl kétkacsos kaszákat.²¹⁶ Olyan vidéken, ahonnan – adataim szerint – nem jártak vándoraratók a Bodroghközbe.²¹⁷ Mivel Észak-Zemplén népe is egykacsos kaszákat használ, kelet felé kell továbblépnünk, s el kell fogadnunk körtvélyesi ruszin adatközlő véleményét: a Homonna környékéről érkező ruszinok *egykokskás* kaszát használták, míg a Verhovina területéről érkezők alkalmazták a *kétkocskás* kaszanyelet. Az eltérés tehát a különféle szláv csoportok hagyományában volt, s nem egyszerűen a helybeli magyarság és a lejáró idegen ajkú csoportok között.

Hasonló különbségeket fedeztek fel a magyarok a ruszin aratók *kaszacsapójának* formájában is. Kelet-Szlovákia területén, s magában Zemplénben is találkozunk a *gereblyés* és az egyágú *csapófás* kaszanyelek használatával.²¹⁸ Ilyen módon evidens, hogy a különböző helyekről érkezők eltérő típusokat használtak. A dolog azonban még összetettebb, mivel – s ezt több adatközlő is megerősíti – egy-egy aratóbandán belül is voltak gereblyés és egy- vagy kétágú csapófás kaszanyelek is. Ugyanakkor a Felső-Bodroghközben is előfordultak a gereblyés kaszanyelek (pl. Örös).

Adataim jelentős része azt erősíti meg, hogy a ruszin vándoraratók ugyanolyan szerszámokat használtak, mint a munkaadó magyarok. Az uradalmak nem ritkán maguk adták a szerszámokat a vándoraratók kezébe.

b) Gyűjtéseim során felmerült, hogy a kéveköttő *subafa*, *kötőfa* használata a vándoraratók révén kerülhetett a bodroghközi nép kezére.²¹⁹ Az alaposabb gyűjtés azonban nem igazolja ezt a lehetőséget, ill. az esetleges korábbi átvétel recens adatokkal már nem bizonyítható.²²⁰ A sarlós aratásból tovább élő kötőfa használata egyre inkább kikopik, s úgy tűnik, hogy mind a bodroghközi magyarságnál, mind a vándoraratóknál elsősorban az idősebb generáció használta azt még az 1920–30-as években. Vannak falvak, ahol a magyarság nem alkalmazta már a 20. században a subafát (Ágcsernyő, Battyán), legtöbb helyen azonban a legidősebbek még azzal kötötték a kévét. Ugyanakkor a ruszin aratók sem mind tudták használni a kötőfát (*kulok*), s alkalmazása az ő gyakorlatukban sem volt általános. Mindez persze nem jelenti, hogy a korábbi évszázadokban nem lehetett ez az elterjedés útja, a recens adatokkal ez azonban ma már nem mutatható ki. Adataim azt sem igazolják, hogy ebben a vonatkozásban különbség lenne a ruszin és a magyar technika és eszköz kultúra között. Különösen nem, hogy a – megbízhatónak általam ebben a kérdésben nem tartott – recens adatok a ruszinok kezén éppen olyan sima végű kötőfákat rekonstruálnak, mint szüleik, nagyszüleik kezén. (Ez általában is felveti a kérdést, hogy az öt-hat évtized távlatából felidézett szóbeli emlékek vajon alkalmasak lehetnek-e régi eszköztípusok rekonstruálására.)

Gyűjtéseim halványan felvillantják a sarló–kasza eszközváltás folyamatát is, érdemes idézni egy adatközlő szavait: „Mikor én még iskolába jártam, akkor az egész terményt sarlóval vágták. Vágták az asszonyok, a férfiak is. Mint kis fiúcska én is kint voltam: köte-

²¹⁶ EAS. II. 22.

²¹⁷ *Faltanová* i. m. 73–82.

²¹⁸ EAS. II. 22. A Magyar Néprajzi Atlasz vonatkozó, 28. számú térképlapja a Bodroghköz vonatkozásában nem értékelhető. Vö.: *Szolnoky Lajos* 1987. 28. térképlap

²¹⁹ A kutatás a lépcsőzetes, rovátkolt végű fákat szláv eredetűnek tartja. Vö. *Selmeczi Kovács Attila* 1979. 76–77.

²²⁰ *Selmeczi Kovács* i. m. 82–84.; A bodroghközi sarlós aratáshoz: *Kántor Mihály* 1926. 83–86.

let kellett csinálni szalmából. De inkább asszonyok vágják a búzát, rozsot, az árpát azt már nem vágják sarlóval. Rakták a kötélbe, nagyapám meg kötötte a subafával. Szép munka volt, nem hullott el sok kalász. Ami elhullott, utána mentünk és felszedtük. Már jöttek haza a katonák a frontról, úgy 17-ben, 18-ban, akkor jött az új rendszer, hogy kaszával kezdtek learatni. Amerre jártak, látták, hogy csapót tesznek a kaszára, úgy vágják – ezt kezdték itt-hon is.”²²¹

c) Szinte valamennyi adatközlőm megerősíti, hogy bizonyos különbséget lehetett fel-fedezni a ruszin és a magyar aratók kaszafenése, élezése között. Ez azonban az elmondás alapján nagyon nehezen rekonstruálható. Valószínűnek tűnik, hogy ebben is voltak különbözőségek az egyének között az egyes csoportokon belül is, tehát nem szükségképpen etnikus jegyekről van szó. Körtvélyesi ruszin adatközlőm szerint: „A ruszinok sem egyformán fenték a kaszát: a verhovinai másképpen fente. Más munkában is volt különbség. Mi lapos *kaszaüllőt* használtunk, ők *éles tetejűt*.”²²²

A kasza kalapálásában és élezésében magam nem tudok etnikus különbségeket kimutatni. Az, hogy a kalapáláskor leveszik-e a nyélről a pengét, vagy sem, s számos más fogás – megítélésem szerint – elsősorban az időtényező, a teljesítmény javításának kifejezője. Ami általánosnak tűnő megfigyelés: a ruszinok *fordítva* fenték a kaszát. Vagyis nem a nyél felől haladtak a hegy felé, hanem a nyelet fordították távol maguktól, s a hegy felől fentek. Recens gyűjtéseim alapján nem tudom megítélni, hogy ez mennyire függvénye a térszíni viszonyoknak, mennyire rögzült forma, vagy egyszerűen csak egy másfajta technika, sorrend, eljárás mód felismerése – szemben a helyben alkalmazottal.

d) Határozottabb különbség mutatkozik a *gereblyeformák*ban. A ruszinok a kaszás aratáshoz a Bodrogekben használt, nagy tarlógereblyét nem hozták magukkal. Ahol a munkaadó előkészítette, ott alkalmazták, de jobbra a magukkal hozott kis gereblyéket használták. A bodrogekzi magyarok általában úgy vélekednek, hogy a ruszinok kisebb mívű, finom gereblyéket használtak, s pl. abarai adatközlőim szerint a vándoraratók révén honosodtak meg a faluban a *csörgős gereblyék*. Ahogy kistárkányi adatközlőm fogalmazza: „A gereblyéjük volt más: finomabb volt, *elegánsos*.”²²³ Ezeket a finom kézi gereblyéket általában magukkal hozták, s nem ritkán ott is hagyták a munkavégzés helyén, a munkaadónál. Szórványos adataim vannak a marokszedő kisgereblye használatára a ruszin aratók kezén (Kaponya, Kiségyes). Alkalmazása az emlékezet szerint nem volt elterjedt, s – ahogy a sarlóval való marokszedésnél – volt, aki ezzel szeretett, tudott dolgozni, volt aki nem.”²²⁴

e) Szórványos adataim vannak arra, hogy a ruszin vándoraratók marokszedő gamót használtak volna, vagy sarlóval szedték volna fel a markot. A marokszedéshez – férfiak és nők egyaránt – ugyanolyan esetlegesen használtak századunkban eszközt, mint a Bodrogek magyar parasztjai. Recens gyűjtéssel ebben nem mutatható ki különbség.

f) A keresztbe rakott kévék száma nem etnikumok alapján különül el, a vándoraratók a munkaadó által megszabott és megszokott formát követik. Volt azonban különbség a kereszttek összerakásában. Leleszi adataim szerint az összegereblyélt kaparékot csak a „fentről jött” ruszinok kötötték be kévébe, s azt tették a kereszt alá. Megtörték az alsó kévét is,

²²¹ Várad Ferenc, Kistárkány. Szül. 1908.

²²² Dinics Mihály ruszin adatközlő, Körtvélyes. Szül. 1913.

²²³ Várad Ferenc, szül. 1909.

²²⁴ A gereblyéhez: Gunda Béla 1984. 121.

hogy a kalászek ne feküdjenek a földön. De szembetűnően másképp helyezték fel a legfelső kévét, a *papot*. (Abarai adatközlőim *orosz papnak* mondták ezt a formát.) A felső kévét megtörik, úgy, hogy a *csatka* álljon felfelé: így a víz végigcsorog a szalmán, s nem áll meg a kereszt belsejében. Nem ráfektették, hanem ráültették a felső kévét – szárával felfelé fordítva – a kereszt tetejére, védve azt az időjárás viszontagságaitól.

g) Általában másnak ítélik meg az adatközlők a ruszin aratók által elvégzett munka minőségét, milyenségét, mint az általuk megszokott. Volt, aki úgy emlékezett, hogy nemcsak gyorsan, hanem sokkal tisztábban, tisztább tarlót hagyva dolgoztak, mint a magyarok. Mások úgy vélték, hogy gyorsabban, de felületesebben végezték a dolgukat a ruszin aratók. Általában kiemelik a nők sok munkáját, hogy az aratás során a ruszin asszonyok szinte azonos mennyiségű munkát végeztek el, mint a férjük. Mindez azonban egyéni teljesítményektől, hozzáértéstől is függött. Bizonyos, hogy egészében a vándoraratók rá voltak kényszerülve a jó minőségű munka végzésére. Körtvélyesi ruszin adatközlőm szavai sok részletére rávilágítanak ennek a problémának.²²⁵ „Nem volt különbség a ruszin és magyar aratás között. Volt jobb meg rosszabb a ruszin aratók között is. Inkább az volt a különbség, hogy a gazda nagyon vigyázta az arató munkáját, s aki jövőre is kenyeret akart, annak jobban kellett dolgoznia. Igyekezett az arató, hogy gyorsabb, szebb munkát végezzen... Nem volt egyforma a ruszinok eszköze, munkája sem... Volt, hogy a gazda próbálta mutatni, hogy az arató hogy csinálja az aratást, keresztet. Voltam Feketemezőn (Čierna Pole – V. Gy.) aratni, ott a gazda mutogatta, hogyan csináljuk. De kellett is némelyiknek, mert odahaza nem csináltuk ezt a munkát. Odahaza csak zab volt, tavaszi gabona, legjobban az asszonyok szedték sarlóval. De volt, aki nem tudott sarlóval szedni. El is csépeltük, a gazda kivitte az állomásra, onnan vonattal ment. Az ottani állomástól meg szekérrel ment haza. Mindenki maga hozta azt a 3–4 zsákot, amiben vitte a terményt. Csak egy helyen arattak. Kezdték a *gabonával*, aztán mentek a búzatáblára. Ők csépelték ki a zsúpot is, ha a gazda akart csinálni.”

h) Az uradalmakban, nagyobb gazdánál végzett aratás végét jelző aratókoszorú, de maga a gazda vagy – uradalmaknál – tisztartó stb. megkötése is rokonságot mutat a magyar és a szomszédos ruszin hagyományban. A mezőre kilátogató gazdát a ruszin asszonyok megkötötték, s csak némi ital, étel ajándék fejében engedték szabadon. Az aratás végén a ruszinok koszorút (*vinec*) kötöttek, s azzal vonultak a gazda házához. A gazda ilyenkor borral, pálinkával várta őket: *áldomást* ittak, mintegy megelőlegezve a jövő évi termés betakarítására való újabb megállapodást.²²⁶

A fentiekkel természetesen nem kívántam elvitatni az interetnikus kutatások azon területének jelentőségét, melyben a munkaerő periodikus vándorlásának kultúraközvetítő hatása kidomborodik. Önmagában az egyes eszközök, munkafolyamatok, hagyományos technikák összevetése is igen szerteágazó feladatot jelent, s igen nehéz ma már az innovációknak és azok hatásának nyomon követése, az elterjedés, változás folyamatainak megrajzolása.²²⁷ A regionális vizsgálatok elsősorban a folyamatok „finomszerkezetének” bemutatására, annak árnyalására lehetnek alkalmasak. Igen nehéz annak feltárása, hogy a

²²⁵ Dinics Mihály, Körtvélyes. Szül. 1913.

²²⁶ A szlovákiai ruszinok szokásairól összegzően: *Smajda, Mihajlo* 1992. Az adatokért Udvari Istvánnak tartozom köszönettel.

²²⁷ A kaszálás eszközeinek példamutató összegzése: *Paládi-Kovács Attila* 1979. 170–220.

történetileg és regionálisan tagolt kultúrát érő, ugyancsak többirányú, önmagában is tagolt kulturális hatások révén miként formálódik a recens módszerekkel is gyűjthető, zömében 20. századi műveltségi kép. Ez igen sok tekintetben az egységesülés irányában halad, amit a vándormunkások, a sok tekintetben hasonló mezőgazdasági technika, az eszközök és technikák oda-vissza terjedése tovább fokozhat, s egészében egy többgenerációs, részleteiben is bonyolult folyamat eredménye. A Bodroghöz nagyobb gazdáinak és a hozzájuk lejáró ungi, zempléni ruszin aratóknak a családi üzemei között még szorosabb a kapcsolat, mint az uradalmak és az oda lejáró aratók között. Ez előbbieket üzemszervezetileg is szorosabban összeműködtek. Esetükben egyértelműbben kimutatható az a hatás is, amit a bodroghözi falvak műveltsége gyakorolt a kibocsátó ruszin falvak kultúrájára. Ez azonban további kutatások, s önálló tanulmányok eredményeként lenne megrajzolható.²²⁸

B) A vándormunka egyéb formáiról

Az uradalmak komenciós cselédeit, egész éves, féléves, hónapos és más szezonális alkalmazottait a mezőgazdasági munkák dömpingje idején távolabbi munkaerővel töltötték fel, a mezőgazdasági év többi szakaszában a helybeli és környékbeli napszámosok adták bérbe a munkájukat. Falvainkban elég sok szegény ember volt ahhoz, hogy a jobb gazdáknak is megvoltak az emberei, akiket aratáskor, kaszáláskor, kapáláskor megfogadott. A parasztgazdák is fogadtak szolgálégyenyeket és szolgálókat, akiket egész évre alkalmaztak.

A *summásmunka* kapcsán meg kell jegyezni, hogy ez az egyetlen forma az, ami a sík vidék felől hoz munkaerőt a Bodroghözbe: Szomotorban – az emlékezet szerint – mezőkövesdi summások is megfordultak. Egyértelműbben kimutatható a matyó időszakai munkások nyoma Hardicsán, ahova – az Andrássyak uradalmába – mind az első világháború előtt, mind a bécsi döntés után jártak csapataik. Szomotorba szlovák summáscsapatok is jártak.

A napszámosmunka dandárját jelentette a cukorrépa kapálása, amikor 10–25 kilométeres távolságból is eljártak napszámba, vagy egy-egy hétre vándoroltak akár 25–30 kilométerre is. Már 12–13 éves gyerekek is elmentek napszámba kapálni. Ezek a munkák és munkahelyek egyaránt vonzották a magyar és az idegen ajkú munkásokat, a magyar-szlovák, illetve magyar-ruszin nyelvhatár közelében a napszámosmunka is együtt járt a különféle etnikumok találkozásával.

Markáns vonzáskörzetei és vándorlási útvonalai mutathatók ki a szőlővidékeknek a *szőlőkapálás* és a *szüret* idején. A szőlővidékek, elsősorban a különösen nagy munkaigényű tokaj-hegyaljai szőlők nagy munkaerőt akkumuláltak, s időszakos munkásokat vonzottak a környező tájakról, szomszédos megyékből is. *Bél Mátyás* szerint a 18. század elején Hegyalján dolgozó vándor szőlőmunkások nagyrészt magyarok voltak, de szlovákokat, ruszinokat és lengyeleket is fogadtak időszakai munkára.²²⁹ *Udvari István* a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő bevallásokból mutatta ki, hogy a 18. század derekán mintegy 60 zempléni szlovák és ruszin falu lakói jártak szőlőt kapálni és szüretelni Dél-Zemplén bortermelő mezővárosaiba, együtt a Tiszántúl, Szabolcs, Bereg és más megyék, szórványosan

²²⁸ A vándoraratók, mezőgazdasági munkások kultúrák közvetítő szerepét a népszokások vonatkozásában, a szokások interetnikus vonatkozásait általában is vizsgálja: *Ujváry Zoltán* 1980. Különösen 100–107.

²²⁹ *Bél Mátyás* 1984. 404.

Galícia vándormunkásaival.²³⁰ A szőlőmunkások feudális kori vándorlása összefügg a robotszolgáltatással is, de bizonyos, hogy a szőlőmunka pénzkereseti lehetőséget is biztosított. Pénzkeresetet jelentettek a szőlők a falvak népének saját határukon, szőlőhegyeiken is, pl. az extraneus birtokosok munkaerő-igénye révén. Az investigatio adatai szerint (1772) pl. Szöllöske: „Jó bor termő szőlőhegyeik vannak, melyeken külső uraságok is szőlőket birnak, s azáltal is a szőlő művelésből jó alkalmatosságok vagyon pénzt keresni.” Ladamóc: „Vidékiek által is birattatnak szőlők, és azáltal kapálással, vincellérséggel pénzkeresésre alkalmatosságok vagyon.”

A kiterjedtebb szőlőhegyek, szőlőbirtokok a szomszédos falvak népének napszámosmunkáját akkumulálták. Pl. Kisbári: „Szomszéd határokon szőlőkben, kapálással és egyéb munkával, vagyon alkalmatosságok pénzt érdemelni.”

Amint arra Udvari már idézett tanulmánya utal, a 18. századi szőlőmunka csomópontja Északkelet-Magyarországon Tokaj-Hegyalja volt. Falvaink közül Abara, Borsi, Hardicsa, Imreg, Nagybári, Nagytoronya és Zemplén népe jelzi úrbéri bevallásában, hogy Hegyalján szőlőmunkát végez. Pl. Szürnyeg: „A szőlőhegyek mind helyben, mint pedig a Hegyalján, mely tőlök egy és fél mérföldre vagyon, pénzt kereshetnek.” Garany: „Egy mérföldnyire lévén hozzájuk a hegyaljai szőlők, ottan vagyon módjok tavasztól fogva majd ősznek végéig pénzt keresni.” A bevallásokban szereplő távolságok, az említettekén kívül pl. Hardicsa 2 mérföld, Zemplén 1 mérföld távolságot említ Hegyaljától, arra figyelmeztetnek, hogy a történeti borvidék északi pereme is vándormunkásokat fogadott, s nem csupán annak centrumát képező mezővárosok.

A királyhalmeci szőlőhegy is vonzott szőlőmunkásokat a 18. század végén: 1799-ben Molnár András pl. Kiszéresről írja, hogy a lakosok a szomszéd Királyhalmec határán levő szőlő művelését gyakorolják.²³¹

A Bodroghöz népe is eljárt szőlőmunkára, elsősorban Tokaj-Hegyalja felső részeire: Molnár András 1799-ben készült leírása szerint Vajdáciska, Zemplén és Szöllöske lakosai kerestek pénzt Sárospatak és Sátoraljaújhely szőlőhegyein.²³² Bár Sátoraljaújhely vonzása még századunk elején is megmaradt, s vonzott munkásokat a bécsi döntések után is (Szomotor, Borsi), a 20. században elsősorban a Felső-Bodroghöz és Kelet-Szlovákia érintkező vidékeinek szőlőmunkásai követhetők nyomon a néprajz módszereivel.

A Felső-Bodroghöz szőlőkultúrájának legnagyobb múltú és jelentőségű központjai Szöllöske és Toronya voltak, amelyek a 18. századi (Kistoronya), ill. 20. századi (Szöllöske) szabályozás szerint Tokaj-Hegyalja történeti borvidékéhez tartoztak.²³³ A régi nemesi szőlők (pl. Andrásy), az extraneus birtokosok (ungvári görög katolikus egyház) és a zsidó bérlők egyaránt nagy számban alkalmazták a helybeli zselléreket, akiknek helyben szinte nem is volt más munkalehetőségük, valamint a közeli falvak (*Ladamóc, Borsi*) napszámosait. Szöllöske szőlőhegyeinek nagy munkaigényével viszonylag szűk vonzáskör-

²³⁰ Frisnyák Sándor 1985. 64.; Hőgye István 1986. 195, 220.; Udvari István 1988. 52–56.; Összegzően: Balassa Iván 1991.

²³¹ Molnár András 1799. 163.; Takács Péter–Udvari István 1992. 25.; Takács Péter–Udvari István 1995.

²³² Közli: Udvari István 1992. 80–84.

²³³ Bodó Sándor 1979. 486.

zet mutatható ki a vándormunkában, ami elsősorban a környező települések, s maga Szöllöske egészségtelen birtokstruktúrájával, nagyszámú zsellérével magyarázható.

Tágabb körből vonzott kapásokat és szüretelőket Toronya, mivel a helybeli és környező falvakbeli kisparaszti üzemek csak munkaerejük egy részét fordíthatták napszámos munkára, még akkor is, ha a szőlőmunka csúcsai nem estek egybe a földművelés munkájának dömpingjével. *Ladamóc* népe – bár szőlőik a 19. század végén és a 20. század első évtizedében még ugyancsak munkát adtak *Céke* szlovák kapásainak –, az elmúlt évszázadban *Kistoronyára* járt át szőlőt kötözni, kapálni, szüretelni. Toronyán vállalt munkát *Szentmária, Kásó, Kisbári, Nagybári, Céke, Kiszte, Legenye, Csörgő, Imreg* napszámos népe, de a két világháború alatt jöttek ide a kárpátaljai *Nagydobrony*ból is. Eljártak a dobronyiai *Nagybári* szőlőibe is, ahol *Kisbári, Vécs, Kásó* és *Céke* kapásaival, szüretelőivel dolgoztak együtt. Kisebb kört vonzott a Bodrog jobb partján *Csarnahó* szőlője, ez azonban már nem érintette a bodroglőkeket.

A nagyobb szőlőkben szinte mindig volt munka, tehát azok időszakosan a kisparasztoknak is napszámbért biztosítottak. A már említett falvak (*Kásó, Céke, Kiszte*) szlováksága mellett, halványan ruszin vándormunkások emléke is él az egykori szőlőmunkások emlékezetében, ami azt jelzi, hogy a bodroglőkei és Bodrog menti szőlők éppen úgy különféle etnikumok találkozási helyei voltak, mint Tokaj-Hegyalja szőlőhegyei.

C) Ruszin szolgalegények a Bodroglőkben

Önálló fejezetet igényel azoknak az idegen ajkú szolgalegényeknek a problémája, akik szinte valamennyi bodroglőkei településen kimutathatók századunk első felében, s akiknek a vándorlása, társadalmi státusa, de mindenekelőtt a magyar falvak lakosságával való viszonya, ottani helyzete az interetnikus kapcsolatok finomszerkezetébe, napi „gyakorlatába” enged bepillantást.²³⁴

A szolgalegények a tehetősebb parasztgazdákhöz szegődtek el egy-egy esztendőre, de – ha kölcsönösen elégedettek voltak egymással a gazda meg ő – akár többször is megújíthatták a megállapodást. Többségük 16–17 éves korában jött a Bodroglőkbe, általában apjával vagy más, idősebb férfirokonnal, aki megnézte a befogadó környezetet, s megállapodott a gazdával a fizetséget illetően. Voltak persze rosszabb sorsú fiúk is, akik szöktek, vagy saját kenyérüket ették már szinte gyerekfővel – ők maguk érkeztek. A befogadó gazda is nagyobb bizalommal viseltetett azonban a legény iránt, ha a mögött biztos családi háttér volt. A vándoratók, idénymunkások gyakran maguk nézték ki gyerekeik számára a magyar parasztgazdát, akihez fiukat adták.

Amellett, hogy a fiatal suhanc munkájáért ellátást és némi bért kapott, szolgálata alkalom volt a paraszti munkába való belenevelődésbe is. Nemegyszer olyan mezőgazdasági munkát is megtanulhatott, amire odahaza nem volt módja, s ennek nem elhanyagolható szerepe lehetett abban, hogy a hegyvidéki vándormunkásoknak nem volt ismeretlen a sík vidéki mezőgazdasági technika. Ezen a ponton kimutatható bizonyos hasonlóság a *cseregyerek, cserelegény* intézményével, az eltérő táji, gazdasági feltételek és társadalmi környezet azonban más kapcsolattípust engedett meg. A szolgagyerekek, szolgalegények esetében

²³⁴ Részletesen: *Viga Gyula* 1996. 82–88. Lásd még: *Viga Gyula* 2000. 140–144.

cseréről nem volt szó: nem tudunk arról, hogy magyar fiú, legény ment volna ruszin gazdához. Ebben az esetben a munkára nevelés, valamint a korai kenyérkereset volt a meghatározó cél, jöllehet nem vitatható, hogy a nyelv megismerésében, az új környezetben való szocializációban, a mezőgazdasági technika megismerésében számos elem emlékeztet a cseregyerekek lehetőségeire. A ruszin és a magyar vidékek adottsága, de a két népesség egész életminősége is annyira eltérő volt, hogy az nem indokolta a cserét. A ruszinság életmódja, gazdasági és társadalmi státusa, megítélése nem volt modell a magyar parasztok számára, míg fordítva ez egészen egyértelműen kimutatható.²³⁵

Kezdetben afféle *mindenes cseléd* volt a ruszin fiú, aztán önállóbb feladatot is kapott az állatok körül, fuvarban, szántóföldön, attól függően, hogy mennyire volt önálló, s mennyire bízott meg benne a gazda, miként illeszkedett be a parasztszalád munkamegosztásába.

Adatközlőim, akik olykor a szolgalegények, máskor azok munkaadói voltak, a családevekről és származási helyekről is informáltak. Bélyben adatközlőm apósa, *Morovics* nevű szolgalegényként érkezett a faluba az 1920-as években. Oda házasodott, ott élte le az életét, de csak törve beszélt magyarul, imádkozni pedig – görög katolikus volt – csak ruszinul tudott. Körtvélyesbe az 1930-as években egy *Pecsko* nevű szolgalegény telepedett át. Megnősült, de ő teljesen magyar lett, szinte el is felejtette a ruszin szót. Kaponyán egy *Krajnik* nevű szolga ragadt meg, Leleszből nősült, végül Bolyban telepedett meg. Örösben egy *Dicsko* nevű, valamint egy testvérpár: *Mihovics Péter* és *Sándor* voltak szolgák, az utóbbiak Ulicsből jöttek. Zétényben egy *Gácsok Mihály* nevű szolgára emlékszik adatközlőm: Gácsok Huszt mellől került a faluba.

Mivel leszármazottait sikerült felkutatni, valamivel többet tudok az egykori ruszin szolgalegény, a Pólyánban élt *Mihókánics László* életéről, aki a Rónahavas völgyében, Havasközön (ma Ljuta, Ukrajna), Ung megyében született 1924-ben. 6–7 éves korában árvaságra jutott, s akkor a helyi görög katolikus pap vette magához, ő nevelte. 14–15 éves korában, mivel egyre inkább szolgaként tartották, elszökött, s először Ruszka környékén, az Ung-vidéken vállalt munkát. 17 éves lehetett, mikor Pólyánba jött, s először Szimko Józsefhez állt be szolgálni. Meg kell jegyezmem, hogy eredetileg a Szimko család is ruszin volt, s Mihókánics felfogadásánál – hasonlóan más esetekhez – lényeges szempont volt, hogy a ruszin szolga görög katolikus családhöz került. Ez a ruszin szolgák esetében fontos szempont volt, ami segítette a harmonikus együttélést, beilleszkedést a munkaadó családba. Leánya visszaemlékezése szerint, a Szimko család szinte fiaként tartotta Mihókánicsot, s jellemző, hogy a leszármazottak, a két család között ma is szinte rokoni a kapcsolat. Pólyánban nősült meg 1948-ban, a felesége Paszulykás Julianna nevű bolyi magyar lány volt. A második világháború után Csehországba, Chomutovba ment el dolgozni: hat évig volt ott feleségével együtt, s ott született egyetlen leánya is. 1954-ben visszatért Pólyánba, s ott hunyt el 1989-ben.

Ugyancsak Pólyánban szolgált, Bolyba nősült, majd a vidéken telepedett le egy Horócki András nevű ruszin szolga.

Nyomon követhetők a ruszin szolgalegények a Bodroghközzel szomszédos vidékeken is. Az Ung-vidékhez tartozó Abarán *Veszeli*, *Csernyánszki*, *Szloposki Mátyás* és *Kocsán Péter* nevű szolgalegényekre emlékeznek, az utóbbi *Harcosról* (Zboj) származott. Ötödik

²³⁵ A cseregyerekekhez összegzően: *Paládi-Kovács Attila* 1988. 145–155.

társuk, egy *Dzsupon* nevű *Körtvélyes*ről (Felsőkörtvélyes – Vyšný Hrušov) került a faluba. A Bodrog, ill. az Ondava mentére is eljártak a ruszin szolgalegények. Barancson (Zemplínský Branč) három személy nyomát találta meg Gabriela Habaňová kolléganőm, aki kérésemre kutatta ezt a témát. Egy *Hutnyan* nevű ruszin Sztropkó környékéről származott, s helyben vett feleségül egy Helenka Sepelaková nevű szlovák lányt. Ugyancsak Sztropkó környékéről származott egy *Zajaros* nevű ruszin szolgalegény, aki szintén ide nősült. Sztropkó környékéről családotól érkezett egy *Gudzsa* nevű ruszin szolgál, aki pár év után – közben egy Grosender nevű zsidó ökreit gondozta – továbbköltözött. Garanyban egy *Mesztor* nevű, a Homonna melletti Rokítóból származó szolgál telepedett le, Hardicsán pedig ma is él *Ignat Juraj*, akinek még az apja települt át Iskócról az Ilona-tanyára, majd be Hardicsára. Nagytoronyára Mezőlaborc tájáról származott a *Szitár* és a *Malatyák* család – az utóbbiak leszármazottai ma is ott élnek, Kistoronyán pedig egy *Galega Mihály* nevű ruszin szolgalegény telepedett meg.

A domináns ruszinság mellett kimutathatók a Felső-Bodrogtóban szlovák szolgálók, cselédek is. Pl. Matyi József nevű adatközlő elődei *Kásó*ból származnak, nagyapja és annak testvére Magyarsas, Imreg, Zétény, Véke, Battyán uradalmi birtokain szolgált, s aztán kötöttek ki Radban. Magyarul még alig tudtak, így a nagyapát és annak testvérét a radiak *Kásó Jancsinak* meg *Kásó Gyurinak* hívták – származási helyük után. Kisbáriba az 1930-as években Késmárk és Poprád környékéről települtek le a szolgának érkezett *Taskiak*, Komáromi József adatközlő nászasszonya pedig – ma Kisdobrán él – Ólublóról (Stará Ľubovňa) származik. Az utóbbi eredetileg a kisbári paphoz jött szolgálólánynak a második világháború előtt. Hardicsán és Szürnyegen *polyák* szolgákra emlékeznek: az utóbbiak *Román* vezetéknevűek voltak, s az 1930-as években jöttek Lengyelországból, itt éltek az 1960-as évekig.

Az adatokat lehetne szaporítani, s tudom, hogy a bodrogtői uradalmakban is nagy számban dolgoztak idegen ajkú szolgák, cselédek, béresek. A falusi gazdák szolgalegényeire azért szenteltem nagyobb figyelmet, mert helyük, szerepük az adott közösségben, beilleszkedésük és későbbi asszimilációjuk egyértelműen vizsgálható. Származási helyük, vándorlásaik kapcsán azonban még egy lényeges tanulságot kell megfogalmaznom: nevezetesen azt, hogy a vándormunkások, időszakai munkások, szolgák vándorlásai, a kivándorlás és az áttelepülés között fontos összefüggés, kapcsolat van. A vándoraratók többször visszajárnak egy-egy családhoz, s fiukat utána odaadják szolgalegénynek. Mint utaltam rá, igen gyakori, hogy a szolgalegény azonos vallású családhoz kerül, olykor kimutathatóan olyan helyre, ahol korábbi generációk ugyancsak áttelepültek voltak. Ahol a vándorok megfordulnak, különösen ha hosszabb időt szolgálnak, ott többen le is telepszene, vagy a második világháború utáni áttelepülésnél az ismert falvakat választják lakhelyül. Ez tehát az összefüggés egyik része: a hegyvidéki népesség – időszakos és állandó – vándorlása, lefelé szivárgása a sík vidékre ezen a belső struktúrán, társadalmi finomszerkezeten nyugodott.

Az összefüggés másik eleme az, hogy ugyanazokról a vidékekről, ugyanazokból a csoportokból kerültek ki a vándormunkások, az uradalmi cselédek, béresek, kocsisok, parasztok szolgalegényei, akik Amerikában is szerencsét próbálnak, akiket felszív az ipar, bányászat és a közlekedés, akik számosan elhagyják – előbb időszakosan, majd állandóan – a szülőhelyüket. Ennek kiváltója elsősorban az adott táj gyenge megtartóereje, rossz eltartó

képessége, de az is meghatározó, hogy a hegyvidéki nincstelen számára másfajta, elfogadhatóbb életminőséget kínált a sík vidék. Az, hogy ki melyiket választja, az egyén döntése, szegényes alternatívája, összességében azonban tájak, népcsoportok, esetünkben etnikumok sajátos szimbiózisának vetülete is.²³⁶

Az idegen ajkú szolgalegények vándorlása, munkavállalása, esetenkénti áttelepülése természetesen belesimult a Bodroglók belső munkaerőigényébe, lehetőségeibe. Uradalmak között, falvak között is jelentős vándorlás volt: a jobb munkahely, ellátás és bér különböző helyekre csábított napszámost, bérest, cselédet, summást. Ahhoz, hogy valaki helyben maradjon, megragadjon, sokféle anyagi, emberi, emocionális tényező volt a feltétel. A vidék munkaerőigénye jelentős belső mozgást engedett meg. Más volt az egyes falvak befogadó készsége is, a munkaerőigénynek megfelelően: volt, ahol csak a helybeli szegény fiúk álltak szolgának, másutt egy-két idegen szolga volt egy-egy évben, s volt, ahol számuk a tízenötöt is elérte.

Arra viszont nem tudok példát, hogy parasztgazda egynél több idegen ajkú szolgalegényt alkalmazott volna egyszerre.

D) Munkásvándorlások a mezőgazdaságon kívül

A meghatározó, a mezőgazdasági munkához kapcsolódó vándorlások és migráció mellett más típusú munkásvándorlásokat is ismerünk a Bodroglókból. Elsőként említem a *kendervágó* (kendertörő) *asszonyok* vándorlását, ami részben kötődött a mezőgazdálkodáshoz: annak termését dolgozta fel, s eszközök előállításához termelt alapanyagot a mezőgazdaság számára.

Időszakosan, de rendszeresen a női munkaerő vándorlása kapcsolódott a rostnyeréshez, elsősorban a kendertöréshez is, ami jellegzetes, többgenerációs kapcsolatokat alakított ki a Bodroglók, valamint a szomszédos kistájak települései között.²³⁷ A vándorlás mögött ebben az esetben is az eltérő termőhelyi adottságok, különféle növénykultúrák táji különbözőségei a legfontosabb mozgatók, a vegyes kender-lentermesztő vidéken azonban egészében nem lehet levezetni ebből a női munkaerő időszakos vándorlását.²³⁸ A Bodroglók falvainak többsége jó rosttermő földekkel rendelkezik, de ahol uradalom szorította össze a paraszti birtokokat, ott kevesebb helyet kapott a kender vagy len vetése (Nagytoronya, Kis-toronya, Csarnahó) alkalmatlan határuk miatt szorultak a bodroglózi falvak kenderrostjára. A nagyobb volumenű kender termesztő falvak (pl. Bacska, Battyán) asszonyainak lehetőségük volt arra, hogy a rostnyerés legmunkásabb, legporosabb részét mással végeztessék el, mert a megmaradó rész is bőven fedezte szükségleteiket. A zsellérasszonyok számára egyszerűen fölös munkaerejük materiális javakra váltását jelentette a kendertörés, miközben

²³⁶ Bizonyos, hogy a szlovák és román szolgalegények „leszivárgása” Kelet- és Délkelet-Magyarország más tájain is szerepet játszott a települések népességének formálódásában. Más kérdés, hogy a történeti forrásokban – leszámítva a körözött szolgálkkal kapcsolatos „átiratokat” – nehéz nyomon követni és kimutatni jelenlétüket. Lásd például Orosháza népességét: Hajdú Mihály 1983. 43-112., Hajdú Mihály 1995. 115-139., Szabó Ferenc 1993. 278-281.

²³⁷ A kendermunkában hasonló kapcsolatok mutathatók ki a Zempléni-hegység települései között is. Vö. Dobrossy István–Fügedi Márta 1981. 143-144.

²³⁸ EAS. IV. 22. térképlap.

szükségeiket is biztosította. A nagytoronyai és kistoronyai asszonyok egy része gyümölcsért vagy borért cserélt szösz, vagy az eladott bor árából pénzért vásárolták azt meg. Céke és Magyarsas határa jobbára lent termett, onnan a kenderrostért jöttek a Bodroghözbe. Tovább sorolhatnánk a konkrét példákat, amelyek mögött egyenlőtlenségek és az azok ki-egyenlítését célzó szándékok vannak, de igen változatos, árnyalt formában.

A kendervágó asszonyok vándorlásának egyik legfontosabb kérdése az interetnikus kapcsolatoké. Szinyérbe *Céke*, *Magyarsas tótszoknyás* asszonyai jártak, de jártak egészen Eperjes környékéről is. Bolyba *Dubrówka* ruszin ajkú asszonyai mentek, Leleszen ugyancsak őrzik ruszin és szlovák kendervágók emlékét. Zéténybe Kárpátaljáról, egészen *Szlatina* környékéről jártak kendervágó asszonyok: nagy, *széles szoknyájukra* és furcsa formájú kendőikre emlékeznek a Latorca mentiek. Nem lehet eldönteni, hogy ruszinok, vagy akár románok voltak-e. Túl a gazdasági kapcsolatokon, mikrovizsgálat tisztázhatná ennek az érintkezésnek a hatását a fonóeszközök elterjedésére. Amíg ugyanis a Bodroghöz és az Ung-vidék magyar tömbjében, valamint a Bodrog jobb part egykor magyar többségű falvaiban egységes a *guzsaly* elnevezés, addig ezt a tömböt lényegében középen, észak–déli irányban kétfelé osztja az eszköz kétféle típusának elterjedése: a Tisza felé eső keleti oldalon az egy- és kéttalpú ülőguzsaly volt domináns, együtt az öv- és rúdguzsalyokkal, a nyugati oldal pedig az állóguzsaly elterjedési területe. Az ülőguzsaly – ugyancsak öv- és rúdguzsalyok mellett – végig kimutatható a mai Kelet-Szlovákia ruszin peremterületein is. De vélhetően nemcsak ennek elterjedésében, hanem a rokka (kolovrat) megjelenésének időrendjében is lehetett szerepe – egyebek mellett – az időszakos munkásvándorlásnak, benne a kendervágó asszonyoknak is.²³⁹ De felvetődik az elterjedés kérdése az egy- és kétélű tilók esetében, s tanulságos lenne a fonás, szövés, akár a viselet bizonyos darabjainak összehasonlító vizsgálata is. Ez azonban nem lehet mostani munkám feladata, ami csupán e kapcsolatok egyik nyomjelzőjét, a munkaerő időszakos vándorlását vizsgálja.

Már utaltam a Bodrog jobb part falvainak bodroghőzi kendermunkájára. Nagytoronyából, Kistoronyából, Báriból Bacsikába, Battyánba, Leleszre, Kaponyára jártak leginkább, de elmentek a „magyar időkben” a Bodroghöz magyarországi oldalára, valamint – a két háború között – a Kárpátaljára (pl. Salamon) is. Eljártak a kendervágó asszonyok Toronyából és Báriból Nagykapos környékére, az Ung-vidék falvaiba, felkeresték Kelecsényt (Zemplénkelecsény – Zemplínsky Klečenov) és Mocsárt. Bélybe a kárpátaljai Nagydobronyból jártak kendervágók. E főbb, s az emlékezetben egyértelműen nyomon követhető irányok mellett még számos más, alkalmi vagy rendszeres kapcsolat is működött az egyes települések rostmegmunkálásában.

A kender az asszonyok *megettörték, kivágták*, volt, hogy ki is fésülték. Általában hatodik vagy hetedik fej szöszért dolgoztak. Pl. Kaponyán *kitába* kötöttek be 20 *fej* szösz, amit a gazda szekérrel vitt az állomásra, s a kendervágók vonattal vitték haza munkájuk bérét.

Közei településekről csak egy-egy napra mentek a kendervágók, de pl. a toronyaiak, báriak egy-egy hetet töltöttek a bodroghőzi munkaadóiknál. A társasmunkák ezen alkalmának jelentőségét aligha lehet eléggé hangsúlyozni a kulturális kapcsolatok vonatkozásában.

Amíg a nagy mezőgazdasági munkák végeztével a nők számára a szövés–fonás időszaka következett, a férfiak számára az erdő és a famunka adott feladatot – ha volt erdő a

²³⁹ EAS. IV. 25. térképlap.

közelben. Főleg uradalmak, egyházi és világi erdőbirtokok fogadtak favágó napszámosokat. Pl. Radban a püspökségi erdőben irtották a fát telente, munkát kaptak ott a szentmáriaiak is. Az irtást a kivágott fa negyedéért, részibe végezték, a gallyból harmadrész jutott a favágóknak. Szolnocskára – magyar időben – Sárospatak környékéről és a magyarországi zempléni hegyvidékről jártak favágók, máskor meg Mezőlaborc környéki ruszinok döntötték a fát. Az utóbbiak (Zboj, Ulics) csapatostól jártak Magyarország, Románia, Jugoszlávia erdőségeibe is a két világháború közötti években.

Az első világháború után az új csehszlovák állam indította be a vasúti mellékvonalak kiépítését. Elsősorban zsidó vállalkozók foglalkoztak a vasúti talpfák készíttetésével és szállításával. Az uradalmi birtokokból megvásárolt fa feldolgozására *talpfafaragókat*, *slipperfaragókat* kerestek, akik járatosak voltak ebben a munkában, s irányították a napszámos tevékenységét is. Radba Dobronyból és Beregszász környékéről jöttek talpfafaragók, később, az 1920-as években Királyhelmece környékéről jártak el Perecsény, Szolyva környékére, a Kárpátaljára. A slipperfaragók tavaszra mindig hazakerültek, ha földjük volt, de a zsellérek is aratni mentek a nyári időben, ami megélhetésük szempontjából fontosabb volt, mint a famunka.

Az 1930-as években a hordódonga-készítés indította az utolsó rohamot a régi árterek tölgyesei ellen. (Abarán már a 19-20. század fordulóján is meghatározó háziipar volt a hordókészítés.) Ekkor főleg zsidó vállalkozók vágatták a fákat, s dolgoztatták fel dongává. A Latorcához közeli Bolyban és Szolnocskán kárpátalji (Csongor, ma Csomonyin, Ukrajna) és észak-zempléni ruszinok is csapatostól végezték ezt a munkát.

A szőlőterületeken (pl. Szöllőskén az Andrássy-birtokon) télen *szőlőkaró* hasogatásával kerestek pénzt a helybeli és a környékbeli férfiak. A *csobakolást*, a kivágott fák *dücskőjének* a kiszedését magáért a kiszedett tüzelőért végezték az uradalmi erdőkben.

A Bodroghözben a mezőgazdaságon kívül kevés a munkahely. Távolabbról is fogadtak munkásokat a kőbányák. Szöllőskéről a Ladamóc felé eső bányába, Ladamócról többen – a magyar időben – Bodrogheresztúrba jártak, de fizetett időszaki munkásokat a szomatori és bodrogszentesi kőfejtő is. Az utóbbi *trachit*bányáját már a 18. században is művelték, s századunk első évtizedében – kőtörővel és iparvágánnyal – kis iparteleppé fejlesztette azt Majláth gróf.²⁴⁰ A második világháború után is intenzíven művelték a bányát, s akkor Fülek környékéről települtek át kőbányászok és riccerek (hasítók) Bodrogszentesbe.²⁴¹ Szentesben, Leleszen és Kaponyán kőművesek voltak nagy számban, főleg segédek és kisegítők, akik Ungvárra, Helmece, Terebesre, Kassára jártak, s az építkezéseken vállaltak munkát ács és állványozó társaikkal együtt. Az aratás idején ezeknek a többsége is kaszát fogott, hogy a kenyérre valót olcsóbban keresse meg.

A Felső-Bodroghöz és a környező tájak kevés ipari munkahellyel rendelkeznek ma is. Bodrogszerdahelyen a mészgyár adott munkát néhány embernek, Perbenyikben a lengyár foglalkoztatott munkaerőt az őszi *tilózáskor* – jártak oda Cigándról és Ricséről is. A második világháború után, amikor Ágcsernyő határállomás és vasúti átrakóhely lett, a Felső-Bodroghöz közeli településeiről jelentős munkaerőt vonzott. A kisföldűek közül kerültek ki

²⁴⁰ A helybeliek által trachitnak nevezett kőanyag piroxénandezit, amiből – a szomszédos falvakon kívül – Garanyban, Nagytárkányban, Kistárkányban, Örösben, de még az Ung-vidék falvaiban, pl. Bésben, Csicsérben is építkeztek. Vö. *Schafarzik Ferenc* 1904. 369.

²⁴¹ A bodrogszentesi kőbányásatról és kőfaragásról: *Fügedi Márta–Viga Gyula* 1993.

a vasutasok is, akik – akár helyben maradva – Kassán, Újhelyben, Csernyőben teljesítettek szolgálatot. Az 1950-es években a második vágánypár építése adott időszakosan munkát. Ugyanekkor a Bodroghöz vízrendezésének utolsó, megkésett munkálata, a Latorca szabályozása foglalkoztatott nagyszámú kubikust – más feltételek mellett már, mint 19. századi elődeiket, akik az 1840-es évektől 1910-ig egészében megváltoztatták e táj arculatát.

*

Mint már a fentiekből is kiderült, a Bodroghöz falvainak népe – lehetőségeinek megfelelően – sokféle módon igyekezett megkeresni a kenyerét, e munkák fő rendező elve azonban a második világháborúig a mezőgazdaság volt. Az egyes falvak adottságai, s az egyes családi üzemek kondíciója mindehhez különféle feltételeket teremtett. Valójában mégsem egyszerű munkaerő-egyenlegre kell gondolnunk mindezek számbavételénél, mivel egyéni életstratégiák, gazdasági megoldások is kitapinthatók benne. A parasztbirtok, ill. annak hiánya különféle módon kényszerítette bele a népességet a természet körforgása által rendezett gazdasági év különböző munkáiba, s azoknak megfelelően zárta és nyitotta a Bodroghöz területét a szomszédos tájak munkaerő-feleslege számára.

Az egészségtelen birtokstruktúra nem csupán sokféle tevékenységre, időszakos munkára szorította a második világháborúig a bodroghözieket, hanem nagyon meggyengítette e táj megtartó erejét. Ami a múlt század utolsó harmadában Zemplén megyét, s a Bodroghözt is a kivándorlókat legnagyobb számban kibocsátó területek közé sorolta, az – más módon – a szocialista időszakban, a közös gazdálkodás idején is érvényesült. 1989 után pedig hasonló nehézségeket hordoz, mint a vidéki Magyarország: a korábban városba, iparba áramlott réteg nem tér meg a visszakapott földhöz, a földművelés, ill. mezőgazdálkodás fejlesztését a tőkehiány akadályozza, s továbbra is reménytelennek tűnik az ipartelepítés. A Bodroghöz ma is a halmozottan hátrányos adottságú tájak közé tartozik.

Bár a második világháborút követő néhány esztendő, főleg a közös gazdaságok kialakítása lezárta a tömeges mezőgazdasági munkásvándorlások több évszázados időszakát, annak hatásai később is érvényesültek, pontosabban nem szűntek meg azok a tényezők, feltételek, amelyek a munkásvándorlásokat is elindították. Pl. a vándorlások során áttelepültek csakúgy, mint a bodroghözi nincstelenek és leszármazottaik megőrizték mobilitásukat, s ők költöztek át nagyobb számban ipar- és bányavidékekre, ők hagyták el könnyebben a mezőgazdaságot és a falut. A mai munkahelyek, ahol gyakran együtt dolgoznak a magyarokkal szlovákok és ruszinok, ill. azok leszármazottai is, ugyancsak befolyásolják a műveltség állapotát, szerepet kapnak kulturális elemek átadásában-átvételében, nyelvi és asszimilációs folyamatokban is. De kimutathatók a munkahelyek kapcsán bizonyos innovációk is: pl. a csernyői csehszlovák–szovjet határállomás, átrakóhely közvetítésével illegálisan szovjet elektronikai, híradástechnikai berendezések kerültek a Felső-Bodroghöz falvaiba, különösen az 1970–80-as években. Más vonatkozásokban informatív funkciója is kimutatható az efféle közös munkahelyeknek: a már említett Ágcsernyő csakúgy, mint a legényei állomás, vagy a királyhelmeci, nagykaposi, Kassa környéki munkahelyek a különféle etnikumok gazdasági, kulturális, politikai információinak átadását-átvételét teszik lehetővé, közvetve befolyásolva, formálva a vidék interetnikus kapcsolatait, műveltségi állapotát.

IV. ELTÉRÉST ÉS AZONOSSÁGOT KIVÁLTÓ TÉNYEZŐK – A VÁLTOZÁS IRÁNYÁBAN ÉS ELLENÉBEN HATÓ FELTÉTELEK (Esettanulmány)

Jóllehet a táj átalakítása felszámolta azon tényezők jelentős részét, amelyek a bodrogközi falvak termelő gazdálkodásának és munkakultúrájának eltérő feltételrendszerét jelentették, s a 19. század utolsó harmadától érvényesülő kulturális hatások többsége is az uniformizálódás irányába hatott, falvaink műveltségében máig felismerhetők eltérő vonások. Ahogy a kutató egyre mélyebbre halad a karakteres táj hagyományos műveltségének megismerésében, fokozatosan ismeri fel azokat az azonos és eltérő jegyeket, rokon vonásokat és különbözőségeket, amelyek e – sokáig homogénnek vélt – táj népének életmódját és kultúráját árnyalták. Ezen vonások természetesen eltérő jelentőségűek a műveltség szerkezetében: vannak olyanok, amelyek annak karakteres részét, jelentős területének működését befolyásolták, mások csak felszínesek: pl. a falvak népe egymást váltó generációinak egymásról alkotott, sokszor sztereotip vélekedését tükrözik.¹ (Más kérdés, hogy ez utóbbiakban akár fontos vonások, egykor a közösség egész életére kiható jellemzők rögzülnek.) Vannak egy-egy közösség életében régi és hosszú távon ható vonások, amelyek annak elkülönülését erősítik, s vannak újabb, rövid távú, csak egy-egy részkegyesség életében domináns hatások, jegyek is. Bizonyos, hogy ezek egy részének kialakulása éppen a hagyományos paraszti gazdaság, társadalom és kultúra erőteljesebb átalakulásának eredménye és következménye, más részük kifejezetten a változáshoz, modernizációhoz való viszonyuk ismérveként jelenik meg. Mindezek földrajzi feltételeit, illetve azok településtörténeti vonatkozásait, a települések társadalmi szerkezetét már számosan vizsgálták,² sokkal inkább adós viszont még a néprajz annak felderítésével, hogy az alkalmazkodásnak milyen formái, a gazdálkodás, az életmód, egészében a tradicionális műveltség milyen szegumentumai révén alakultak ki összetartozó, illetve egymástól jelentősen különböző falvak és falucsoportok, s hogy ennek a viszonyrendszernek a struktúrája miért és miként változott meg az elmúlt másfél évszázad során. Más ragadható meg a változásokból a történeti források révén, s más a néprajz hagyományos eszközeivel, a verbális adatok összegyűjtésével. Ez utóbbi révén maguk a közösségek, illetve reprezentáns tagjaik fogalmazzák meg azonosságukat és másságukat, közösnek és eltérőnek vélt jegyeiket a környező települések népével, s maguk próbálnak olykor választ keresni ezen összefüggések nyitott kérdéseire is.

1986-ban kezdtem el azt a terepmunkát, aminek során először felfigyeltem a két szomszédos település, *Karcsa* és *Pácin* viszonyára, az akkor közös tanácsú és közös termelőszövetkezetben gazdálkodó falvak sajátos, ambivalens kapcsolatrendszerére. Azóta rendszeresen vissza-visszatérek mindkét faluba, s az évek során egyre inkább azt tapasztaltam, hogy a két település népének hagyományos, ám egyre inkább oldódó szembenállása, egymásról alkotott értékítélete valójában a tradícióhoz és a modernizá-

¹ Viga Gyula 1994a. 333-348.

² Ébner (Gönyey) Sándor 1925. 65-102.; Dankó Imre 1964. 143-163.; Borsos Balázs 1994. 307-344.; Korai szakaszához: Valter Ilona 1974. 1-55.

cióhoz való eltérő viszonyból, a változás eltérő tempójából és annak különböző megítéléséből magyarázható.

Munkámnak ez a fejezete ennek az összefüggésrendszernek néhány főbb jegyét igyekszik feltárni, olyanokat, amelyek – megléte vagy hiánya – a táj más településeinek kontextusában, ill. a Bodroγκöz hagyományos kultúrája egészének formálódásában is szerepet játszhattak. Elképzeléseim szerint a két falu vizsgálata is tovább folytatható, s a hagyomány és a változás számos további eleme vonható be a vizsgálatba, velük a későbbiekben árnyaltabb kép rajzolható.

Jelen tanulmány két irányban halad: részben azokat az okokat és összefüggéseket veszi számba, amelyek diffenciálták a két település népének életmódját, más irányt szabtak működésének, másrészt azokat a jelenségeit, elemeit vizsgálja a műveltségnek, amelyekben kifejeződnek, megjelennek ezek az eltérő vonások. A kettő nem válik el feltétlenül markánsan: az eltérő okok következményei, az életmódban való megjelenései olykor maguk is okai, kiváltói lesznek a további változásoknak.

I. 1. Táj, gazdálkodás

Karcsa és Pácin azonosságának és eltérésének egyik alapvető okát a természeti-ökológiai feltételekben, illetve azok *megváltoztatható tényezőinek* átalakításában, módosulásában kell keresnünk. Ezek a tényezők, illetve változásuk befolyásolta az életmód, a gazdálkodás jellegét és összetevőit, összefüggésben természetesen a társadalom mozgásának igen sok részletével.³ Már itt előre kell vetítenem, hogy a két település közötti eltéréseket magam az említett tényezőkből fakadó, eltérő modernizációs lehetőségekből vezetem le, megjegyezve – amit a Bodroγκöz kutatásának eddigi földrajzi, főleg gazdaság- és településföldrajzi irodalma is érzékeltet –, hogy az egészében hátrányos helyzetűnek tartott, sokak által reliktumként kezelt táj egyes településeinek kondíciója, gazdasági lehetősége erősen eltérő volt.⁴

Ha vizsgálatom legkorábbi forrását, a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő paraszti bevallásokat, az investigatio adatait nézzük, azokból nem hüvelyezhetők ki sarkalatos különbségek a két település, Karcsa és Pácin helyzetében.⁵ Bár témánk szempontjából a hangsúly éppen a tájatalakítás folyamatán, a Bodroγκöz – falvai számára új helyzetet teremtő – vízrendezésen van, a két település földrajzi adottságának, ebből eredően gazdálkodásának néhány különbözőségére fel kell hívnom a figyelmet. Hasonlóan a Bodroγκöz, illetve Zemplén vármegye középső és felső részének számos településéhez, a 18. században Karcsa és Pácin határát is 2 nyomásban művelték. Amíg azonban a pácini határ akár trágyázás nélkül is biztosította az őszi és tavaszi gabonákat, addig a karcsai határ homokos földje búzát és árpat nem termett, sőt zabból is keveset adott. Igaz, az áradás mindkettőt veszélyezteteti, de a pácini földek mégis jobb feltétellel bírtak a cereáliák termesztéséhez. Jobbak voltak a páciniak lehetőségei az állattartásban is: rétjük olykor sarjút is adott, s – a kövesdi szőlőben végzett munka fejében – sertéseiket

³ Vö. Kósa László 1990. 65–79.

⁴ A részletek említése nélkül: Ébner (Gönyey) Sándor 1925. 65–102.; Frisnyák Sándor 1990. 227–246.; Borsos Balázs 1994. 307–344.; Boros László 1997.

⁵ Takács Péter–Udvari István 1998. 20., 59.

is makkoltathatták. Előnyösebb feltételt jelent a földesúr–jobbágy viszony is a páciniak számára.

Lényegesebb azonban vizsgálatunk szempontjából az, hogy milyen földrajzi-ökológiai feltételeket teremt falvaink számára a Bodroghöz vízrendezése, anélkül, hogy a gazdálkodás változásának egészét, fő jellemzőit érintenénk.⁶ *Frisnyák Sándor* kutatásai révén ismerjük a Bodroghöz falvainak 19. század közepi (1) és végi (2) földhasznosítási mutatóit, amelyek igen sokat elárulnak Karcsa és Pácín vízrendezés utáni paraszti gazdálkodásának feltételeiről is.⁷

Karcsa és Pácín földhasznosítása a 19. század közepén és végén

Birtokosok száma		Terület		Földterület megoszlása (%)				
nagy	kis	(ha)	szántó	rét, legelő	erdő	nádas	haszon- vehetet- len	
Karcsa								
1.	1	114	4255	12,1	18,6	2,6	2,8	63,9
2.			4275	33,6	55,6	2,7	–	8,1
Pácín								
1.	3	225	3067	14,3	32,0	4,4	3,8	42,5
2.			3395	41,7	46,9	3,5	–	7,9

Anélkül, hogy a sokatmondó számokat részletesen elemeznénk, utalni kell arra, hogy a vízrendezés mindkét település gazdálkodásában alapvető változásokat eredményezett. Korábban rendkívül nagy volt az eltérés a két falu határának haszonvehetetlen területei között, s a művelt földterület minőségét is jelzi, de a gazdálkodás minőségére is utal, hogy az 1/4-del kisebb határral rendelkező Pácínban 1865-ben 5178 forint volt a tiszta jövedelem, szemben Karcsa 4749 forintjával.⁸ Bár a kataszteri jövedelem értéke Karcsán 1913-ban 8,33-szorosa, Pácínban pedig csak 6,32-szerese az 1855. évinek, a teljes határ egy holdra vetített jövedelme Pácínban mégis magasabb: 613, ill. 533 forint.⁹ Mindkét határban kiterjedt a szántó a vízrendezés révén, Karcsán pedig rendkívül nagymértékben a rét és legelő területe, ami javította az állattartás kondícióját, feltételezve a korábbi technika részletes átalakítását.

⁶ A Bodroghöz vízszabályozásának történetéhez összegzően: *Mailáth József* 1896.

⁷ *Frisnyák Sándor* 1990. 230., 233.; Vö. még: *Boros László* 1997. 225., 228.

⁸ *Boros László* 1997. 225.

⁹ *Borsos Balázs* 2000. 15. táblázat

Lényegesen többet árulnak el a fenti számok, ha melléjük tesszük a népesség változásának mutatóit is.¹⁰

	Terület (ha)	1784/87		1869		1890		Népesség- növekedés (1784–1890)	
		népes- ség	népsű- rűség fő/km ²	népes- ség	népsű- rűség fő/km ²	népes- ség	népsű- rűség fő/km ²	szám	%
Karcsa	4275	188	4,4	855	20	1313	30,7	1125	598,4
Pácin	3395	286	8,4	1271	37,4	1229	36,2	943	329,7

A fenti két táblázat összevetése jelzi, hogy Karcsán erőteljes népességnövekedést indukált a vízrendezés, Pácinban viszont csökkent a lélekszám a 19. század második felében. Ez nyilvánvaló válasz a továbbra is egészségtelen birtokstruktúrára, az elaprózódó telkek gyenge megtartó képességére. A századfordulóra azonban Pácin lélekszáma is újból gyarapodásnak indul, amíg azonban Karcsa gyarapodása az 1960-as évekig töretlen, addig Pácin ez irányú fejlődése már az 1950-es években megtorpant. Az elmúlt két évtizedben fogy mindkét község lélekszáma (lásd táblázat).¹¹

A népesség változása 1784–1990

	1784/87	1869	1900	1920	1941	1949	1960	1970	1980	1990
Karcsa	188	855	1653	2068	2435	2575	2662	2240	2125	2037
Pácin	286	1271	1579	1819	2387	2598	2544	1856	1701	1552

A polgárosodásban, a modernizációban, ezzel együtt a paraszti mentalitásban beálló differenciák azonban elsősorban a birtokstruktúrából és az eltérő társadalmi mobilitásból fakadtak. Az ellentmondásos birtokstruktúrára, ami a jobbágyfelszabadítás, majd a vízrendezés következtében kialakult,¹² Pácin népessége erőteljes kivándorlással reagált. Bodroghközi viszonylatban is igen korán, már 1870-ben elindulnak az Újvilágba az első páciniak, s a 20. század fordulójáig 19 családfő és 4 teljes család, összesen 65 fő vágott neki az útnak.¹³ Pácin egyik központja volt a 19. század végi agrárszocialista mozgalomnak is,¹⁴ s a népességi és népmozgalmi adatok is azt igazolják, hogy a lakosság elég hektikusan reagál a területi, gazdasági átalakulásra. Karcsa – a bekövetkező pozitív változás miatt – megtartotta népét, s erősen hozzákötötte őket a földhöz, a paraszti munkához. Karcsán nem volt alternatívája a hagyományos paraszti életmódnak.

A Pácinba hazatért amerikások pénzt hoztak, – küldtek haza a kintmaradók is –, ami önmagában is sokat változtatott társadalmi helyzetükön. Pácinban a báró parcellázott, az amerikások földhöz jutottak. A hagyomány szerint a *Miklós* utca onnan kapta a nevét, hogy Sennyey Miklós báró adott ott el parcellákat a parasztoknak. A hazatértek

¹⁰ *Frisnyák Sándor* 1990. 230.; *Boros László* 214–215.

¹¹ *Boros László* 1997. 214.

¹² *Balassa Iván* 1956.

¹³ *Legényei Molnár Péter* adatait idézi: *Cseh Zsolt* 2001. 93–94.

¹⁴ *Lázár István* 38–39.

közül számosan 20 hold fölé emelik, életképessé teszik birtokukat. Amíg 1900-ban 220 ház áll a faluban, számuk tíz év alatt 270-re, majd 1930-ra pedig 380-ra nő.¹⁵ A hagyomány szerint amerikások kezdték építeni a bádogtetős házakat is. A rövid idő alatt épült házak lezárták azt a folyamatot, ami az 1886-os nagy tűzvésszel kezdődött el: egy emberöltő alatt megszűntek a közös porták a faluban. Ugyanakkor a közelmúltig rányomták bélyegüket Pácin arculatára, faluképeire is. Karcsán – az 1919-es földosztó mozgalom miatt – nem osztottak vitézi telkeket, de FAKSZ-kölcsönnel mindkét településen épülnek új házsorok.

A két világháború között lezajló folyamatokat jól tükrözi az 1941-ben felvett statisztika adatsora, különösen kirajzolja a paraszti rétegződés állapotát.¹⁶

A mezőgazdasági népesség csoportjai (1941. január 1-jén)

Karcsa			Pácin	
Összes	Kereső		Összes	Kereső
138	68	1 kh alatt	78	33
562	262	1–5 kh	333	156
254	122	5–10 kh	324	159
77	34	10–20 kh	295	157
5	4	20–100 kh	63	35
–	–	100 kh felett	4	2
1036	490	EGYÜTT	1097	542
–	–	Egyéb őstermelési önálló	3	1
6	3	Gazdasági tisztviselő	3	1
568	180	Gazdasági cseléd	398	110
559	283	Gazdasági munkás, napszámos	566	308
1133	466	Egyéb mezőgazdasági foglalkozású	970	420
2169	956	ÖSSZESEN	2067	962

A fenti adatsorból nem csupán az szembetűnő, hogy Karcsán a kis, jószerével életképtelen parcellán gazdálkodók száma nagyobb, mint Pácinban, hanem az is, hogy Pácinban mennyivel erőteljesebb a 10–20, illetve 20–100 kh közötti birtokokon gazdálkodó parasztok száma, akik a paraszti tevékenység és mentalitás jellegadó kifejezői. Mivel azonban közülük számosan másutt szerzett pénzen jutottak földhöz, mentalitásuk is egészen más, mint a tősgyökeres parasztoké.

¹⁵ Cseh Zsolt 2001. 92.

¹⁶ Varga Gáborné szerk. 1970. 280., 435.

De Karcsán a nehezebb a zselléreknek, kisérdű szegény embereknek is. Pácinban sokkal több a munkalehetőség a bárói birtokon. A karcsai zsellérember legfeljebb *hónapos cselédnek* állhatott vagy *kocsinak*, esetleg az aratásnál *kepés* munkát vállalt. A báró karcsai birtokaira máshonnan hozatott gazdasági cselédet, kárpátaljai ruszinokkal telepítette be tanyáit is.¹⁷ Pácinból nem kellett elmenni más helységbe munkát vállalni, legfeljebb napszámba jártak el – a bécsi döntés után – *Szerdahelyre, Nagykövesdre*. „Innen kubikos nem volt. Kepét aratni a báróhoz járt 2–3 *csapat*, de más nagygazdákhoz is. Innen nem kellett elmenni munkára. A gyógyszerésznek, zsidóknak is volt 30–40 hold: azt egy-egy család felfogta, learatta.”¹⁸ Sokan voltak páciniak cselédek a bárónál: negyedévente, terményben kaptak fizetést. Sok volt a napszámosmunka is a Sennyey-birtokon. Bár a dolog az ellentmondásos hazai agrárfejlődés jellemzője, a pácini hagyomány szerint Sennyey báró figyelembe vette a falu érdekeit is a gazdálkodásában: jó ideig nem vett aratógépet, hogy a falubeliek ne veszítsék el munkalehetőségüket.¹⁹

A fentiekkel együtt, a páciniak lényegesen mobilabbak voltak. Amíg a karcsaiak földet igyekeztek ragasztani a földhöz, sokat dolgoztak azon, munkájukban és mentalitásukban parasztok maradtak, addig a páciniak egy része máshol keresett megélhetést. Elmentek számosan az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején summásnak *Németországba*, s – a hagyomány szerint – ők hozták haza, terjesztették el nagy számban a faluban a szögletes kormányú német kerékpárokat.

Megfigyelhetők különbségek az állattartásban, s magában a földművelés technikájának modernizációjában is. A két falu állattartása közötti differenciáról csak részben nyújtanak adatot a statisztikák.²⁰

	Év	Szarvas-marha	Sertés	Ló	Juh
Karcsa	1895	1165	1026	195	725
	1935	1569	1081	231	619
	1953	2158	2398	133	1237
	1960	1920	2105	207	1292
	1966	1617	2475	123	1855
Pácin	1895	1035	1401	147	–
	1935	1012	892	279	1117
	1953	1661	1577	207	970
	1960	1375	1791	225	1385
	1966	883	2688	92	1342

Csak nehezen tapintható ki a számok mögött a két falu parasztüzemeinek eltérő struktúrája. Pácinban a fogatolásból a századelőn jórészt kiszorultak az ígás ökrök, helyüket a lovak foglalják el. Ez csak egyik oka, hogy Karcsa határában több volt a mé-

¹⁷ Nagy Géza szíves szóbeli adatai.

¹⁸ Pecák Mihály, szül. 1925.

¹⁹ Lovas Istvánné, szül. 1921.

²⁰ Varga Gáborné szerk. 1976. 281., 436.

lyebb, vizenyős rész, ahova lófogatot nem lehetett alkalmazni. Legalább ennyire fontos, hogy Pácinban kialakul egy vékony fuvaros réteg, akik – a trianoni döntésig, majd a bécsi döntés után – a bárói birtokról igen sokat fuvaroznak a szomatori vasútállomásra, illetve onnan vissza Nagykövesden át. De sok fuvar volt Újhely felé is, amit a mozgékonyabb lovas fogatok szolgáltak ki. A fuvarosság mobil paraszti réteget alkot, sajátos „kisvállalkozó” szerepük a 19. század elejétől sokfelé megfigyelhető.²¹ Jelentőségüket növeli a 19. század utolsó harmadától, hogy a vasút csak a települések egy részét érinti, ill. a vasútállomások olykor távol esnek a falvaktól. Más kérdés, hogy a vasútállomások jellemzően meglehetősen kis vonzáskörzettel bírnak.²² A karcsaiak példája is jellemző: a Bodrogházban egészen a második világháborúig a jó gazdák, parasztok büszkesége a nagy szarvú, jó állású pár ökör, ill. ezek fogata.²³

A fenti folyamat hátterében lezajló szarvasmarha-fajtaváltás tempója is más volt a két településen. A karcsaiak egészen a második világháborúig nevelték a nagy szarvú magyar marhát, míg a páciniak jobban a tarka marhával, ökörrel foglalkoztak. Karcsán egészen a termelészövetkezet megalakulásáig voltak szürke ökrök, amiknek a körmét kizsírozták, szarvát felpántlikázták az ünnepi felvonulásokhoz, de úgy vitték azokat a vásárra is. A páciniak a tehén/ökör fogatolásakor felültek a fogatra, gyeplővel irányították a jószágot, a karcsaiak vezették a fogatot, gyalog mentek a jószág mellett. Bizonyára a lovak fogatolása is belejátszott, hogy Pácinban 2–3 évtizeddel hamarabb lett általános az ekeka használata, mint Karcsán.

A fentiek ellenére, mindkét település parasztüzemeinek jelentős haszna származott a meghízalt szarvasmarha értékesítéséből, azonban a karcsai gazdaságok sokkal inkább erre alapozottak voltak, mint a páciniak. (Pácinból a nagyrozvágyi határra adták tavasztól őszig legelni a fiatal tinókat, ha azokra nem volt szükség. Az ún. *Szomó* nevű legelőn tartották azokat. Oda vitték a *rúgott csikókat* is.)

A parasztgazdaságok modernizálása érdekében a páciniak téli gazdasági iskolát szerveztek, volt aranykalászos gazdatanfolyam is, meg gazdasági ismétlőiskola. Az állattartásról, tejgazdálkodásról már a második világháború előtt szerveztek tanfolyamot, aminek főleg a tejtermelésben látták hasznát. A fiatal lányoknak egy helybeli tanítónő *suskó-tanfolyamot* szervezett: a suskóból (kukoricacsuhé) papucsot, lábtörölt, szatyrot készítettek, üveget fontak be vele. A második világháború azonban elsodorta a születő falusi háziipart.

Pácinból a 20. század elejétől erősebb volt az elvándorlás is, s nagyobb számban hagyták el a mezőgazdaságot is az ott élők. Az alábbi adatsor – a keresők számára vetítve – azt mutatja, hogy miként zajlott a két településen a közös gazdálkodásig ez a társadalmi mobilizáció.²⁴

²¹ Viga Gyula 1991a. 209-220.

²² Frisnyák Zsuzsanna 2002. 147-170.

²³ Viga Gyula 2003. 85-91.

²⁴ Varga Gáborné szerk. 1970. 280., 435.

Karcsa

Év	Mezőgazdasági	Ipari	Közlekedési	Kereskedelmi	Egyéb
1900	638	19	3	10	3
1930	769	56	2	11	40
1941	956	51	5	15	36
1949	1078	32	2	9	34
1960	920	111	11	29	74

Pácin

Év	Mezőgazdasági	Ipari	Közlekedési	Kereskedelmi	Egyéb
1900	440	47	16	11	40
1930	677	71	1	17	61
1941	962	62	5	15	37
1949	1085	42	5	17	90
1960	855	227	20	15	81

Nem elhanyagolható, hogy a 20. század első harmadában Pácinban jelentős, lényegében egyenletes létszámú iparos népesség él: számuk 1930-ban 53 fő, akik 21-féle kézműves iparágban tevékenykednek.²⁵

A korábbiakból következik, hogy a páciniakat kevésbé kötötte meg a föld, különösen az 1960-as évektől számosan eljártak dolgozni Újhelybe, Miskolcra, Nyíregyházára, sőt Budapestre is. A karcsaiak szívesebben maradtak a termelészövetkezetben. Karcsán több is volt a munkahely a második világháború után, mint Pácinban.

I. 2. A földesúr, kastélybeliek hatása

A história az elmúlt évtizedekben meglehetősen egyoldalú képet rajzolt a földesúr–jobbágy viszonyról. Különösen a 19. század második felében, 20. század első felében továbbélő nagybirtok, s az ahhoz – szorosabban-lazábban – kapcsolódó parasztság, főleg cselédség viszonyáról. Meglehetősen kevés figyelmet kapott a kettő egymásra hatása, s különösen az, hogy magára a paraszti műveltségre és mentalitásra miként hatott a földesúr jelenléte. Anélkül, hogy megfeledekeznénk a témakör társadalmi, szociális elmentmondásairól, vizsgálatunk szempontjából összegzően kell megfogalmaznunk, hogy a bárói kastély, a Sennyey család,²⁶ nem utolsósorban a bárói birtok jelenléte – Karcsához képest – kifejezetten előnyösen hatott a pácini parasztság gazdasági-műveltségi átalakulásának folyamatára. Ez természetesen ambivalens viszony, ám mos-

²⁵ Cseh Zsolt 2001. 93.

²⁶ A Sennyey család történetéhez: Siska József 2003. 283-308.

tani témánk szempontjából mindkét vizsgált település – sokáig megváltoztathatatlanak tűnő – adottsága volt a nagybirtokok jelenléte.

A kérdés gazdasági vonatkozásaira fentebb már utaltam: a pácini szegénységnek nem kellett rendszeresen másutt munkát vállalnia, nem kellett elvándorolnia falujából, volt munkalehetőség helyben is. A legszegényebbek közül számosan szolgáltak a kastélyban.

A báró, a kastély népe révén találkozhattak a páciniak a modernizáció bizonyos elemeivel. Mikor először érkezett automobil a báróhoz, az ott cséplő emberek elmentek megnézni, s keresték, hol van a lónak a lába, ami – szerintük – az autót hajtja. A kastélyban megfordulók, a báró által rendezett partyk, összejövetelek, az odalátogató távoli vendégek révén „a páciniak *többet láttak*. A karcsai parasztember, ha urat akart látni, a papját, tanítóját meg a jegyzőt láthatta. A pácini ezeken kívül láthatta, hogy van *másfajta illem* is. Láta az öltözködéstől kezdve mindenben.”²⁷

A ruházkodásra, a divatra a kastélyban dolgozók közvetlenül is hatottak: ruházatokban elkülönültek a falubeliektől, s – főleg a lányok, asszonyok – mintát is mutattak a falubeli parasztok öltözködéséhez. Összefügg ezzel bizonyos fokig, hogy a páciniak hamar levetették a hagyományos viseletet, s *többet adtak a külsőre, a divatra*. Erősítette ezt, amint arra más vonatkozásban is utaltam, az amerikások hazatérése, a Pácinban levő határőrség és csendőrség, a korai pénzgazdálkodás, a változó mentalitás. „Itt azért a bárók, a csendőrség, a katonaság – hatással voltak a divat alakulására. Itt a lányok sokkal divatosabban öltöztek, mint Karcsán. Úgy jártak már a háború előtt, mint egy városi lány. Karcsa a divatot nehezebben fogadta be. Daueros haj itt sem volt a háború előtt! Még utána is Újhelybe jártak fodráshoz, helyben nem volt női fodrász. *Csurkában* hordták, felkötötték a hosszú haját szalaggal. Itt jobban volt üzlet is: zsidók, Hangya szövetkezet. *Orvos* helyben volt. Gyógyszertár is volt: Pácin jobban ellátott volt régen is.”²⁸

A páciniak azt mondják, hogy a karcsaiak lassabban követték a divatot. Inkább mindig a vagyonról beszéltek: ennyi föld van, ennyi jószág, de sajnálták a pénzt az új holmikra. „Itt felvett valaki egy miniszoknyát, csak pár napig volt téma, hamar napirendre tértek felette. De ott! *A karcsaiak falusiak maradtak!*” – mondja pácini adatközlőm, utalva a bizonyos értelemben a közelmúltig ható különbözőségekre. A karcsaiak ezt úgy nyugtázzák: *Pácinban jobban rázzák a rongyot!* Megítélésem szerint, a már jelzett gazdasági-társadalmi különbségek mellett, ebben szerepe volt a bárói család és a Pácinban megforduló idegenek által kínált *mintának* is.

A bárói család más vonatkozásban is befolyással volt a páciniakra. Divat volt, hogy a Sennyey család tagjainak *keresztnevét* adták a falubeli gyerekeknek. Volt egy család, ahol a báró *koma* volt: keresztapja volt az egyik fiúgyereknek. A kastélyban dolgozók meg-meghívták a bárót és családját ünnepekre, főleg lakodalomba is, ahová azok általában nem mentek el, de pénzt küldtek. Sennyeyt névnapján, Miklós napkor felkösztöntötték a falubeli gyerekek, ő viszont Mikulás-ajándékot adott nekik. Karácsonyra a kastélyban dolgozók gyerekei lábbelit kaptak tőle ajándékba. Felmentek néha a kará-

²⁷ Nagy Géza közlése.

²⁸ Lovas Istvánné, szül. 1931. Pácin.

csonyi *kántálók*, újesztendőt köszöntők is a kastélyba: pohár bort, némi aprópénzt kaptak. Egészen birtoka elvesztéséig élt a szokás, hogy az aratás végén a bárót *megkötözték*, aki azzal váltotta ki magát, hogy vendégül látta az aratókat.

Igazából a báró nem szerette, ha alkalmazottai a falubeliekkel érintkeztek, de ő segítette a páciniaknak, ha tudott. Pl. ha bíróválasztás volt, akkor – az emlékezet szerint – a szegényebb embert segítette, hogy annak is „jusson valami”. Mindezek ma már nehezen feltárható részletek, hasonlóan azokhoz a történetekhez, olykor folklór szüzsékhez, amelyek a Sennyey család egyes tagjainak életéhez kapcsolódtak: szerelmi ügyeiktől az *ördögös kocsis* hiedelemkör felbukkanásáig. Számunkra itt mindebből annak kiemelése a lényeges, hogy a földesúr és családja jelenléte, a kastély és népe, maga a földesúri üzem gyorsította Pácin tradicionális műveltségének átalakulását, segítette a település parasztságának polgárosodását.

I. 3. Külső kapcsolatok

Számos egyező és eltérő vonás mutatkozik a két település külső kapcsolatainak rendszerében; mindkettőt alapvetően befolyásolta a trianoni döntés határmódosítása.

A határ lezárása előtt *Kassa*, *Királyhelmec* és *Ungvár* volt a gazdasági kapcsolatok fő iránya, csak 1920 után vette át azok szerepét *Sátoraljaújhely*.²⁹ Magát az úthálózatot is az 1920-as években megkezdődött korszerűsítéssel tették alkalmassá a megváltozó irányú forgalomra. A Bodroghözben 1924-ben építették az első kövesutat. Addig Karcsáról és Pácinból *Nagykövesd* felé vezetett jó út. Ha *Sátoraljaújhely* felé mentek a régi úton, akkor nem a mai nyomvonalon haladtak: a *Szent János-hídon* mentek át. A mostani – Újhely–Patak – úton csak 1924 után jártak.³⁰

Mindkét falu számára közösek voltak *Lelesz* vásárai, az új határok között *Dombrád*, *Kisvárda*, a karcsaiaknak *Gáva* lett a vásározóhely. Karcsáról jóságért *Paszabra*, *Ibrányba* jártak, apaállatot pedig Abaújban – főleg *Gönc* és *Telkibánya* – vásároltak. A különféle javak beszerzésében Pácin 1920 után lényegesen önállóbb volt: fejlettebb kereskedelemmel, boltokkal rendelkezett (lásd alább).

Mind Karcsa, mind Pácin népének életében számottevő gazdasági szerepet játszott a *csempészkedés*. A kettős birtoklás az 1950-es évek elejéig nagyban segítette az illegális kereskedelmet, később a dolog már több veszéllyel járt. A csempészet lényegében kiegyenlítette a határ két oldalának, illetve a szlovák lakta vidéknek és a határ menti tájnak – korábban természetes összeműködésen nyugvó – eltérő termelési, gazdasági adottságát. A magyar oldalról élelmiszer, a szlovák oldalról iparcikkek képezték a csere tárgyát. A csempészet különösen a két világháború között virágzott, sajátos módon viszszaeszenvedt akkor, amikor – elvileg – a két „népi demokrácia” viszonya normalizálódott.³¹

Karcsán főleg az asszonyok csempészkedtek, de – hasonlóan Pácinhoz – valójában egy-két család nevével kapcsolják össze az illegális kereskedelemnek ezt a formáját.

²⁹ Viga Gyula 1996. 111–165.

³⁰ Nagy Géza szóbeli közlése.

³¹ Boross Zoltán 1985. 179–183.; Viga Gyula 1996. 147–148.

A csempészet egyik településen sem volt valójában elítélt, elítélendő cselekmény. A határ lezárása felerősítette azoknak a cikkeknek a hiányát, amiket korábban a két terület népessége folyamatosan kicserélt, s azok illegális pótlása morálisan nem volt nehezményezett. Ebben a két település nem különbözik, amit az is megerősített, hogy Pácinnál évtizedeken át zárva volt a határátkelő, és legális átjárás nem is volt lehetséges a Bodrogköz két oldalának organikusan összetartozó falvai között.³²

Változó irányú és szerkezetű kapcsolatrendszer mutatható ki a házasodás szokásaiban mind Karcsa és Pácin között, mind abban az összefüggésrendszerben, ami vizsgált falvaink helyét a bodrogközi településcsoportokban kijelöli. A két falu közötti *házasodás* a két világháború között nem volt gyakori. Volt ugyan ellentét a legények között Karcsán és – különösen – Pácinon belül is, ez azonban hatványozottan jelent meg a két település viszonylatában. Mégsem magyarázható ezzel a ritka összeházasodás Karcsa és Pácin között. Valódi oka az a közismert paraszti mentalitás volt, ami igyekezett a földet, vagyont összetartani. Számos vonatkozásban erősítette ezt maga a paraszttársadalom napi működése, normatívái, s kétségkívül a két szomszédos település népének eltérő mentalitása, habitusa is. Ennek megítélésében szélsőséges nézetek nyilvánulnak meg: vannak családok, ahol valójában nem tulajdonítottak jelentőséget ennek a „másságnak”, vannak azonban, akik Pácinban egyértelműen azt fogalmazták meg: „*Karcsáról még macskát sem hoznak, nem asszonyt!*” Mindez az 1920–40-es években erőteljesen működött, a második világháború után azonban egyre kisebb jelentőséggel bírt. Megfigyelhető azonban akkor is, hogy főleg a menyecskéket vitték Karcsára, lényegesen ritkább volt, hogy vőnek ment volna valaki Pácinba. Maguk a pácini lányok is elítélték a Karcsára vagy Karcsáról házasodó legényt. „*Elég betenni egy csomag zörgős cukrot a zsebbe, a karcsi lányok máris jönnek!*” Vagy: „*Elég két cső tengerit betenni, hogy ilyen nőtt, a karcsi lány máris jön férjhez. Nem is azt nézték, hogy milyen a karcsi lány! Milyen hosszú a porta, milyen nagy a kazal, mennyi babhaj van! Ezt nézték a páciniak: hogy milyen gazdag a lány!*”

A mai visszaemlékezések jól jelzik, hogy elsősorban a páciniak „nézték le” a karcsaiakat a házasodás, a házastárs kiválasztása során. Maguk elsősorban *Ricse*, *Kisrozvág*y felé igyekeztek beházasodni, s *Nagyrozvág*yra, ami azonban sokkal nehezebb volt, s ahol lényegében hasonló problémákkal szembesültek, mint a karcsaiak Pácinban. Érdeemes idézni az ezzel kapcsolatos vélekedéseket, mert az egyes falucsoportok összetartozásáról, a tradíció és a modernizáció tényeiről is árulkodnak. „*Nagyrozvág*yról kevéssé házasodtak a páciniak, mert az ugyanaz a *stílus*, mint Karcsa. De ott azért más volt: ott voltak *nemesek*. Ha ott elment az ember a bálba, ott külön álltak a *nagygazdák* meg a *paraszto*k. El akartam vinni egy lányt táncolni közülük, a cimborám mondta: – Oda ne menj, azok a *hosszútökűek*! Nem látod, hogy külön állnak! Ott el volt választva, lenézték a szegényebb népet! Volt 50–60 hold földje is egyik-egyiknek! Itt nem volt ilyen különbség bálban, egyéb helyen.”³³

„Régen Pácin műveltebb volt, mint Karcsa. (Nagyrozvág még inkább!) Most Rozvág lemaradt. Nagyrozvágynon régen minden újat könnyen befogadtak. A páciniak

³² Vö. még *Viga Gyula* 1994. 243–247.

³³ *Pecák Mihály*, szül. 1925.

is, de a karcsaiak mindig nehezebben. Nehezebben haladtak előre! Már a beszédjük is más volt: *aszondi*, mondták. Egészen régi módian beszéltek! Cigánd is *lemaradi* volt, Karád már műveltebb volt! De a Bodroghközön a háború előtt Nagyrozvány volt a legműveltebb község. Rozvágyról, – közelebb volt –, több nagygazda gyerek járt, pl. Helmece iskolába, ott tanultak. Műveltebbek lettek. Mi inkább Újhely felé tartoztunk, Rozvány meg Helmechez. Ott közelebb volt a város! A rozvágyiak elegánsabban jártak: itt még senki a kis *ridikiült* nem vette volna kézbe, Rozvágyon már volt!”³⁴

Az összeházasodás ma nem rendkívüli. A fiatalok ma együtt járnak iskolába, szórakozni, de a korábbi vélekedés ma is tartja magát. Középkorú, 40-es éveiben járó adatközlőm így vélekedett:

„Még a 60-as években is, ha egy pácini lány karcsai fiúhoz ment, hát megvolt a vélemény: – Ez sem talált magának mást, csak egy *karcsi* fiút. Később már azok a karcsaiak, akik „igényesebbek” voltak, átjártak ide: jobban tetszett nekik ez a falu. Aztán voltak olyan lányok is, akik butácskábbak voltak, azok mentek Karcsára. Én is szórakoztam *karcsi* fiúval, de az más volt, mint itt. Eljártak ők is szórakozni Leninvárosba, máshova, aki nem, az meg is maradt *karcsinak*!” (1997).

I. 4. Határőrség, csendőrség

Jelentősen hatott Pácini hagyományos műveltségére a trianoni határmódosítás után ott elhelyezett határőr katonaság is. Nem csupán olyan módon, hogy rendszeresen új katonák érkeztek, akik új viselkedésmódot, beszédet terjesztettek – jót is, rosszat is –, hanem előfordultak házasságok is: a katonák közül benősültek a faluba, de el is vittek feleségnek pácini lányt. A határőrök révén a falubeliek, különösen a fiatalok megismerkedhettek az ország más vidékeinek szokásaival, nyelvhasználatával. Pácinban volt a csendőrség is, ahol ugyancsak különböző vidékekről, más tájakról származók teljesítettek szolgálatot, megjelenítve saját közösségük műveltségének egyes részleteit, egyszerűen át is véve a páciniak közösségi normatíváit, mentalitásuk egyes jegyeit.

Mindezek a maguk módján befolyásolták a tradíció átalakulását, s – ha nehezen mérhető módon is – befolyásolták a falu műveltségének változását. Mindezt a karcsaiak nélkülözték.

I. 5. Közigazgatás, termelőszövetkezet

Kósa László az azonosságot és az eltérést kiváltó tényezők társadalmi okai között említi a paraszti polgárosodás struktúrájában a közigazgatási hovatartozást.³⁵ Pácini és Karcsa viszonyában ez elsősorban úgy vetődik fel, hogy a közigazgatási központ helye milyen módon befolyásolja a két település viszonyát.

Pácinban 1950-ig nem volt önálló közigazgatás. 1920-ig a falu Nagykövesdhez tartozott, ott volt a körjegyzőség. 1920–1950 között Karcsa volt a közigazgatási központ. A helyi hagyomány szerint ez nem azért volt, mert a település nem bírta volna el az

³⁴ Lovas István, szül. 1923.

³⁵ Kósa László 1990. 77.

adminisztrációt, hanem mert a báró nem engedte Pácinba költözni a hivatalt. Amikor – 1920-ban – megszűnt a királyhalmeci járás, Pácin volt kiszemelve az új szolgabírói székhelynek, a körjegyzőség viszont Karcsára került. Mivel a báró nem adott helyet a közigazgatásnak, a szolgabíróság Ricsére költözött. A jegyzőség viszont *Pácin Körjegyzőség, Karcsa* bejegyzéssel működött. Ez volt a neve az 1930-as évekig, akkor Karcsai Körjegyzőséggé alakult, s maradt 1950-ig. 1950-ben Pácin önálló tanácsú község lett, később – az újabb összevonásokkal – közös tanácsúvá vált Karcsával, s az ugyancsak odacsatolt Karossal. Az 1980-as évek közepén, akkor még a Hazafias Népfőnt égisze alatt indult el a páciniak küzdelme az önálló közigazgatásért, amit azonban csak az újabb rendszerváltás, az önkormányzat révén kaptak meg.³⁶

A közigazgatásban történtek egyértelműen szembeállították egymással a két települést, s a mikrotársadalmi konfliktusba karakterisztikusan beleépültek az egymás megítélésének korábbi elemei, kiegészülve újabb, aktuális jegyekkel is. Különösen felerősítette ezt a termelőszövetkezetek összevonása, amikor a tsz-központ Karcsára került. Eredetileg a közös gazdaságok önállóan működtek, s Karcsa is és Pácin is körzeti, kiskörzeti központnak volt kijelölve. Mivel azonban Pácin, Kisrosvággy és Nagyrosvággy között nem jött létre a tervezett fúzió, a pácini szövetkezetet – erős politikai presszióval – a karcsai Dózsa Tsz-hez csatolták.

Mivel a kistérségi kapcsolatok társadalmi-kulturális háttere a mai döntéshozók számára is tanulságos, túl a társadalom és a kultúra kutatóinak érdeklődésén, érdemes mindkét település lakóinak vélekedéséből idézni Karcsa és Pácin együttműködésének megítélésében.³⁷

„Nem szavazott itt a nép a közös Tsz-ről. Karcsán nagyobb kommunizmus volt, Pácin reakciós volt – ezért lett Karcsa a központ. Karos is hozzá tartozott. 10 évig volt közös tsz – mennyit épült Karcsa, Pácin meg lemaradt.” (Pácin, 1997.)

„Mikor a két községet összevonták közigazgatásban meg a tsz-ben, akkor azt mondták, hogy *Pácin ment feleségül Karcsához*. Az itteniek azt mondták, hogy inkább Rozvággyal vonták volna össze őket: nem lett volna semmi ellentét. A rozvággyiak jobban olyan beállítottságúak, mint a páciniak.” (Pácin, 1997.)

„Régen sokat ingerkedett egymással a két falu, de ma már nem, mert *egy a sut a kemencével*. Karcsát nagyon felmagasztalták, Pácint meg lealázták. Pácinban nincs semmi. Az embernek bármi dolga van, menjen Karcsára, töltsön ott egy napot! Pácin nem nagyon szereti Karcsát a mai napig sem!” (Pácin, 1986.)

„A másságukat, a különb voltukat, régi eredetüket inkább mindig a páciniak hangsúlyozták. A karcsaiakat ez annyira nem izgatta, nekik nem volt ez annyira téma. Mikor Pácint idecsatolták, akkor a karcsaiak nem örültek neki. Pácin mikor ájtött ide, akkor ott minden pénzt elköltötték: kibetonozták az összes utcát, ami pénzük volt, elment. Ahogy mondták itt a karcsaiak: *ide csupasz p.csával jöttek!* Rossz döntésnek érezték a helyiek a közös tsz-t is: Karcsáról nagyon messze kellett elmenni az összevont határon szántani egy traktornak.” (Karcsa, 1997.)

³⁶ Nagy Géza szíves közlése.

³⁷ Mivel az adatközlők olykor igen sarkos véleményt formálnak, nevüket ezen a helyen nem közlöm. Gyűjtésem megtalálható a miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában.

A páciniak idősebb generációja egyértelműen hátrányos politikai megkülönböztetésnek véli Karcsa megerősítését a páciniakkal szemben. Az erősebb paraszti réteg alapvetően elítélte a zsellérek és kisközségek ez irányú mozgalmát, ami – a fentebb bemutatott összefüggések miatt – egyértelműen a két falu közötti ellentété is vált. A tehetősebb karcsai parasztok megtörése is szükséges volt a közös gazdálkodás létrehozásához, ám az ottani szegénység révén Karcsa kevesebb belső konfliktussal fogadta a termelőszoövetkezetet. A pácini gazdák megtörése ugyancsak szívós munkát adott a politikai hatalomnak. A folyamat a két településen sok tekintetben párhuzamosan haladt, s igazából a két szövetkezet összezsugorolása szította fel az ellentéteket.

Pácinból két „átköltést” idézek a közös gazdaság – félig tréfás, félig komoly – megítéléséről.³⁸

*„Búval termett nekem a pácini határ,
soha ne szálljon rá szépen szóló madár.
Szépen szóló madár akkor szóljon nékem,
Mikor a téeszt csak messziről nézem.”*

*„Nincs már szívem félelmére,
nézni sírom fenekére.
Mert látom a Gyula példájából,
Mi lehet az ember sorsából.”*

*Szűnjetek meg kétségeim,
változzatok félelmeim.
Reménységünk örömeire,
úgysem tarthat mindörökre.”*

Az első népdal, s a második temetési ének sajátos módon találkozik a parasztság sorsát alapvetően befolyásoló tényező megítélésében. Nem kell itt természetesen éles szembenállásra gondolnunk, hiszen a páciniak és a karcsaiak éppen úgy együtt dolgoztak a földeken a tsz-ben is, ahogyan tette azt a szegényebb rétegük korábban a földesúri birtokon. Alkalmas volt azonban ez a szembenállás arra, hogy életben tartsa, sőt új vonásokkal erősítse egymás megítélésének, olykor elítélésének, a másságnak bizonyos vonatkozásait. Vélhetően éppen ezeknek a közös évtizedeknek köszönhető, hogy ezeket az elemeket a mai közép- és fiatal generáció is ismeri, s számon tartja a két település népének különbözőségét.

I. 6. Zsidóság, boltok

Pácin gazdasági helyzete, lassan polgárosodó népességének elvárásai nagyobb számban akkumulálták a 19–20. század fordulójától a zsidó népséget, mint Karcsa, s ez a – jobbra kereskedő – csoport vissza is hatott a falu gazdasági-műveltségi folyama-

³⁸ Budai Ákos gyűjtése, 1986.

tára. Pácinban nem csupán több zsidó család élt – 1930-ban 74, 1938-ban 108 fő 19 családban – de gazdagabbak is voltak a karcsaiaknál: korcsmárosok, terménykereskedők, építőanyag-kereskedők, boltosok voltak, akik erőteljesen befolyásolták a belső fogyasztást. A boltosok – egyebek mellett – pl. új ruházatot, gyári anyagokat terjesztettek el, amelyek gyorsan leváltották a régi paraszti viseletet, illetve annak anyagait. 1935-ben két zsidó korcsma működött a faluban. Voltak zsidók, akiknek cséplőgépük volt, s ők csépték percentért a parasztok gabonáját. Voltak állatkereskedő kupecsek, akik értékesítették a parasztok által felnevelt jószágot. Nem csupán a település gazdaságába épültek be sajátos módon, de annak arculatát is befolyásolták. A falu közepén laktak, ott volt imaházuk, fürdőjük is. Zárt közösségük a köznapi élet és az ünnepek vonatkozásában nem tartott kapcsolatot a helybeli paraszttal. Gazdasági szerepük viszont nem hagyható figyelmen kívül, ha a modernizáció, ezzel összefüggésben Pácin és Karcsa kondícióját vizsgáljuk.

II. 1. Nyelv

A beszéd, a nyelvi kommunikáció különösen alkalmas a másság, az eltérő jegyek kifejezésére, illetve felismerésére. Az alábbiakban nem a két település népnyelvének eltérő vonásait kívánom bemutatni,³⁹ hanem elsősorban azokra a jellemzőkre és nyelvi elemekre utalok, amelyekkel megkülönböztetik egymástól önmagukat, saját nyelvüket a két falu mai lakói.⁴⁰ Mindkét település népe tudja és kifejezi, hogy a másik másképp beszél, ám ez a karcsaiaknál csupán más kifejezések említését jelenti: arra utalnak, hogy a páciniak másképp mondanak, neveznek tárgyakat, jelenségeket. A páciniak viszont azt mondják, hogy a karcsaiak beszéde „maradibb” gondolkodásuk, viselkedésmódjuk megnyilvánulása. „Mi nem is ahhoz a fajhoz tartozunk, amelyikhez Karcsa! Karcsának más a tájszólása, nekünk is más. Nekünk *magyarosabb*, ők *á-val* beszélnek. Ha azokkal beszél, mint velem, akkor megtudja, hogy *á-val* beszélnek és a *kifejezés* is másabb, mint a mienk. Most már megváltozott a két falu kapcsolata. Sokat fejlődtek a karcsaiak is. Aki onnan házasodik, itt van a szomszéd lánya is, az még *karcsaiasan* beszél. De van olyan, aki azért nem veszi át a karcsai *stílust*, hiába odakerül.”⁴¹ Hasonlóan vélekednek a fiatalabbak is: „Nem voltak kevésbé iskolázottak, mégis észre lehetett venni a *beszédjükön* is, hogy karcsaiak. Annyira nem adtak az anyanyelvre: *lāti, mondi, halli* – így beszéltek”. „A *megszólalás*, a *modor* a mai fiataloknál is árulkodik a *karcsaiságról*. Társaságban, baráti körben is fel lehet ismerni a karcsait. Nem mindet, mert van, aki kilóg a sorból, másképp viselkedik. Ha elmentünk a bálba, estre, ha megszólt valaki, lehetett tudni: na, ez *karcsi!* A *modor*, a *stílus* butának tűnt!”⁴²

³⁹ Lásd pl. Nagy Géza 1977.; Nagy Géza 1978.; Nagy Géza 1992. stb.

⁴⁰ Számos ilyen elemet tartalmaz, de sajnálatos módon nélkülözi azok elterjedését és változatait Nagy Géza szótára. Vö. Nagy Géza 1992.

⁴¹ P. M., szül. 1920.

⁴² L. V., szül. 1953. Meg kell azonban jegyezni, hogy az elmúlt másfél-két évtizedben, a két település összeházasodásával, állandó kapcsolatával elmosódnak a különbözőségek, s azok megítélése is. Vizsgálatunk azonban nem nélkülözheti ezeket a szempontokat sem.

Az egyes tárgyak, jelenségek elnevezésének eltérésére inkább csak a gyűjtő érdeklődése derít fényt, viszont az ételek, táplálékok eltérő nevei a falucsúfolókban is megjelennek: pl. a *hajtovánka* (Pácinban *vastaglángos*). Csupán néhány példa még az eltérő kifejezésekre: Pácinban *lajbi*, Karcsán *pruszlik* a felsőruha neve, alább utalok a *litya* és a *ráncoska* elnevezésekre. A karcsaiak régen *kabátnak* mondták a ráncos szoknyát.⁴³

Nincs viszont különbség abban, hogy mindkét településen elevenen élnek a ragadványnevek az azonos családnevek nagy száma miatt.

A fentiek azt jelzik, hogy a nyelv, a beszéd elsősorban régiessége miatt különböztetődik meg, s elsősorban a páciniak részéről, akik közül az idősebbek elmondják, hogy régebben ők is hasonlóan beszéltek, de már lényegesen korábban elhagyták azt a beszédmódot, mint a karcsaiak.

II. 2. Vallás

A vallásnak, felekezeti viszonyoknak a két település kapcsolatában, különösen eltérő karakterében nem volt számottevő szerepe. Egyiket sem egységes, homogén vallású népesség lakja, s a felekezeti különbségek, nézeteltérések – a mindenkori lelkészek habitusától függően is – inkább falun belül jelentek meg.

1920-ig a nagykövesdi római katolikus egyházhoz tartozott Karcsa és Pácin is, 1920 után a pácini r. kat. egyházhoz került Karcsa. 1912-ig Pácinban a református egyház nem volt önálló: a karcsai egyház filiája volt. Karcsán görög katolikus alig volt a két világháború között, szerepük korábban sem jelentős. Pácinban 1792-ben 36, 1851-ben 43, 1881-ben pedig már 148 volt a görög katolikusság létszáma. A 19. század második felében bekövetkezett gyarapodásuk feltehetően – idegen ajkú – betelepülőkkel magyarázható.⁴⁴ A pácini római katolikus egyház temploma csak 1936-ban épült fel, híveik a mostani görög katolikus egyház épületét használták, amit még a báró adott át – korábban kápolnaként működött –, az egyház számára.⁴⁵

Pácinban a két háború közötti időszakban már nem volt jelentős különbség a felekezetek között: egymás templomába is eljártak. A görög katolikusok jobban a római liturgiát ismerték: hiába járt át Bodrogszerdahelyről egy pap, az itteniek nem ismerték a görög szertartást. Lácacséke, Dámóc, Szerdahely viszonylag közel levő görög katolikus népességgel bíró települések, a páciniak azonban csak 1948-ban hoztak létre görög katolikus egyházat. Amikor a határon át lehetett járni, akkor a görög katolikusok is a nagykövesdi római katolikus templomba jártak; volt olyan, akinek a gyereke római hittanra járt, s ott volt elsőáldozó is. Volt ugyanakkor református nagygazda is, aki húsvétkor ugyanazt főzette és fogyasztotta, mint a római katolikusok. „Nem is tudtuk, hogy ki a görög, meg ki a római katolikus! Mikor a templom épült, együtt építették a görög meg a római katolikus hívők.”⁴⁶ A faluban KALÁSZ-egyesület meg KALOT működött, létezett *Jézus Szíve Társulat* is, nem voltak vallási villongások, s általában már az

⁴³ Nagy Géza 1992. 146.

⁴⁴ Cseh Zsolt 2001. 90.

⁴⁵ Nagy Géza szíves közlése

⁴⁶ Rimár Andrásné, szül. 1920.

1930–40-es években sem határozta meg döntően a házasságok megkötését az eltérő felekezetekhez való tartozás.⁴⁷

Pácinnak *Jézus szíve* búcsúja van, tíz nappal úrnap után. Hagyományosan nagy búcsút tartottak: jöttek a rokonok a szomszédos falvakból is, Karcsáról is.

Az emlékezet szerint egészen a közelmúltig erősebben megmaradt a házasságban a felekezetek közötti ellentét Karcsán, ahol a domináns református tömbhöz képest kevésbé árnyalta a vallási arculatot a többi egyház. Mindez tükrözi valamelyest a két település tradíciója közötti eltérést, de a vallás, a felekezeti arányok igazából nem befolyásolták a két falu egymáshoz való viszonyát. Voltak viszont erős, meghatározó személyiségű lelkészek, akik nagyban formálták saját falujuk, egyházuk népének tudatát, habitusát: ilyen volt pl. Zsigovits tisztelendő Páciban, aki nem csupán a lelkeket formálta, de megszervezte a település első futballcsapatát is.

II. 3. Eredettudat

Anélkül, hogy a Bodroghöz, illetve településeink korai történetét érintenénk, utalnunk kell arra, hogy a két falu eltérő eredete, településtörténetük eltérő időrendje a páciniak hagyományában szerepel, s – a legidősebbek – ezzel fejezik ki a két település másságát. „Mi nem is ahhoz a fajhoz tartozunk, amelyikhez Karcsa” Mi *Kisrosvágy*hoz tartozunk, meg *Szomotor*hoz! ... Ez a Honvéd utca, ez *Tatár utca* volt valamikor, ez már a tatárjáráskor létezett. Van a *Nagybelső*: ott volt a *Liliom-kút*, még az én időmben is. Arról azt mondták, hogy az már a tatárjáráskor megvolt. Hiába dobtunk követ bele, nem létezett, hogy halljuk az alján a koppanást! A tatárjáráskor már Páciban létezett Pácsin néven. A Nagybelsőnél ingoványos, hínáros rész volt. Ott a tatárokat becsalták: az itteniek tudták, hova kell lépni, a tatárok meg megfulladtak. Innen van a neve a Tatár utcának.”⁴⁸ A páciniak büszkék voltak korai eredetükre, másnak, őseik ittlétében korábbiaknak, őshonosnak tartották magukat, nem úgy a karcsaiakat. A karcsaiak, mikor együtt arattak kepet a páciniakkal, azzal vágtak vissza, hogy Karcsán már ezer esztendeje ott áll a templom, Páciban meg nincs olyan régi épület, s nincs semmi, ami a korai históriára utalna.⁴⁹ Ez a mozzanat azonban nem játszik lényeges szerepet a két település eltérő jellegének, vonásainak hangsúlyozásakor.

II. 4. Tanulás

A Karcsa és Páciban közötti gazdasági-társadalmi különbség egyik kifejezőjeként értelmezhetjük a társadalmi mobilitásnak azt a területét, ami a tanúlással, illetve az azt követően történő elvándorlással függ össze. A páciniak kifejezetten büszkék arra, hogy már a két világháború közötti időszakban számosan mentek el tanulni a faluból. Mind-

⁴⁷ Voltak lelkészek, akik valamelyest felszították a felekezetek ellentétét. „Ha a veszett kutya űz, akkor se menjetek a református templomba!” – mondta állítólag egyikük; mindez azonban már nem befolyásolta visszavonhatatlanul a páciniak kapcsolatait.

⁴⁸ Pecák Mihály, szül. 1925.

⁴⁹ Nagy Géza közlése.

ezt nem feltétlenül az egyes családok jobb anyagi kondíciójával magyarázzák, hanem azzal, hogy – ellentétben a karcsaiakkal – nem marasztalta annyira a föld a páciniakat. „Már a háború előtt elkezdődött, hogy 4 osztály után elmentek innen polgárba. Újhelybe jártak el, jártak Patakra is. Két pap is lett az én korosztályomból (Mészáros István püspök és Cinke Zoltán). Kerültek ki orvosok, ügyvédek, katonatisztek, csendőrök. Parasztemberek gyerekei tanultak, jobban, mint a nagygazdáké. Volt, akit az egyház taníttatott.”⁵⁰ Elégedetten beszélnek arról, hogy milyen személyiségeket adott a falu a hazának, arról is, hogy az egyes családok kiket neveltek fel. Ehhez képest nem tekintik hátránynak, sőt természetesnek veszik, hogy ezek az emberek elhagyták a falujukat, s – az idősebbek – jószerével továbbra is *páciniak*nak tekintik őket. „Innen tizenegy orvos van, onnan egy sincs!” – mondja idős adatközlőm.⁵¹ A másik adatközlő azt említi büszkén, hogy édesapja családja két tanítót és egy katolikus papot adott. (Apja bátyja – született 1886-ban – Pannonhalmán tanult, s annak ellenére római katolikus pap lett, hogy a görögkeleti keresztséget kapta.)⁵²

Karcsa viszonylag kevesebb gyereket taníttatott, s a tehetséges parasztyerekek továbbtanulása inkább csak a második világháború után lett jellemző. Onnan sokkal több szakember került ki a mezőgazdaság számára, mint más értelmiségi hivatásra. Ugyanakkor igen sok lett a pedagógus Karcsáról, jelenleg a pácini iskolában is többen tanítanak közülük. Többen vannak ma rajtuk kívül is karcsai származású értelmiségiek Páciban.

A karcsaiak kifejezetten arra büszkék, hogy az ő értelmiségük zömmel helyben maradt, szemben a pácinival. A karcsai ma is jobban ragaszkodik a szülőföldjéhez, a *karcsaisághoz*, mint a pácini a saját falujához.⁵³

Égészében az értelmiség kiformálódásában és társadalmi szerepvállalásában is megragadható különбözőség a karcsaiak és a páciniak között, ami tükrözi falujuk közösségének mentalitását, de vissza is hat arra.

III. 1. Még néhány adat az eltérő mentalitáshoz

Megítélésem szerint a birtokstruktúrából, a földhöz való viszonyból, annak megtartó erejéből következett a karcsaiak legjellemzőbb tulajdonsága, amiben elsősorban eltértek, különböztek a páciniaktól. A falu adottságaihoz alkalmazkodva, egy erősen munkaközpontú paraszti közösség konzerválta a maga tradícióját. Mentalitására a földhöz való ragaszkodás, gyarapodására az újabb föld vásárlása volt jellemző, amihez igen szűkös gazdasági és társadalmi mozgástér társult. A gyenge társadalmi mobilitás csak növelte a szegények nagy számát, megmerevítette a paraszti munka és az abból való kilépés erővonalait. Alapvetően a munkából következik a karcsaiak mentalitásának számos fő eleme. – „Karcsán a paraszt addig dolgozott, amíg bele nem halt!” – mondják a páciniak. „A karcsaiak jobban a pénzre meg a földre hajtottak. A karcsaiak dolgozók voltak, de az idősek között vannak olyanok, akik még a faluból sem mentek ki soha!

⁵⁰ Lovas Istvánné, szül. 1931.

⁵¹ Pecák Mihály, szül. 1925.

⁵² Lovas István, szül. 1923.

⁵³ Nagy Géza, szül. 1932.

A felfogásuk, beállítottságuk, mentalitásuk... Ők: a pénz, meg a föld, meg a munka! A páciniak szerettek menni!” – tartja egy másik vélekedés. A karcsaiak viszont arra büszkék, hogy náluk a munkát jobban bírták, jobban megbecsülték. Le is szólták a gyengébb munka miatt a pácinit. „Itt mondják például azt, hogy a pácini lány ment reggel kapálni, nem a vállán vitte a kapát, hanem a kezében. Kérdezik tőle:

– Hová mégy?

– Kapálni! (Vidáman, fennhangon mondja az adatközlő, közben kicsit mórlikálja, riszálja magát.) Este jön haza a lány, kérdezik tőle:

– Hol voltál?

– Ka-pál-ni... (Mély hangon, erős fáradtságot mímelve szól itt.)”⁵⁴

A páciniak ítélete olykor igen sommás volt a karcsaiak mentalitásáról. „Pácin műveltebb volt, Karcsára azt mondták, hogy buta. De nem buta volt, hanem sok jószágja volt, inkább azzal foglalkozott. Pácin *meg kitartó* volt (rátarti, V. Gy.)”⁵⁵ „A karcsai nép munkásabb, de butább!” „A karcsaiak *dolgosabbak*, de szeretik a pénzt megfogni. A páciniak jobban adnak a külsőségre: ruházatra, lakásra – régen is többet költöttek rá, mint a karcsaiak. Több pénzük van a karcsaiaknak: többet is dolgoznak, jobban is megbecsülik.” Azt egyik falu lakói sem tagadják, hogy ma is megérződik egy közös munkahelyen, hogy ki melyik faluból való. A páciniak azt vallják, hogy a modor, a megszólalás árulkodik ma már csak a lakóhelyről. A páciniak általában szókimondóbbak a másik falu megítélésében, a karcsaiak gyakran azzal hárítják el a kérdést, hogy ők ezzel „nem foglalkoztak”. A Pácin kapcsán gyakran felmerülő polgárosodást, tempósabb változást karcsai adatközlőm így üti el: „A páciniak csak a szépre emlékeznek! Azt nem mondják, hogy a két háború közt még a református paplak és a gyógyszertár között volt a főutcán az apaállatok ólja!”

Az adatokat lehetne sorolni, annyi azonban már a fentiekből is kitűnik, hogy az egymásról alkotott vélekedést, főleg a páciniak gyakori véleményformálását a paraszti munka változó értéke, a hagyományos paraszti szemlélethez való ragaszkodás, egészében a tradicionális paraszti műveltség átalakulásának változó tempója diktálta. Karcsa egészében konzervatívabb volt, különösen a második világháborúig, Pácin – eltérő gazdasági-társadalmi – feltételei miatt könnyebben hatott a hagyományos struktúra átalakítására. Ez a folyamat a hagyományos paraszti társadalom és műveltség átalakulásának lényegében utolsó stádiumában vált karakteressé, s ragadható meg a néprajz módszereivel.

III. 2. Falucsúfolók

A Bodroghöz néprajzi irodalmában jól ismert, tréfás, humoros rövid folklórtörténetek, a falucsúfolók az átlagosnál nagyobb számban maradtak fent Karcsa és Pácin viszonylatában.⁵⁶ Megítélésem szerint e rövid történetek akkor is alkalmasak az

⁵⁴ Nagy Géza, szül. 1932. (Karcsa)

⁵⁵ 1997-ben gyűjtött adat, amikor a régi, jól ismert adatközlő nem volt hajlandó magnetofonra mondani véleményét.

⁵⁶ A műfajról általában: Kovács Ágnes 1966.; Gunda Béla 1989a. 145–174.; A Bodroghöz vonatkozásában: Berecz Károly é. n.; Berecz Károly 1901.; Balassa Iván 1975. 13–16.; Vö. még: Viga Gyula 1994a. 333–348.; Viga Gyula 1996. 166–183.

identitástudat, illetve a másság kifejezésére, ha azok általánosan ismertek és elterjedtek, akár Európa más tájain is. A falucsúfolók egyik legérdekesebb műfaji sajátossága talán éppen az, hogy bennük annyi – felismerhető, vagy csak sejthető, vélhető, elfogadható – lokális kötődés van, hogy a helyszínen fel sem merül a történet hitelének, lokális kötődésének megkérdőjelezése.⁵⁷

A falucsúfolók jelentős része ma is él, ismerik azokat a fiatalabb generációk is, ám azok funkciója az elmúlt évtizedek során jelentős változáson ment át. Azzal, hogy a települések közösségei nyitottabbá váltak, gyakori közöttük az összeházasodás, szaporodtak a találkozási alkalmak és gazdagodtak a kapcsolatok, ezek a csúfolók is „hagyománnyá” váltak, s elmondójuk mindig gondot fordít a történet bántó élének elvételére, számos mentséget és magyarázatot keresve a másik közösség számára, amiért azzal az elmondottak „megtörténhettek”.

Szembetűnő, hogy Pácin és Karcsa viszonyában, ahogyan a másik település megítélésében általában is, Pácin az aktívabb: a csúfolók többségét ők mondják Karcsáról, a történetek náluk gyakrabban használtabbak, foglaltabbak. A karcsaiak leginkább visszafordítják ugyanazt a csúfolót, a páciniaknak címezve a történet helyszínét.

Olyan kifejezést, ami jószerével állandó jelzőként rögzült településeink nevéhez, csupán kettőt tudunk: Pácin, illetve a páciniak *gemes(ek)*, Karcsa, illetve a karcsaiak *kotorcás(ok)*. A helyi hagyomány az egyiket azzal magyarázza, hogy a páciniak megették a gémet, a rossz húsú vízimadarat, a karcsaiak pedig a *kotorcát*, egy helyi gyékényfajta lisztes gyökerét fogyasztották ínségeledként.⁵⁸ Ezeken kívül csupán egy, lényegében lokalizálható csúfolót ismerünk, ami lényegében egy gesztus, egy mozdulat és egy rövid mondat: – *Jaj, a kisujjam!* – mondták a páciniak a karcsaiaknak, miközben megrázzák kezüket, mint aki azt fájdalmasan megütötte. A hagyomány szerint ugyanis, az angyalok egyike, mikor azok repülve hozták a karcsai templom harangját, megütötte az ujját, s a harangot a Karcsa vizébe ejtették. A néphagyomány ezzel a történettel adott magyarázatot arra, hogy Karcsa gyönyörű Árpád-kori templomában nincs harang.⁵⁹

Egy olyan helyi történetet találtam, ami – a fentiekkel összefüggésben – jellemző mentalitást figuráz ki, s nem egyszerűen csak az ostobaságot veszi célba. A páciniak mondták az „egyszeri” karcsai lányról, hogy amikor felvették a szekérre, s biztatták, hogy tegye le a hátáról a batyut, azt válaszolta: – Nem teszem le, mert sietek! Ezt a páciniak jellemzőnek vélik a rendkívül dolgos, mindig a munkában levő karcsaiakra.

A többi falucsúfoló jobbára általánosan ismert a Bodroghöz falvaiban. Ismerik őket a karcsaiak is, de a páciniak használták őket jobban Karcsa megítélésére. Ennek hátterében felsejlik mindaz, amit jelen tanulmány más részleteiben a két falu közötti különbségről megfogalmaztam.

Felhajtották a legyet a padlásra, s elvették a lábtót, hogy ne tudjon lejönni.

Liba helyett megtépték a meszes fazekat.

Disznó helyett a furikot perzselték meg.

⁵⁷ Balassa Iván hívta fel a figyelmet arra, hogy a falucsúfolókban rejlő, eltérő vonások kifejeződését már 1798-ban felismerte és megfogalmazta Szirmay Antal.

⁵⁸ A terepen gyűjtött adatokat vö. Nagy Géza 1992. 181.

⁵⁹ A történetet Tompa Mihály is feldolgozta A karcsai templom című versében. A helyi hagyományhoz: Balassa Iván 1975. 20.

A kiscsikót a verembe zárták, hogy ott egerésszen.

Újságpapírt (cigarettapapírt) tettek a kismalac lába alá, hogy felérje a válót.

A kerítésre terítették a krumplilángost, hogy száradjon.

Nagyponyvát terítették a házra, mikor jött a vihar.

Sorompót tettek a két krumpliföld közé, hogy a krumplibogár ne másszon át egyikről a másikra stb.

Folytathatnám a sort, mindez azonban csupán a két település konkrét viszonyában érdekes. Elő-előkerültek ezek a „történetek” a közös munkák során, más találkozási alkalmakkor, s – humoros voltuk ellenére – úgy működhettek, mintha az adott történet a másik településen valóban megesett volna. Befolyásolta, közvetve formálta ez a másik falu népének megítélését, a róla kialakított képet.

III. 3. Viselet

Szembetűnő megnyilvánulása volt a két falu különbözőségének a viseletük.⁶⁰ Hasonlóan a műveltség más területeihez, itt is megállapítható, hogy Pácinban lényegesen korábban lezajlott a kivetkőzés, végbement a hagyományos viselet elhagyása, s lényegesen gyorsabban tért hódított a gyári textíliák hasznosítása. Általános a vélekedés, hogy a páciniak többet adtak a külsejükre, a karcsaiak – a ruházkozásban is – lassabban követték náluk a *divatot*.

Bár a közös gazdálkodás bevezetése előtt még a páciniak is termesztettek kendert, a háború után annak feldolgozása már nem volt jellemző. Karcsán az 1950-es évekig általános volt a fonó, s a második világháború előtti években a karcsai asszonyok még eladásra is szőtték a kendervásznat: a sárospataki piacra hordták azt eladni.⁶¹ A páciniak a viseletükhöz már a második világháború előtt sem nagyon használták fel a vásznat: legfeljebb az alsónemű készült belőle, s befestve hordták alkalmanként felsőruházatként.

Mindkét településen megmaradt viszont a háziszőttés *katrinca*, hímzett kötény és a *lakodalmas kendő* készítése és használata. Idősebb adatközlőim szerint ezek szőtt, illetve varrott díszei alapján felismerhetők, hogy páciniak vagy karcsaiak, ám a minták eltéréseit nem tudtam egyértelműen megállapítani. Úgy tűnik, hogy az alkalmazott színekben nem volt jelentős különbség, legfeljebb annyi, hogy a karcsaiak az élénk rózsaszínt és a pirosat együtt is alkalmazták a varrott mintáknál.

Karcsán az 1950-es évekig élt a hagyományos viselet, Pácinban az 1930-as években már a legidősebbek is elhagyták. A karcsai férfiak legidősebbje még hordta a vászongatyát a háború utáni esztendőkből. Egyértelműbb a női viselet különbözősége. A páciniak azt mondják, hogy a karcsaiak női viselete *tótos, olyan volt, mint a tótoké*. „Más volt, ég és föld volt a nők viselete a két faluban. Karcsán *mézeskalács-rózsaszín* meg a *levélzöld* volt a divatos szín. A ruhájuk meg széles volt, ráncos szoknyát hordtak, meg fehér alsót, csipkével. Ezt ők sokáig hordták, az öregek tán még ma is úgy járnak

⁶⁰ A két szomszédos falu – de valójában az egész Bodroghöz – hagyományos viseletéről, annak változásáról nem áll rendelkezésre feldolgozás. Jelen fejezet csupán a szűkebb téma, a két település kultúrájának vonatkozó összevetése szintjén közöl adatokat a szerző saját gyűjtései alapján.

⁶¹ Nagy Éva 1971. 169–180.

vasárnap a templomba! A fejük is úgy volt bekötve, mint a *tótok*nak. A fiatal asszonyok fehérben jártak, s a menyasszonyi ruhát hordták addig, amíg az első gyerek meg nem született. Pácinban már régen csak sima ruhát hordanak az asszonyok, régen nincs viselet.”⁶² Pácinban *blúz* volt a női ing neve, Karcsán – az 1950-es évek előtt *litya*, illetve *ráncoska*.⁶³ Rajta *pruszlikot* viseltek, alul keményített *széles szoknyákat*, *sok szoknyát*, leginkább színes, rózsás anyagból. Gyakran rózsás volt az utolsó időszakban a hosszú ujjú női ing is, gombos kezelővel, gallérral vagy felálló nyakkal. A karcsai asszonyok fejükön fekete selyem *hátrakötőt*, *fejszorítót* hordtak, azon rózsás *kázmérendőt* viseltek. Általános volt a háború előtt a *kötő*, ami gyakran volt *mejjes*: széles, kivasalt pánttal, hátul a pánt csokorra kötve. Gyakori volt még a vászonblúz a háború után is: anyaga jobbára házivászon, legfeljebb a vállán és az alján volt gyolcsbetét.

A pácini viselet az emlékezetben megfogható időszakban már nem volt hagyományos, s nem volt egységes. Egyszerű vászonblúzt és szoknyát, gyakran egybeszabott *ruhát* hordtak a nők, lábukon csizmát vagy papucsot viseltek. Fejükön piros- vagy kékpettyes kendőt hordtak. Mulatságokon a lányok fehér vászonblúzt, hozzá sötétebb szoknyát viseltek, mely nemzeti színű szalaggal volt díszítve. A férfiak *priccses nadrágot* viseltek, vászongatyát az emlékezetben elérhető időszakban már nem hordtak.

Felbukkannak a falucsúfolókban az eltérő ruházkodási jegyek is. A karcsai lányokat azzal ugratták a páciniak, hogy *huszárnadrágot* hordanak: hosszú, feszes, piros bugyogót viseltek az 1940-es években még az aratásnál is, ahol együtt dolgozott a két település fiataisága.

Karcsán és Pácinban is volt *varrónő*, az előbbi helyen azonban az 1950-es évekig inkább *hagyományos* dolgokat varrt. Pácinban már sokkal inkább a divat diktálta a készítményeit. Jelentősen befolyásolta a viseletek alakulását, hogy Pácinban több üzlet volt: zsidók, Hangya szövetkezet, ahol a különféle gyári textíliák beszerezhetőek voltak. De hatott a divatra is a határőrség jelenléte, nem utolsósorban a kastély lakói és azok vendégei által felvonultatott ruházat.

A második világháborúig mindkét településen általános volt a nőknek a hosszú haj: *csurkába* fonva, vagy – két ágból – *kontyba* feltűzve. Karcsán az 1950-es években még elképzelhetetlen volt a dauerolt haj; a páciniak pár évig Újhelybe jártak fodrászhoz, majd – 1950 táján – fodrász költözött a faluba, s általános lett a városias frizura a fiatalabbak körében.

Egészében úgy tűnik, hogy a pácini női viselet már az 1930-as években a városi formát mutatta, s lényegesen hamarabb elhagyta a hagyományos öltözetet, befogadta a polgári divatot, mint a hagyományörző karcsai ruházkodás. (Adatközlőim megjegyzik azonban, hogy Nagyrozvágy lakosai ebben még Pácint is megelőzték.)

III. 4. Bálók, tánc

Gyorsabban alakul át Pácinban a hagyományos műveltség igen fontos és jellemző eleme, a tánc is. Az 1920–30-as években a pácini bálókban már *tangót*, *keringőt* is tán-

⁶² Rimár Andrásné, szül. 1920. Saját gyűjtés, 1986.

⁶³ Nagy Géza szóbeli közlése. Vö. Nagy Géza 1992. 201., 252.

coltak a *csárdás* mellett, s hamar elterjedt a *foxtrott* is. Tánciskolát működtetett a faluban egy tánctanár az 1930-as évek végén, de a fiatalok jobban egymástól tanulták el a táncokat. Pácinban már a háború előtt volt kultúrház, ahol havonta voltak bálók. Cigányok húzták a talpalávalót, a lányok valamelyik szomszédban főzték nekik is a vacsorát. Az ételmezt a lányok vitték, az italról a fiúk gondoskodtak. Voltak télen szombat esti összejövetelek is, de volt tánc – *flótás* játszott – a fonóban is.

A tánc alkalmai Karcsán sem voltak mások, de jobban őrizték a táncban a hagyományt. „Táncolni sem úgy táncoltak, mint mi. Az én lánykoromban már a fox ment, meg a *vansztepp* – ott még a régi táncok mentek! Ezt is cigányok játszották. Ha együtt voltunk a karcsaiakkal, akkor mi is ugyanazt táncoltuk (mint ők).”⁶⁴

III. 5. A közösségi normák kontrollja: a sport

A közösséghez való tartozás kifejezésének, a saját közösség normái másokkal való összevetésének egyik sajátos színtere a sportversenyeken, főleg a labdarúgó-mérkőzéseken volt. Szinte kulminált ilyenkor annak kifejezése, hogy az egyén elválaszthatatlanul részese a maga csoportjának, s a sikerben, a győzelemben, illetve a vereségben mindez manifesztálódott. A versenyzés, illetve a versenyzőknek való szurkolás lelkiállapota nem hasonlítható semmi máshoz: különösen a csapatsportban az egyén – mind a küzdő, mind az őt buzdító – önmagában hordja és kifejezi közössége egészét. Ilyenkor jószerével eltűntek a közösség belső hierarchiájának és tagolódásának jegyei, az *azonosság* és a *másság* kifejezése mindent elfedett.

A rivalizálás már az iskolai *tornavizsgák*on megkezdődött: a versengés szelleme, a szomszédos közösséghez tartozók legyőzésének vágya már a gyermekekben kialakult. Már a második világháború előtt együtt volt a karcsai, pácini és a becskedi iskolák *tornavizsgálja*: felváltva, hol Karcsán, hol Pácinban. Túl a szülők általános elvárásán, hogy a saját gyerekek ügyes, lehetőleg *különb* legyen a többinél – mindezt persze a szülő habitusa erősen befolyásolta –, itt nagyobb tét is volt: az adott közösséget képviselő gyermek sikeréért való aggódás, amiben a közösség sikere nyilvánulhatott meg. Fontos volt, hogy melyik gyerek győz a futásban, magasugrásban, távolugrásban!⁶⁵

Nem voltak lényegtelenek a versengés külsőségei sem. Mivel a vizsga programjában a három falu – egyenként általában 10 fő körüli – csapatának versengése is szerepelt, az egyes közösségek *egyenruhába* öltöztették gyerekeiket, „képviselőiket”. A pácini lányok előző este akáclúggal, mosósződéval haját mostak, apró fürtökbe fonták a hajukat, hogy az megszáradva, kibontva göndör legyen. A lányok viselete fekete lakkcipő, fehér zokni, fehér színű, selyem rakott ruha volt, az alján nemzeti színű szalaggal. A ruhának puffos ujjá volt, a rövid ujj szélén széles nemzeti színű szalag. A ruhára piros, gombos mellény került, a gombok zsinórral voltak összefogva. A fiúk sötétkék rövidnadrágban, fehér ingben, fehér zokniban és fekete lakkcipőben szerepeltek. A másik két település gyermekeinek ruházata sokban hasonlított, s jellemző volt mindegyik csa-

⁶⁴ Rimár Andrásné, szül. 1920.; Tóth Miklósné, szül. 1919. Pácin

⁶⁵ Nagy Géza, szül. 1932.

patra a nemzeti színű zászlók nagy száma és szerepe, a programra pedig a helyi népdalok és nemzeti érzelmű énekek megjelenése.

A tornavizsga különleges alkalom volt, ahol megjelentek a szülők, nagyszülők, de – az emlékezet szerint – soha nem konfrontálódtak egymással a közösségek. A siker fontos volt, de nem számított valódi kudarcnak a sikertelenség sem. A résztvevők belátók voltak, a gyermek volt annyira megkülönböztetett tagja a közösségnek, hogy nem ment „vére” a küzdelem. Az 1950-es években aztán – együtt a két falu viszonyának változásával, a pedagógusok kapcsolataival, s más, külső tényezők hatásával – egyre kevésbé maradt meg a gyermek tornaversenyek rivalizáló hangulata.

Sokkal erőteljesebb volt, s napjainkban is az, a futballmeccseken való rivalizálás. Ma már csak a meccseken van meg a régi ellentét, de ott sem a korábbi formában. A küzdelem végén a viszály elcsitul, s a két falu lakói akár együtt isszák meg borukat, sörüket, hogy az izgalmakat leöblítsék!

A labdarúgás az 1920-as években nyert teret falvainkban. Mezőkövesdi summások terjesztették el – *Nagy Géza* vélekedése szerint⁶⁶ – a labdarúgást Karcsán. Amíg a második világháború előtt még csak alkalmi csapatok mérköztek, addig azután, különösen a területi bajnokság megszervezésével, rendszeressé váltak a megmérkőzések, s a 90 perces csaták a két település rivalizálásának igazi alkalmi lettek. Kifejeződött a meccsek során Karcsa és Pácin – változóan – eltérő gazdasági, társadalmi és kulturális konfíciója és jellege.

Más volt a csapatok kialakításának háttere, lehetősége. Pácinban – a karcsaiak szerint – a határőrségből toborozták a jó futballistákat, eleve odairányítva a tehetséges fiatalokat. A karcsai csapatot – a páciniak szerint – a Dózsa Tsz patronálta, azért juthatott a megyei I. osztályba. (A karcsaiak maguk is bevallják, hogy a játékosok egy része a szövetkezetben kapott állást.) Volt, hogy a karcsaiak pataki diákokkal erősítettek. Egészében, a csapatok szervezésében szerepe volt annak az ellentmondásos gazdasági-társadalmi viszonyrendszernek, ami a magyar labdarúgást máig jellemzi. Ennek megfelelően nagyon sok előítélet és igazolhatatlan vélekedés jelenik meg a pácini és a karcsai csapat megítélésében is, ami azonban már nem tartozik vizsgálatunk tárgyához.

Nagyon lényeges a szurkolói kör. A két falu férfilakosságának jelentős része megjelenik, igen sokan feleségestől. Igazi ünnep ez mindenki számára, amit már napokkal előbb találgatások, fogadkozások, olykor fogadások előznek meg. Nem ritkák a vendég rokonok sem; igazi ünnepi szervező erő a család, helyi társadalom számára a két települést reprezentáló csapatok megmérkőzése. A szurkolók közé tartoznak még a lelkészek is, ami persze ma már elsősorban a személyiségük miatt fontos.

A mérkőzés alatt erősen megnyilatkozik a két település viszonya, egymásról való vélekedése. A két falu/csapat szurkolói – lehetőség szerint – a pálya két ellentétes oldalán helyezkednek el, s miközben megjegyzéseket tesznek a másik félre, önmagukat is gerjesztik. A bekiabálások nem csupán a játékvezetőt érintik, hanem elhangzanak a jól ismert falucsúfolók, a másik közösség csökkent értékét kifejező jelzők – olykor persze

⁶⁶ A jeles karcsai néprajzos pedagógus nagy segítségemre volt témám feldolgozásában; abban is, hogy a településeket jól ismerő társadalom- és kultúrakutató is elkötelezett tagja a saját közösségének, s vélekedése egyik jellemző megnyilvánulása – helyben élő értelmiségiként – a két település viszonyának. Sajnos, itt már csak halála után, rá jó szívvel emlékezve lehetek hálás szíves segítségért.

csak az ellenfél egy-egy játékosának, mint a másik közösség képviselőjének címezve. Ebben a faluközösség hangadói járnak az élen, akik általában is jobb beszédűek, s jobban ismerik a két település hagyományát is. Előfordultak még verekedések is. „Régen képesek voltak összeverekedni a meccsen! Ittak egy kis sört, ha bement a gól, képesek voltak verekedni is – *aki olyan volt!* Kiabáltak át a pálya egyik oldaláról a másikra egymásnak a szurkolók, csúnyákat is! A játékosokra is!”⁶⁷

A meccseknek jellegzetes utóéletük volt: a győztes oldalon arról folyt a beszélgetés még hosszú időn át, hogy a másik falu népe gyászban van a vereség miatt. A vesztesek pedig magyarázatot kerestek a kudarcra: maguk gyengeségében, még inkább a másik fél – vélt vagy valós, de megváltoztathatatlanak tűnő – előnyének okában.

A futballban tetőzött, s élt legtovább a két település közösségének ellentmondásos viszonya, versengése. „Mióta futballmeccs van, azóta Karcsa meg Pácin, a két szomszédvár megölte volna egymást!”⁶⁸ „Ma már csak a meccseken van meg a régi ellentét. Nem baj, ha bárhol veszítenek is, csak egymás ellen ne! Karcsa meg Pácin egymás ellen nem szeret veszíteni! Ez így van ma is! A fiatalok jóban vannak, de a meccs miatt még ma is ugratják egymást. Jöttek haza a busszal, mondták: – Ki van téve Karcsán a fekete zászló!”⁶⁹

Napjainkra azonban egyre jobban elcsitultak ezek az ellentétek, s egyre kisebb jelentősége van magának a hétvégi futballmeccsnek is. Amíg még az 1960–70-es években elengedhetetlen eseménye volt a férfiak hétvégi programjának a meccs, mára ennek szerepe erősen csökkent, s a fiatalok számára is elveszítette korábbi jelentőségét. Ezzel együtt csökken az identitástudatnak, illetve a másságnak az a kifejeződése és kifejezése is, ami ezeket az alkalmakat évtizedeken át jellemezte. Vele – egészében – a közösséghez való tartozás tudata.

IV. Összegzés: a hagyomány és a változás néhány megjelenése a falusi kultúrában

A bizonyos fokig hasonló, részleteiben eltérő táji, ökológiai adottságok, az azokhoz való alkalmazkodás formái, a gazdálkodás és annak változása, az ezekkel valamint a társadalmi adottságokkal összefüggően változó tempójú polgárosodás, a tradíció eltérő tempójú változása másfajta közösségi normatívákat alakított ki. Azokban másfajta emberi értékek kaptak prioritást, más habitusú, más mentalitású emberek váltak a közösség mibenlétét kifejezőkké. Ezek, kevésbé a korábbi generációktól öröklött, jobbra a 20. századi változások által formált közösségi normái alakították ki az egyes települések vélekedését a másokról, az ott élőkről. A *karcsaisággal* párhuzamosan formálódott meg a kép a páciniakról, a *pácinisággal* paralel pedig a karcsai nép másságáról, azok tulajdonságairól, egész közösségükre jellemzőnek vélt jegyeiről.

Jól megfigyelhető, hogy ez a vélekedés, a másik közösségről és az annak jellemzőit hordozó egyénéről szóló vélemény öröklődik, a lokális hagyomány részeként jelenik meg. „Mi ebbe már beleszületünk: Karcsa meg Pácin ellenség. Nem tudom miért!” –

⁶⁷ Pácin, L. V., szül. 1953.

⁶⁸ N. G., szül. 1930. Karcsa.

⁶⁹ L. I.-né, szül. 1921. Pácin.

mondja a pácini adatközlőm. Vagyis tanultak, jószerével előítéletként is felfoghatók ezek a megítélések, hiszen ma már többségükben nem működnek az életmódnak, illetve a hagyományos műveltségnek azok az elemei, amelyek mindezt – jobbára a két világháború közötti években – megformálták. Az újabb generációk azonban újabb tartalmakkal töltik fel a kiürülő keretet, s a mai munka, mai kultúra és érintkezés színterein ismerik fel a másik közösségre jellemző tulajdonságokat. Mások tehát a színterei az eltérő vonásokkal való találkozásnak, minden fokozatosan „szelídül” a közös munkák, a két település napi kapcsolata révén, de ma is eleven tudás a fiatalok számára is.

Szembetűnő, hogy az értékítéletben Pácin járt elől: jobbára a páciniak szolták le a karcsaiakat. A róluk alkotott kép előterében olyan tulajdonságok, vonások állnak, amelyek korábban a paraszti közösségek általánosan becsült normái közé tartoztak: sok munka és a munkabírás, a paraszti földterület szívós gyarapítása, az előző generációk örökségéhez való ragaszkodás, a hagyományok és a szülőfalu megőrzése. A páciniak számára mindez más szerepet kap, párhuzamosan a gazdasági-társadalmi feltételeik változásával, a falu arculatának és tradicionális műveltségének lassú átalakulásával. Nem mondható azonban, hogy a páciniak egészében elveszítették volna korábbi paraszti mentalitásukat, azonban sokkal nyitottabbá váltak, s az egyéni lehetőségek és törekvések összehasonlíthatatlanul nagyobb teret kaptak, mint Karcsán.

A fentiek kiváltó okai és következményei olykor közösek, egészükben bonyolult és árnyalt összefüggésrendszert alkotnak. Pácin helye és helyzete, társadalmi struktúrája, a bárói család és a kastély jelenléte, a szembetűnően nagyobb társadalmi mobilitás néhány évtized alatt átalakítja a közösség egész működését és annak normáit is. Általában úgy vélték, hogy a karcsaiak *le voltak maradva* Pácinhoz képest, az ott élők *rendkívül dolgozók*, sőt, *a karcsai annyit dolgozik, hogy belehal*. Pácin ehhez képest *műveltebb* volt, ugyanakkor *rátarti, büszke*, kicsit *lenézték a karcsaiakat*. Magukat a páciniak *modernebbnek, intelligensebbnek* vélik, hozzájuk képest a karcsaiakat *maradinak*.

Hangsúlyozni kell, hogy ennek a vélekedésnek, értékítéletnek különféle korszakai és szintjei vannak. Különösen markánsan van jelen a legidősebbek tudatában, a fiatalabb generációk jobbára tanulták ezt a vélekedést, de kiváltó okait közvetve tapasztalták csupán. Felerősítette a két falu szembenállását, egymás meg- (olykor el-) ítéletét a hatalom által rájuk oktrojált közös közigazgatás és gazdálkodás, ami nem csupán a közösségek autonómiáját nem vette figyelembe, hanem azok eltérő műveltségi jegyeiről sem vett tudomást.

A másik faluról való vélekedés, az ott élők közösségi normáinak megítélése nem magában a paraszti társadalomban gyökerezik, hanem magának a társadalomnak és műveltségének átalakulása révén hangsúlyozódik, s válik az adott közösség tudásává, változó hagyománya részévé. A szomszéd falvak mindegyike – hozzájuk hasonlóan – a paraszti társadalom részese, s mint ilyen, hasonló társadalmi státust foglal el. A változással és változtatással párhuzamosan a közösség kialakít egy képet a szomszédairól, illetve megformál egy önképet, aminek eltérései – megítélésem szerint – a változás, a modernizáció eltérő tempójából, az innováció eltérő jelentőségéből fakad. (Emlékeztet a

közösség önképe és szomszéd közösségekről formált képe *Tönnies, F.* és követői társadalom- és közösségfelfogására.⁷⁰

Az újabb generációk tudásának része az öröklött vélekedés, kvázi előítélet, más része folyamatosan újratermelődik a gazdaság, a társadalom és a kultúra felépítményének mindennapjaiban és ünnepeiben. Újabb elemei ma is születnek, részben az egyes közösségek tagjaiban empirikus úton, ami csak akkor válik a közösség vélekedésévé és tudásává, ha nem áll egészében szemben a korábban megtanult képpel, vélekedéssel.

Vizsgálatom szempontjából mindez egy táj, a reliktumnak megítélésem szerint egyáltalán nem tekinthető Bodroghöz egészen reprezentálja a két kiválasztott település révén a tradíció és a modernizáció, a változás viszonyát. Az egyes falvak, településcsoportok lehetősége más-más volt gazdaságuk, műveltségük átalakítására, az eltérő hely és helyzet ma is esélyegyenlőtlenségeket hordoz a 20. század végi generációk számára.

Az eltérő adottságok egy része öröklött, s jószerével meg nem változtatható. Más részük azonban a 20. század politikai, gazdasági, társadalmi átalakulásának, ellentmondásos és területileg egyenlőtlen változásának következménye. Mindez egészében hatott a tradicionális népi kultúra átalakulásának folyamataira is. A vizsgált táj, s reprezentáns falvaink eltérő jegyeit tehát magam az eltérő lokális adottságokból eredően eltérő modernizációban keresem, aminek igen sok összetevőjét a további kutatások során kell még feltárnunk.

⁷⁰ Vö. Szabó László 1993. 152–154.

NÉHÁNY ZÁRÓ GONDOLAT (Összegzés helyett)

Mivel munkám során azon igyekeztem, hogy adataimat ne válasszam el az értelmezés, az összefüggések rendjétől, ezen a helyen csupán néhány – a disszertáció eredményeként vagy éppen további elvégzendő feladatként körvonalazódó – összefüggésre utalok.

I. 1. A dolgozat témaválasztását egy előzetes tudományos koncepció indokolta, aminek a jegyében közel másfél évtizede kutatom a karakteres történeti táj, a *Bodrogeköz* néprajzát. Vizsgálataimmal elsősorban az alábbi kérdésekre keresem a választ. **a)** A Bodrogeköz, ill. annak népe valóban olyan elzárt, hagyományos műveltségében archaikus vonásokat konzerváló táj, ill. népcsoport volt-e a 19-20. században, amilyenek a néprajzi kutatások megrajzolták? **b)** A trianoni országhatárainkon kívül eső, ma Szlovákiához tartozó Felső-Bodrogeköz falvainak – vagyis egy *határon túli magyar csoport* – életmódja, kultúrája valóban régiesebb-e az anyaországi Bodrogeköz falvainál, vagy a hasonló jellegű tájak 20. századi műveltségénél? **c)** Mennyiben változott a magyarországi polgárosulás folyamatában a Bodrogeköz tradicionális életmódja, társadalma és kultúrája, s milyen tényezők okozták ezeket a változásokat. Melyek a változásokat serkentő, ill. az azok ellenében ható gazdasági, társadalmi tényezők? **d)** A 19. századi változások után megformálódó települések, falucsoportok „tömbösödését” a megelőző állapot adottságai, vagy a változás következtében ható tényezők okozták? Disszertációm alapján, ami néhány kitűnő kutató következtetéseit és korábbi tanulmányaim vonatkozó eredményeit is összegzi, a fenti kérdésekre csak részben tudok választ adni, munkám ilyen szempontból nem lezárása vizsgálataimnak, csupán jelenlegi tudásomat, mostani elképzeléseimet tükröző állapot.

2. Tanulmányom, ahol lehetséges volt, folyamatokat igyekezett ábrázolni, s a hangsúlyokat a változásokra helyezte. Erre természetesen nem mindenütt adódott lehetőség, aminek alapvető oka az, hogy a Bodrogeköz nagy táj, s félszáz településének kutatása meglehetősen hektikus volt; messze nem elegendőek még az eredmények a rendszerelvű, teljességre törekvő értelmezéshez. Ugyanakkor a Bodrogeközhöz hasonló tájak – Rétköz, Sárrét, Sárköz, Ecsedi-láp stb. – eddigi kutatása, s az ártéri gazdálkodás modellje láthatóan erőteljesen hatott és hat vidékünk hagyományos életmódjának értelmezésére is. A történeti-néprajzi vizsgálatok egyaránt felszínre hoznak adatokat és összefüggéseket az *ártéri gazdálkodás* – a mindenkori történeti folyamatokat tükröző – szakaszairól, hasonlóan a termelő gazdálkodás évszázadairól. Ennyiben specifikus a Bodrogeköz hagyományos életmódja, ám a jobbágyfelszabadításig és a vízrendezésekig egészében a magyarországi feudalizmus működése által szabályozott.

3. Disszertációm szerkezeti vázát három elvi, elméleti tengely alkotja. **a)** A hagyomány és a változás problematikája, a tradíció és a modernizáció viszonya, különös

tekintettel a vizsgált történeti táj parasztságának jobbára 19–20. – olykor 18–20. – századi gazdasági, társadalmi és kulturális változásaira és változataira. **b)** A táj és a kultúrában élő közösségek viszonya, a táj átalakításának és a hagyományos kultúra történeti szakaszainak összefüggései. A *változó* és a *változatlan*, a *változtatható* és a *változtathatatlan* általános problematikája itt természetesen a történeti táj mikrotérsegeinek korábbi és átalakult változataiban értelmezhető, a *kultúrtáj* állapotváltozásai pedig ugyancsak az egyes csoportok életmódváltozásainak tükrözői. A táj népességének egymást váltó generációi különös, olykor ambivalens viszonyban éltek az őket körülvevő tájjal. Nem egyszerűen elfogadták és kiélték annak adottságait, hanem igyekeztek beavatkozni az őket körülvevő környezet minőségébe: generációik irtották az erdőket, s befolyásolni igyekeztek a vízjárásokat is. Megítélésem szerint, a fokok, csatornák, erek karbantartása elsődlegesen a termőföld valamint a rétek és legelők minőségéért folyt, s nem a vizek hasznáért. A Bodrogtörzs esetében a 19. század második felének vízrendezései – az egyes mikrorégiók adottságainak megfelelően – szoros kapcsolatban vannak a népességszám növekedésével, a határhasználat és az egész paraszti gazdálkodás részleges átalakulásával, a településhierarchia átrendeződésével. **c)** A táji kapcsolatok alakulása, rendszerének működése és állapotai. Megítélésem szerint, a külső kapcsolatok – elsősorban a piacok – történetére van felfüggesztve a Bodrogtörzs falvainak, parasztságának egész működése és életminősége. A gazdasági kapcsolatok kiteljesedése a táj gazdaságának és modernizációjának meghajtója, elérésük, hozzáférésük esélye az egyes mikrorégiók és települések működésének, népük életminőségének meghatározója. Táji kapcsolatok a kitörés lehetőségei, a felemelkedés esélyei, a változás hordozói. A kapcsolatok résztvevői, s az általuk terjesztett áruk, termékek nem véletlenszerűek: a táj javait és hiányait tükrözik, ill. jelzik a kettő arányainak és szerkezetének mindenkor változását. Ezért szántam meglehetősen nagy teret ennek a témakörnek, a terjedelmes fejezet a disszertáció legerőteljesebb adatbázisát is tartalmazza. Hangsúlyosan vetettem fel a közlekedés, elsősorban a vasút szerepét, aminek megléte, elérhetősége, ill. hiánya polarizálja a Bodrogtörzs településeinek gazdasági mozgásterét, stratégiáját.

II. 1. A Bodrogtörzs hagyományos műveltségének változásai természetesen alapvetően egybeesnek a történeti Magyarország gazdasági, társadalmi, nyelvi-kulturális átalakulásának nagy folyamataival, a helyi adottságok, gazdasági és társadalmi feltételek miatt annak regionális változatai az itt ható tényezők. Az ország török kiűzését követő reorganizációja, a népességnövekedés, a 19. századon végigvonuló mezőgazdasági konjunktúra sehol nem hagyta érintetlenül a parasztok hagyományos munkakultúráját. (A Bodrogtörzs nem volt része a török által megszállt területnek.) A termőterület kiterjesztése és a piaci árutermelés mindent átalakított, s lebontotta az elődök örökségét. A táj átalakítása – a jobbágyfelszabadítás jogi aktusával – jellemzően nem oldotta meg a zsellérként vagy törpeparcellával felszabadult, de jure már „polgár” parasztok földhétségét. A 19. század második felének társadalmi változásai a falusi Magyarország, a mezőgazdaságból élők számának kezdődő fogyatkozását is jelentették. Miközben a falusi nincstelenek végzik el a táj átalakításának nagy munkáját, az útépitések és vasútépitések

hatalmas feladatát, zömük a vidéki Magyarország társadalmi feszültségeit erősíti. Az északkeleti területek lesznek a kivándorlás legnagyobb kibocsátói, jelentős emberszá- teséget könyvelhet el Zemplén vármegye is. Az időszak munkások vándorlása, a munkaerő-egyenlegnek az új körülmények közötti kiegyenlítődése a magyarországi tájak között újfajta, erőteljes munkaerő-vándorlást indukál, ami azonban magába olvasztja még a korábbi munkásvándorlások számos maradványát is. Ez az időszak a spontán migrációk utolsó jelentős korszaka is.

Ha mindezek bodroglői megvalósulását vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy a mezőgazdálkodás táji feltételeinek átalakulását a Bodroglőben is rendkívül ellentmondásos társadalmi folyamat kíséri és követi, ami számos vonatkozásban rányomta a bélyegét magára a hagyományos paraszti kultúra átalakulására is. Nem csupán a jobbágyfelszabadítás jogi aktusa, de az újonnan művelésbe vett területek sem oldottak a bodroglői parasztságnak földhöz, s a táj népességének igen jelentős része nem kapott esélyt az önálló paraszti gazdálkodásra. Annak ellenére, hogy a Bodroglő népessége lassabban nőtt, mint a művelésbe vett területek, a vidék – hasonlóan Zemplén vármegye más részeihez – a kivándorlás egyik legnagyobb kibocsátója maradt. Az életképtelen töredékpárcellán élők, ill. zsellérek jelentős része az egyházi és világi nagybirtokokon, ill. a 19–20. század fordulójától a különböző bérlők által használt mezőgazdasági nagyüzemekben kapott időszakos munkát. A 19. század utolsó éveiben a Bodroglő területének 43%-át a nagybirtokok foglalták el, a táj munkaerő-egyenlegét nem lehet megvonni az időszakos vándormunkások mozgalmaitól. A vándorlók, a summásmunka, a szőlővidékekre való napszámos-vándorlás (Tokaj-Hegyalja, Szőlőske, Kis- és Nagytoronya, Királyhelmec) csak igen csekély, a mezőgazdaságon kívüli tevékenységgel egészült ki a 20. század elejéig (slipperfaragás, kőbányászat, kendertörés stb.). Ezzel együtt, a népesség jelentős része sokféle tevékenységgel igyekezett megkeresni a kenyerét, s a saját földjét művelő kis- és középparaszti réteg műveltségéhez a különböző vándorlások hatására számos új elem is társult. A második világháborút közvetlenül megelőző években, s a háború elején a magyarországi Bodroglő falvaiból is vonzott munkaerőt a németországi summásmunka.

A gazdálkodás modernizációjának szempontjából is fontos az amerikai kivándorlók problematikája. Zemplén vármegye korábbi munkaerőmérlegét a 19. század utolsó harmadában alaposan átalakította az Újvilágba áramló kivándorlás. A vármegyéből – jobbra annak felső területeiről – mintegy 50 000 ember vándorolt ki. Többségük zsellér volt, akik korábban az időszakos mezőgazdasági munkásság derékhadát alkották. Távozásukkal munkaerőhiány alakult ki, ami nagy számban hozta Zemplén középső és alsó részeinek uradalmaiba Galícia, a kárpáti peremterületek, nem ritkán a magyar Alföld munkavállalóit. Az Amerikában munkát vállalók közül számosan hazatértek néhány év után. A szerencsésebbek némi pénzt hoztak, amiből megvehettek egy-egy darabot a korábban áhított földből, módosítva valamelyest falujuk népének birtokstruktúráját. A bodroglőiek szerint az amerikaiak kezdtek el – kinti minta alapján – a háztetők bádoggal való befedését. Voltak közülük, akik cséplőgépet vásároltak, többen béreltek, s kisvállalkozókként cséplték a parasztságnak gabonáját.

A Bodroghözben sem hagyható figyelmen kívül az idegen ajkú vándormunkások szerepe. Bár a *kepés aratás* a bodroghőzi szegénység számára közönségesen a megélhetés egyik formája – még az 1870-es években is vannak áttelepülő vándormunkások is –, különösen a Felső-Bodroghözben él a ruszin vándoraratók emléke. A Felső-Bodroghöz falvaiban kimutatható a ruszin szolgalegények nyoma, akik nem csupán munkát vállaltak, hanem olykor le is telepedtek falvainkban.

2. Az is általános jellemzője a történeti Magyarországnak, hogy jelentős különbségek voltak, s azok újra- meg újraformálódtak a történeti nagytájak között, a 19. századtól pedig mindinkább a centrum és a peremterületek között. Az érintkező zónák esetében a peremhelyzet nem jelentett szükségképpen marginális helyzetet, ám a tőkés gazdaság és társadalom kiépülésével egyre nagyobb volt az esélye a peremek marginalizálásának. A Bodroghöz esetében – ez megint nem egyedülálló – az utóbbi különösen erős hangsúlyt kap az első világháborút követő határmegvonások során. A trianoni békediktátum a történeti tájat derékba vágja és két impérium részévé teszi. A bécsi döntés ugyan hét esztendőre 630 négyzetkilométer területet és 45 734 főt visszacsatol Magyarországhoz Zemplén vármegye középső területén, ám ennek a népességnek csaknem 70%-a őstermelő volt, 12,7%-át foglalkoztatta az ipar, 2%-át a közlekedés és 3,2%-át a kereskedelem. Vagyis, a magyar Felvidék keleti része lényegesen fejletlenebb volt a nyugatinál, beleértve a térkapcsolatok szervezettségét is.

A második világháború után nehezíti a helyzetet, hogy a Felső-Bodroghöz falvai elveszítik kárpátaljai piacaikat. Ekkor már nem csupán a természetes észak–déli irányú kereskedelmi utak zárulnak le, s a Kárpát-medence centrumához való intakt kapcsolódás lehetősége vesz el a Felső-Bodroghöz települései számára, hanem megszűnik a Kárpátalja vásárainak vonzása is. Megszakadt a Tisza-völgy természetes közvetítő szerepe is a szomszédos nagytájak között. Ez a Felső-Bodroghöz településeinek egy részét azért is visszavetette, mert a hagyományos mezőgazdálkodásból előremutató kitörési pontokat éppen néhány növény termesztésében és ezek Ungvár, Munkács, Csap piacán való értékesítésében vélték megtalálni (korai burgonya, dinnye, káposzta, zöldségfélék stb.). Ez önmagában is súlyos trauma, amit csak hangsúlyoz a térkapcsolatok – részletesen bemutatott – rendje: valóságos gazdasági vákuumok keletkeznek a határ menti települések egy részén. Ezeket korábban mindenféle kapcsolatok a határ „túlsó oldalához” kötötté, ettől súlytalanná váltak. Jelentős gondot okozott, hogy a Bodroghözben nem jött létre város, a tájat – Tokaj-Hegyalja kivételével – hasonló adottságú vidékek veszik körül, ugyanakkor a kifelé mutató kapcsolatok jelentős mértékben az említett, meglehetősen problematikus kapcsolatrendszerre voltak felfüggesztve.

A csehszlovák államban olcsóbb iparcikkek a Felső-Bodroghöz népét segítették, a magyarországi oldalon az élelmiszer és az élőállat volt olcsóbb. A két oldal gazdasága között a csempészet nem elhanyagolható tényezőként volt jelen, különösen az 1950-es évek elejéig.

A második világháború után – a lebombázott Tisza-híd miatt – a magyarországi Bodroghöz a Tisza túlsó partjával is elveszítette organikus kapcsolatát. Mindezeket a folyamatokat betetőzte – mindkét oldalon – a közös gazdálkodás bevezetése, ami visszavonhatatlanul átformálta a paraszti életmódot, munkakultúrát, a tájhoz való viszony

részleteit és a kapcsolatok rendszerét. Vagyis a Bodrogek, legalábbis magyarországi és szlovákiai oldalának is egy része valójában marginális helyzetbe kényszerült, s elveszítette a 19. század második felében megszerzett dinamikáját. Mindez alapvetően visszahatott a gazdaság és a társadalom helyzetére, de a kultúra állapotára is.

3. Akár az egész vidék, akár az egyes települések hagyományos kultúrájának átalakulását, annak meghajtóit és dinamikáját vizsgáljuk – lásd esettanulmány –, a ható tényezőknek éppen olyan hierarchikus sora rajzolódik ki, mint amilyen árnyaltan összetett a műveltség egész struktúrája. Az egyes hatások az életmódban, a kultúrában alapvető, azok egész állapotára kiható változásokat idéznek elő, mások csak annak részleteit formálják, s nem járnak sem strukturális módosulással, sem a társadalom szerkezetének átformálódásával. Ahogyan a paraszti műveltség egyaránt tartalmaz nagy területeket és kiterjedt csoportokat jellemző, általános vonásokat és regionális, ill. lokális elemeket, ugyanolyan módon hierarchizáltak a változtató hatások is. Vannak folyamatosan ható, s lassú változást előidéző tényezők akár a műveltség természeti környezetében is, s vannak gyors folyamatok, amelyeknek tempós lefutásúak a társadalmi, kulturális következményei is. Mindezek együttesen formálják azokat a kistérségi változatokat, alakítják ki az egyes települések és falucsoportok jellegét, valójában azonban ugyancsak nem állandó tömböket körvonalaznak. Az egyes csoportok azonossága és különbözősége sokszor jószerével nem is tapintható ki a társadalom és a kultúra kutatásának módszereivel, inkább csak az egyes közösségek önmagukról és másokról formált – egyébként ugyancsak változó – vélekedése utal azok mibenlétére.

Az egészségtelen birtokstruktúra, a faluhatár gyenge megtartó ereje, a kezdetben kényszerből vállalt vándormunka, az időszakos elvándorlás mind olyan tényező, ami bontja a tradicionális paraszti társadalmat és kultúrát. Ezek révén olyan új ismeretek, javak kerülnek a közösség birtokába, amelyek – kisebb-nagyobb területen – segítik a modernizációt, urbanizálódást. Ugyanakkor a paraszti mentalitás, a földéhség konzerválja a hagyományokat: a földhöz jutás vágya, az elődöktől tanult munkaeszközök és technikák jobbra a reprodukciót segítik, s nehezebben változtathatók. A konzervatív *parasztfalvak* működése és kultúrája, az ott élők műveltsége és habitusa a 20. század elejétől egyre inkább elüt a gazdálkodásában, társadalmában tagoltabb településektől. Ennek regionális részletei és a térségi tagoltságra gyakorolt hatása további vizsgálatok tárgyát képezi.

III. 1. A gazdálkodás, a társadalom, hasonlóan a paraszti kultúra változásának is döntő állomása a közös gazdálkodás kialakulása. Ez messze nem természetes, s nem organikus fejleménye a paraszti gazdálkodás üzemszervezetének, s az egész paraszti életmódnak, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, mert hozzá foghatóan gyors és mélyreható változást más módon nem tanulmányozhatunk. A kollektivizálást követő folyamatok – éppen a paraszti társadalom rendkívüli differenciáltsága miatt – ellentmondásosak, s „felülről” érkező gazdasági, társadalmi és politikai hatásokkal terhesek. Ebben a vonatkozásban igen sok hasonlóság van a határ két oldalán fekvő bod-

rogtörzi falvak törtóriájában: a kollektív gazdálkodás lényegében azonos elveken nyugodott. Ugyanakkor aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a bodrogtörzi falvak marginális helyzete, az alternatívák hiánya is hozzájárult a kollektivizálás viszonylag gyors elfogadásához. Egészében nem vitatható, hogy a kollektív gazdálkodás időszaka modernizálta a bodrogtörzi falvakat, megnyitotta azokat a nagyvilág felé, s felgyorsította a polgárosodás tendenciáit, más kérdés, hogy mindez mennyiben következménye a szövetkezetek és az állami gazdaságok működésének. Egészében természetesen nem lettek jobbak a Bodrogtörz táji adottságai és gazdasági térkapcsolatainak rendje sem alakult pozitívan, kezdetben a szövetkezetek is továbbviszik a magángazdálkodás helyi hagyományait. Az állami felvásárlás és kereskedelem azonban sok vonatkozásban leveszi az értékesítés bizonytalanságát és terhét a mezőgazdasági üzemekről, ezzel el is fedve valamelyest a rendszer működésének ellentmondásait. A „szocialista tervgazdálkodás” azonban gyakran figyelmen kívül hagyja a regionális adottságokat, ami megterheli a saját paraszti hagyományait a közösbe magukkal vitt parasztlak, társadalmi rétegek viszonyát. A módosabb paraszti réteg a szövetkezetet a bajok forrásaként emlegeti, a földnélküli szegénység könnyebben idomul ahhoz. Gyorsan lebontják az új viszonyok a hagyományos paraszti társadalom szerkezetét, a társadalmi munkamegosztás átalakulása pedig jószerével uniformizálja a települések műveltségi arculatát.

A mikro-vizsgálatok ugyanakkor alkalmasak részben az előzményekből fakadó, részben az új feltételekhez igazodó sajátos vonások megragadására. A magyarországi falvakban intézményesült a szövetkezet mellett a háztáji gazdaság, ami – önálló gazdasági tevékenységként – igen jól jövedelmezett. Rengeteg munkával igaz, de némi készpénzhez jutott a falusi népesség, amiben az egyes települések táji adottságai, termelési hagyományai és – az értékesítésben megjelenő – helyzeti energiái is tükrözödték. Mindezek a települések öröklött esélyegyenlőtlenségét hangsúlyozták. A magyarországi oldalon főleg a jószághizlalás és a zöldség-, gyümölcstermesztés, a vasúthoz közel fekvő szlovákiai falvak számára pedig főleg a zöldségtermesztés a jövedelmező. A csehszlovák állam a mezőgazdasági termelvényeket jó áron vásárolta fel, s szállította az ország északi-északnyugati, hegyesebb vidékeire és a városokba. Nagy felvásárlás zajlott például Perbenyik vasútállomásán, ami a kisériesiek vagyonosodásának fő letéteményese volt az 1970-es, 1980-as években.

A két ország szociálpolitikája és az olcsó hitelek mellett, az előzőek is szerepet játszottak abban, hogy az 1960-as évek végén, de főleg az 1970-es években épült az új lakóházak zöme, az 1950-es évektől általánossá váló elektrifikáció korszerűsítette a háztartásokat és a gazdaságokat is. A rádió, a televízió, az 1980-as évek végétől általánosan elterjedő telefonhálózat egészen más dimenziókat ad a műveltség kiterjedésének és szerkezetének is.

A közös gazdálkodás időszaka a társadalmi mobilitás megerősödését is jelenti. Igen sokan elhagyják falvaikat, s megnő az ingázás jelentősége is. (Az 1980-as évek második felében Csehszlovákiában minden harmadik dolgozó a lakóhelyén kívül dolgozott. A Bodrogtörz szlovákiai oldalán jelentős munkaerőt akkumulál az ágcsernyői vasúti átrakóhely.) Közelben kevés a munkahely, a nagy távolság gyakran végérvényesen kiszakítja a népesség – jobbára fiatal – tagjait a falujából. A falun élő, de a faluközösség

életében már kevésbé részt vevő, nagyobb jövedelemmel rendelkező, de a falusi infrastruktúra hiányait szenvedő sajátos réteg tovább bontja a tradicionális paraszti társadalmat.

Hasonlóan ellentmondásos hatású az 1989 utáni állapot: a privatizáció nem mindeütt sikeres, a vizsgált falvak tovább viszik öröklött hátrányukat. Kevés a tőke, gond az értékesítés, a modernizációnak ismét komoly gátjai vannak. A munkaerő ma is olcsóbb, mint a korszerű eszközök. Az újjászülető magángazdaságokban jobbra nem is a fiatalok dolgoznak, hanem a közép- és idősebb generáció, s nagyobb részben eleik hagyományos gazdálkodásának elemeit rekonstruálják. Nem véletlen, hogy a szlovákiai oldalon az egyben maradt kiskései szövetkezetet tartják az „átalakulás” – szinte egyetlen – pozitív példájának.

2. A Bodrogek adminisztratív központjai, az uradalmak gazdasági centrumai nem elsősorban központképző funkcióik miatt érdekesek számunkra, hanem annak illusztrálására, hogy jelenlétük miként befolyásolta a hagyományos műveltség arculatát. A trianoni határmódosítás egészében átszabta a közigazgatás szerkezetét, s az új *szolgabírói székhelyek* és a *körjegyzőségek* székhelyei érezhetően előnyt élveztek a polgárosodás, az urbanizáció folyamatában. Mindez éppen úgy belső ellentétekhez, rivalizáláshoz vezetett, mint a második világháború után a *járásai székhelyek* megállapítása, az adminisztráció hálózatának kiépítése, az összevont *termelőszövetkezeti központok*, *közös tanácsú községek központjai*, *körzetesített iskolák székhelyei*, s számos más, lokális centrum kijelölése.

IV. Bár disszertációm érdemben nem foglalkozik a Bodrogek etnikai és vallási viszonyainak történetével, az összegzésben röviden érintenem kell ezt a kérdést, mivel a problematika számos vonatkozásban összefügg a térség gazdálkodásának, életmódjának változásával, a munkakultúra és a munkaerő-egyenleg alakulásával. A Bodrogekbe irányuló migráció jelentős része spontán folyamat, aminek mozgatóit a gazdálkodásban, az életmódban, s természetesen az eltérő táji adottságokban, életminőségekben ismerhetjük fel. Részleteiben feltárássra vár, de magam úgy ítélem meg, hogy az etnikai és felekezeti viszonyok laza szálakon összekapcsolódnak a tradicionalizmus kérdésével, a változásra és változtatásra való készséggel, hajlammal is. Tapasztalataim azt sugallják, hogy – történetük, vallásuk, művelődésük évszázadai eredményeként – a ruszinság a leginkább hajlamos az új körülményekhez való alkalmazkodásra. Erre részben ad magyarázatot, hogy más földrajzi környezetből érkeztek, ugyanakkor az itteni táji, gazdasági adottságokhoz, munkakultúrához kellett alkalmazkodniuk. Számukra az asszimiláció – mind a magyarsághoz, mind a szlováksághoz – jószerével megszokott folyamat, más kérdés, hogy a vékony értelmiségi rétegüket alkotó papságuk tradicionálisan magyar érzelmű volt. Mindez azonban messze vezet, s nem kapcsolódik szorosan mostani témámhoz.

1. Annak ellenére, hogy a történeti Magyarország északkeleti részében a 20. századi viszonyok alapján nem lehet egyértelműen összekapcsolni egymással az etnikumokat

és a vallási felekezeteket, nem kétséges, hogy a vallásnak, a felekezeteknek döntő szerepük van az egyes népek identitástudatának megőrzésében. Különösen így van ez a Bodroghköz reformátusságával, ami egészében magyar ma is a táj mindkét oldalán. A vidéknek az északkeleti magyar tömb műveltségéhez való illeszkedése, a Bodroghköz szlovákiai oldalának is döntően magyar nyelvű népessége ellenére, ezen a tájon az elmúlt századokban intenzív migráció zajlott, s a műveltség mai arculatának megformálásában többféle náció is szerepet játszott. A nyugati és a keleti kereszténység találkozott ezen a tájon, s a történeti Zemplén területén a 18. század derekától négy vallási és három nyelvi körzet mutatható ki. A Bodroghköz ma Magyarországhoz tartozó falvai mellett, már a 18. században is színmagyar volt *Ladamóc, Battyán, Kaponya, Ágcsernyő, Királyhelmece, Kisgéres* és *Bodrogszentese*. Bár a mai határt övező sávban a szlovák oldalon is erős volt Sárospatak hatása, mégis, a települések többségén – a magyar mellett – ruszin és szlovák népesség is kimutatható, s alapvetően a kevert görög katolikus, római katolikus és református vallás a jellemző. A többségi reformátusság homogén magyar tömbjéhez képest, a Felső-Bodroghköz településeinek története római katolikus magyar és szlovák, görög katolikus magyar és ruszin csoportokat körvonalaz, amihez képest elenyésző a térségben a kis létszámú evangélikus szlovákság jelentősége. Az elmúlt század határmódosításai, közigazgatási és egyházi átszervezései arányaiban módosították a felekezeti viszonyokat, de érdemben nem változtattak a Bodroghköz etnikai arculatán. A 19. század végén a bodroghközi járás területén a reformátusság létszáma kétszerese volt a római katolikusságnak és háromszorosa a görög katolikusságnak. 1938-ban, a bécsi döntés után a három nagy felekezet megközelítőleg egy-egy harmaddal rendelkezett a terület népességéből: a római katolikusság kevéssel előzte meg a reformátusságot, s mindkét felekezet pár ezer fővel a görög katolikusokat. A Felső-Bodroghközben a három nagy vallás integráló ereje formálta a műveltséget, nem befolyásolva azonban a magyarság létszámbeli dominanciáját, ugyanakkor színezve azt a szlovák és ruszin csoportok – leginkább a hitéletben és a jeles napi szokásokban megnyilatkozó – kulturális specifikumaival. Ebben érdemi változás annak ellenére nem történt az elmúlt fél században, hogy a nemzetközi politikai helyzet rendre kiélezte a szomszéd országok viszonyát, ami erősen visszahatott a – főleg magyar, kisebb részben ruszin – (cseh)szlovákiai nemzeti kisebbségekre is. Amíg azonban a magyarság létszámbeli fölénye Szlovákia délkeleti sávjában egyértelműen érvényesült, addig a ruszinok önálló kisebbségként sem igen jelenhettek meg.

A nyelvében egységes, vallási összetételében is kevésbé tagolt magyarországi Bodroghköz kulturális arculata sok tekintetben mást mutat, s a kultúra vizsgálata számára is más feladatokat ad, mint a többnyelvű, vallásában pedig alapvetően tagolt szlovákiai Felső-Bodroghköz. A nyelvi folyamatok a szlovák oldalon éppen úgy feltárásra várnak ma még, mint a kisebbségi lét számos kérdése, ill. annak a tradícióra gyakorolt specifikus hatása.

2. Bizonyos, hogy a vallásnak – mind az egyén számára, mind a hitélet közösségi gyakorlásában –, de az egyházszervezés adminisztratív, területi vonatkozásainak is van szerepe a tradicionalitásban. Falvainkban nem ritka, hogy – különösen a századelőn –

két vagy több felekezet egyetlen templomba járt, s rendszeresen látogatták egymás istentiszteletét is. Amennyire toleránssá tette ez az ott élőket más vallásúak irányában, egy-egy markánsabb személyiségű, konzervatívabb lelkipásztor olykor éppen úgy szembe tudta állítani egymással a falu felekezeteit, ill. a közeli, szomszédos falvak népét. Mindezek számos, objektív módon talán meg sem ragadható összefüggésben hatottak a hagyományörzés és az új befogadásának készségére, a hitélet területén túl is.

V. 1. A fentiekén kívül számos külső és belső tényező alakítja a tradicionalitást, ill. a változás/változtatás készségét. Ma még mindezek sem általánosságban, sem a konkrét területen nem kellő mélységben feltártak. Megítélésem szerint, a közösség belső jellemzőinek, tulajdonságainak vélt vonások is jobbra a külső adottságokra, feltételekre vezethetők vissza, legfeljebb nem könnyen ismerjük fel abban a koherens tényezőket.

Összefüggés látszik a tradicionalizmus és az egyes közösségek identitástudata között is. Ezt számos tényező motiválja. Egyik legfontosabb a kisnemesi tudat, ami olykor annak ellenére konzervál hagyományokat és különít el társadalmi rétegeket, hogy a létfeltételekben, az életmódban és a műveltség egészében jószerevével azonos hagyományokat követnek (pl. Nagygyéres). Mint korábbi vizsgálatunk igazolja, nem csupán a társadalmi viszonyokat, hanem a változások befogadásának készségét is befolyásolhatja az endogámia (pl. Kisgyéres).

Sajátos adottságként, de a hagyományos paraszti műveltség szempontjából sem elhanyagolható tényezőként kell számolnunk a földesúr, a kastély jelenlétével (Pácin, Perbenyik). Ennek csupán egyik összetevője a gazdasági-társadalmi kapcsolat, viszony: a Bodroghöz egészségtelen birtokstruktúrájában persze ez sem elhanyagolható tényező. A táj világi és egyházi földesurai, 20. századi nagy bérlői igen sok családnak és számos cselédnek adtak rendszeres – nehéz munkával megszerzett – kenyeret. Azokban a falvakban azonban, ahol a földesúr – az év hosszabb-rövidebb szakaszában – lakott, a kastély és személyzete, az uraság és családja, a meg-megjelenő vendégek mintaként is hatottak a paraszti társadalomra, s befolyásolták annak kulturális változását, polgárosodását. Miközben a nagybirtok gazdálkodása térségünkben jobbra az olcsó munkaerőn nyugodott, s a parasztok dicsérőleg emlegetik a földesurat, aki nem vette el a kenyerüket mezőgazdasági gépek üzembe állításával. Az érintkezések más színterén a változások gyorsítójaként formálták a tradicionális paraszti kultúrát a kastély és lakói. A környező parasztfalvak népe azt mondja a földesúri központokról, hogy az ott élők általában „többet láttak”, mint ők: nem csupán papjukat, tanítójukat meg a jegyzőt, hanem másfajta urakat, városi embereket, s megtapasztalhatták azt, hogy van másfajta *illem* is. A ruházkodásra, a viselet alakulására a kastélybeliek közvetlenül is hatottak: az ott dolgozó cselédek is elkülönültek öltözetükben a falubeliectől, s mintaként szolgáltak a többieknek.

A tradícióval szoros összefüggést mutat a tanulás, ill. a fiatal generációk taníttatásának igénye. Könnyebben megragadhatók ennek azon vonatkozásai, amelyek – pl. a két háború között divatos gazdasági iskolák, gazdatanfolyamok stb. révén – magára a mezőgazdasági termelés technikájára, eszközkészletére hatottak, vagy amelyek, első-

sorban nők számára, kiegészítő foglalkozásokat/jövedelmeket népszerűsítettek (csuhéfonás, kosárfonás stb.). Árnyaltabb problémákat vet fel az iskolázás az identitástudat, az azzal is összefüggő tradíció vonatkozásában. Falvaink idősebb nemzedéke számon tartja, hogy az adott település mennyi tanult embert adott: ki lett orvos, ügyvéd, katonatiszt, esetleg pap, később termelőszövetkezeti vezető stb. Igyekeznek erősíteni is ezek kötődését a faluhoz: ez nem csupán az elmúlt évtizedek „kijáró” politikai szisztémájában volt fontos. A közeli oktatási intézmények – s itt elsősorban a sárospataki kollégiumra és a teológiára kell gondolnunk –, kifejezetten erősíteni igyekeztek a diákjaik, hallgatóik kötődését a szülőföldhöz, sőt, igyekeztek körükben megszervezni a lokális hagyomány kutatását.

Nagyban függött a falubeli tanító/tanár személyiségétől, hogy milyen súlyt fektetett a helyi hagyomány megismertetésére és megőrzésére, magára a magyarságtudat kialakítására, aminek formálása sokszor táplálkozott a lokális tradíció elemeiből. De befolyásolta azt a lelkész kötődése is a tájhoz, településhez: akár elszármazott volt, akár megismerni akarta a lokális hagyományt, kapcsolatot talált ebben a híveivel. Mind az iskola, mind az istentisztelet alkalmas lehetett különféle műveltségi elemek megtartására, megerősítésére, de újakkal való kicserélésére, leváltására is.

A polgárosodás folyamatában átalakulnak a társadalmi normák, értékek is. Kifejezetten szembetűnő ez például a munkaszeretet, a munkához való viszony vonatkozásában. A munkaközpontú paraszti társadalomban a munkabírás, a produktív hasznosság, az ahhoz szükséges fizikai kondíció és mentális készség előkelő helyet foglalt el az egyén társadalmi helyének kijelölésében.

2. Egészében véve megállapíthatjuk, hogy a hagyományos paraszti műveltség szerkezetét a – számos külső és belső tényező által vezérelt – gazdasági, társadalmi átalakulás folyamata az elmúlt másfél évszázadban egészében megváltoztatta. A tulajdonlás új formája éppen úgy, mint a modernizáció, az urbanizálódás, eltérő tempóban, s regionálisan is különböző módon hatott a hagyományos kultúrára és társadalomra. A sok összetevőben hasonló, részleteiben azonban eltérő táji-ökológiai adottságok, az azokhoz való alkalmazkodás formái, az összefüggésükben változtatható gazdasági-technikai tapasztalatok, a helyi közösségek öröklött normái és azok átalakulásának módja a 20. századi paraszti műveltség állapotában is lokális változatokat eredményezett. Az egyes települések sok tekintetben hasonló, számos részletében viszont specifikus életmódja, az ott élők eltérő habitusa, az öröklött tudás és annak átalakulása/átalakítása ugyancsak sajátos kulturális arculatú falvakat, ill. falucsoportokat hozott létre. A változás folyamata, annak mikéntje egészében nem ad választ arra, hogy az egyes közösségek miért és miben különböznek egymástól, ugyanakkor ennek vizsgálata akár a műveltség legapróbb elemeinek szintjéig indokolt. Beleértendő ebbe az egyes falvak egymásról kialakított – jórészt ugyancsak öröklött – vélekedése is, hasonlóan az egyes falvak önképének alakulásához. Ez véleményünk szerint szorosan összefügg a változás, a polgárosodás fokával és az arra való hajlandósággal is. Annak ellenére, hogy a modernizáció nem elsősorban a közösség hajlamának kérdése, de nem is független attól. Az eltérő adottságok egy része öröklött, s nem változtatható, más részük azonban – ép-

pen a vizsgált Bodroγκköz esetében – a 20. századi politikai, gazdasági, társadalmi hatások következménye, s mint ilyen meglehetősen ellentmondásos és esélyegyenlőtlenségeket is teremt. A vizsgált táj népe akkor is örököse ilyen módon elődei életmódjának, műveltségének, ha azt maga nem vállalja tudatosan. A modernizáció, a polgárosodás folyamata nem számolja fel egészében a tradicionális műveltséget: annak mélyén ott kristályosodik mindaz, amiben az utódok jószerével azonosak alig ismert elődeikkel.

Ha a disszertációban csak mozaikszerűen említett változásokat, a gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatok vázlatos rajzát nézzük, akkor is megállapítható, hogy a Bodroγκköz egy formálódó, alakuló táj, népének műveltsége a térség népeinek táji változata. Nem értelmezhető sem a magyar népi kultúra archaikus elemeinek gyűjtőmedréként, sem reliktum-területként. A mindenkori kutató felelőssége, hogy ne részleteket ragadjon ki az előző generációk életéből, hanem komplex vizsgálataival, sokoldalú értelmezésével igazolja az elődök mindig teljességre törekvő emberi voltát, megismételhetetlen életük teljességét.

Székely József

1950 A gazdasági munkahelyteremtés. Adatok a Székelyköz gazdaságátalakulásához. Székelyköz

Székely József

1956 Földrajzi tanulmányok a Bodroγκközben 1956. évi. Miskolc

1973 Székelymunkák a Hegyalján a 15–19. században. A Magyar Néprajzi Társaság Országos Közleményei 12. 87–92. Miskolc

1973 Lakók, falvak, emberek Bodroγκköz

1983 Az erdőgazdálkodás társadalmi szerepe. Budapest

1991 Tokaj Hegyalja szőlője és leve. Tokaj

Székely M. József

1971 Műhelyek a Hegyalján és a Bodroγκközben. Néprajzi Értékelő LXI. 83–104.

1973 A Hegyalja és Bodroγκköz művelészet. A művelészet és a társadalom. Dissertationes Ethnographicae I. 113–130. Budapest

Székely M. József (szerk.)

2000 Kiszélesítés, település- és gazdaságfejlesztés. Varga Gyula (szerk.): Hegyalja, 1956–1990. Lokális és regionális változások I. Dunaszerdahely

Székely Vilmos

1942 Az Erdős Kárpátok és a Nagy-Alföld, magyarok és magyarok. Zsigmond (Gyula) II. 108–123. Ugyor

Székely György (szerk.)

1998 A jobbágyfelszabadítás és hatása a paraszti kultúrára. Budapest

Székely Pál

1938 Székelymunkák Zemplén vármegye néprajzához. Magyar Néprajzi Társaság vármegyei üléseire. 75–84., 170–173., 205–211., 325–330. Székelyváros

Székely János

1983 Kartográfiai műhelyek a Hegyalján. Budapest

Székely György

1965 A Hegyalja. Székelymunkák. Varga Gyula (szerk.): Hegyalja. A magyarok, 39–50. Miskolc

1988 A magyarok kulturális jelenlétéje a Közép-Tisza és a Hegyalja között. Acta Ethnographica XCIX. 189–212.

IRODALOM

Anell, Bengt

- 1964 The ecological factor. Folk VI. 7–14.

Andrásfalvy Bertalan

- 1963 Duna menti gyümölcsöskertek. Adatok a magyarországi déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismeretéhez. Értekezések, 271–305. Pécs
- 1973 A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Vízügyi Történeti Füzetek 6. Budapest
- 1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd
- 1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. Ethnographia LXXXIX. 231–243.
- 1980 Néprajzi csoport, kistáj és régió. Népi kultúra – Népi társadalom XI–XII. 39–58. Budapest

Bakos József

- 1950 A pataki múlt hétköznapijai. Adalékok Sárospatak gazdaságtörténelméhez. Sárospatak

Balassa Iván

- 1956 Földosztó mozgalmak a Bodroghözben 1898-ban. Sárospatak
- 1973 Szárazmalmok a Hegyalján a 18–19. században. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 12. 87–92. Miskolc
- 1975 Lápok, falvak, emberek. Budapest
- 1985 Az aratómunkások Magyarországon, Budapest
- 1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj

Balassa M. Iván

- 1971 Méhesek a Hegyközben és a Bodroghözben. Néprajzi Értesítő LIII. 83–104.
- 1973 A hegyközi és bodroghközi méhészet. A méhtartás egész évi menete. Dissertationes Ethnographicae I. 113–150. Budapest

Balassa M. Iván (szerk.)

- 2000 Kisgéres települése és építkezése. *Viga Gyula* (szerk.): Kisgéres, 129–165. Lokális és regionális monográfiák 1. Dunaszerdahely

Balás Vilmos

- 1942 Az Erdős Kárpátok és a Nagy-Alföld, ruszinok és magyarok. Zorja (Hajnal) II. 108–125. Ungvár

Balázs György (szerk.)

- 1998 A jobbágyfelszabadítás és hatása a paraszti kultúrára. Budapest

Balogh Pál

- 1908 Statisztikai adatok Zemplén vármegye néprajzához. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 73–78., 170–173., 205–211., 322–330. Sátoraljaújhely

Barabás Jenő

- 1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest

Barna Gábor

- 1986 A búcsúvásár. *Szabadfalvi József-Viga Gyula* (szerk.): Árucseré és migráció, 39–50. Miskolc
- 1988 A tutajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármas-Körös mentén. Ethnographia XCIX. 189–212.

Barth, Fredrik

- 1969 Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference. Bergen–Oslo–London

Bácskai Vera–Nagy Lajos

- 1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest

Bársony István

- 1980 Adalékok a Szabolcs megyéből Abaúj, Borsod és Zemplén megyébe irányuló jobbágymigráció kérdéséhez a XVIII. század első évtizedétől. Borsodi Levéltári Évkönyv III. 19–34. Miskolc

Belényesy Márta

- 1955 Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő XXXVII. 11–30.

Bellon Tibor

- 1987 A gátépítés hatása a lakosság gazdálkodásának és életmódjának megváltozására. *Tóth Albert* (szerk.): „Áldás és átok a víz”. Tudományos emlékülés a Mirhó-gát megépítésének 200. évfordulóján, 113–130. Kisújszállás
- 1989 Ártéri gazdálkodás a Latorca mentén. Néprajzi Közlések V. 19–26. Bratislava
- 1991 Ártéri gazdálkodás a Tisza mentén a XVIII–XIX. században. Alföldi társadalom II. 109–124. Békéscsaba
- 1996 Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században. Karcag
- 2003 A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Budapest

Berecz Károly

- é. n. Bodroközi rigó dalok. Sátoraljaújhely
- 1901 Bodroközi rigó láta kalács. Sátoraljaújhely

T. Bereczky Ibolya

- 1994 A folyószabályozások hatása a Közép-Tiszavidék paraszti gazdálkodására. *Ujváry Zoltán* (szerk.): In memoriam Sztrinkó István, 175–184. Debrecen

Betkowszky Jenő

- 1955 Fahajók a Tiszán. Szolnok
- 1961 Tiszai hajósélet. Szolnok

Bél Mátyás

- 1984 Magyarország népének élete 1730 táján. (Válogatta, bevezette: *Wellmann Imre*). Budapest

Bihary Emil

- 1898 Népszokások Kárpát-aljai oroszainknál. Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez, I. kötet 165–167., 198–200. Sátoraljaújhely

Birket-Smith, Kaj

- 1964 Cultural Development and Geographical Adaptation. Folk VI. 23–27.

Bodnár Lajos

- 1993 Csuprosok és üstfoltozók. Pozsony
- 1995 Latorca. Királyhelme

Bodnár Péter, Legenyei

- 1903 Bodroköz a kivándorlás szempontjából. Budapest

Bodó Sándor

- 1979 Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. Ethnographia XC. 480–491.

- 1986 A mezőgazdasági termelés igaereje Magyarországon 1895-ben. *Agria* (A Dobó István Múzeum Évkönyve) XXII. 187–201. Eger
- 1988 Tokaj-Hegyalja körülhatárolása. *Bencsik János–Viga Gyula* (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, 14–21. Miskolc
- 1990 A magyar paraszti termelés igaerejének története. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 26. Debrecen
- 1992 A Bodrogek állattartása. *Borsodi Kismonográfiák* 36. Miskolc

Bogoly János

- 1992 Királyhelme. Királyhelme és a Felső-Bodrogek természetrajza és történelme. Bratislava

Boros László

- 1980 Adatok a Bodrogek agrárföldrajzához. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 2. szám 121–132.
- 1994 Adatok a felső-tiszai áruszállítás történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXII. 512–525. Miskolc
- 1994a Adatok Felső-Zemplén 19. századi szőlő- és borgazdaságához. *Néprajzi Látóhatár* 3–4. szám 205–218.
- 1996 A folyószabályozások hatása a Bodrogekben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. *Seminar* k 150. výročiu založenia Združenia pre reguláciu Tisy v Medzibodroží, 56–72. Kráľovský Chlmec
- 1997 A folyószabályozások hatása a Bodrogekben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. Tokaj és környéke. *Földrajzi tanulmányok*, 223–233. Tokaj–Nyíregyháza
- 1997a Adalékok a magyarországi Bodrogek társadalomföldrajzához. Tokaj és környéke (*Földrajzi tanulmányok*), 203–222. Tokaj–Nyíregyháza
- 1997b A folyószabályozások hatása a Bodrogekben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. Tokaj és környéke (*Földrajzi Tanulmányok*), 223–233. Tokaj–Nyíregyháza

Boros László–Korompay Gábor

- 1979 A felső-tiszai áruszállítás régen és ma. *Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv* II. Nyíregyháza

Boross Marietta

- 1957 A csányi dinnyetermesztés eszközei. *Néprajzi Értesítő* XXXIX. 257–272.
- 1959 Adatok a csányi feledinnyések életmódjának és kultúrájának alakulásához. *Ethnographia* LXX. 579–621.

Boross Zoltán

- 1985 A csempészés emlékei Medvesalján a két világháború között. *Ujváry Zoltán* (szerk.): *Gömör néprajza* I. 179–183. Debrecen

Borovszky Samu (szerk.)

- é. n. Zemplén vármegye. Budapest

Borsos Balázs

- 1994 Táj – ember – kultúra. Az ökológiai megközelítés társadalomtudományi alkalmazásához. *Dimenziók* (Felső-Magyarországi Szemle) 3. szám 95–105.
- 1994a A bodroeki települések földrajzi és területhasznosítási típusai a XIX. század közepén. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXII. 307–344.
- 1997 *Ism.: Viga Gyula: Hármast határon. Földrajzi Közlemények* 1–2. szám, 125–127.

2000 Három folyó között. A bodrogi közgazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910). Budapest

Braudel, Fernand

1985 Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus – XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest

2003 Franciaország identitása. A tér és a történelem. Budapest

Bulla Béla–Mendöl Tibor

1999 A Kárpát-medence földrajza. Budapest

Cseh Zsolt

2001 A Bodrogköz paraszti polgárosulásához (Pácin példája). *Balassa Iván* et. al. (szerk.): Előadások a Bodrogközről, 89–96. Sárospatak

Csikvári Antal (szerk.)

1940 Zemplén vármegye. Budapest

K. Csilléry Klára

1977 A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. *Ethnographia* LXXXVIII. 14–30.

Csoma Zsigmond–Löwy Lajos

1994 Kóser vágás és a kóserborok, a nemzsidó vallású magyar parasztság tudatában. *Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva* (szerk.): ...és hol a vidék zsidósága?... 95–129. Budapest

Csorba Csaba (közreadja)

1990 Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 32. Miskolc

Dankó Imre

1964 A bodrogi köz Hosszúrét települése. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV. 143–163. Miskolc

1970 Adattár a Bodrogköz és közvetlen környéke régi vízrajzához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. 375–409. Miskolc

1977 A sárospataki piac. *Opuscula Ethnographica*, 32–37. Debrecen

1979 Vándorlás és árucere (Vázlat és irodalmi tájékozódás a kárpát-medencei árucere és migráció kapcsolatának kérdéseire). *Separatum*, Debrecen

1982 A bosnyák (A századforduló egyik jellegzetes vándorárusa). *Múzeumi Kurír* 40. 105–110. Debrecen

2001 A Bodrogköz gazdálkodásának kérdései. *Bali János–Jávorka Kata* (szerk.): Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére, 89–109. Budapest

Dobrossy István

1969 Az aszalás mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. *Ethnographia* LXXX. 514–536.

Dobrossy István–Fügedi Márta

1981 Kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás a Zempléni-hegyvidék falvaiban. Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről, 125–146. Miskolc

Dóka Klára

1977 A Bodrog szabályozása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. 105–132. Miskolc

1987 A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918). Budapest

Drábiková, Ema

1989 Človek vo vinici. Bratislava

EAS = *Etnografický Atlas Slovenská*. Bratislava, 1990.

Erdei Sándor

- 1982 A dicska (vadkörte) hasznosítása a Zempléni-hegységben. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 20. 108–109. Miskolc

Erdmann Gyula

- 1986 Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. *Szabad György* (szerk.): A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról, 301–376. Budapest

P. Erményi Magdolna

- 1984–1985 Gyümölcsfajok és fajták a XVI. és XVII. században Magyarországon. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 79–121. Budapest

Ébner (Gönyey) Sándor

- 1925 A Bodrogek köz lapi községeinek településföldrajzi vázlata. Föld és Ember V. 65–102.
1929 Gyékényszövés a Bodrogek közben. Néprajzi Értesítő XXI. 109–112.

Éger György

- 1997 Táj, ember, történelem. Gondolatok Viga Gyula könyve kapcsán (Review-esszé). Limes, 2. szám, 164–167. Tatabánya

Falt'anová, L'ubica

- 1978 Sezónna migrácia pol'nohospodárskych robotníkov. Slovenský národopis, 73–82. Bratislava

Farkasfalvy Ervin

- 1938 Kereskedelem. A magyar Felvidék visszacsatolt részének statisztikája. Magyar Statisztikai Szemle XVI. 1080–1082.

Fehér György

- 2003 A termelés változó feltételei. *Estók János–Fehér György–Gunst Péter–Varga Zsuzsanna*: Agrárvilág Magyarországon (1848–2002), 91–122. Budapest

Fejős Zoltán

- 1980 Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékéről. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. 293–327. Miskolc
1993 A chicagói magyarok két nemzedéke (1890–1940). Budapest
1998 Modernizáció és néprajz. *Szűcs Alexandra* (szerk.): Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban, 7–20. Budapest

Ferko, Vladimir

- 1985 Volt egyszer egy mesterség. Budapest

Fényes Elek

- 1836–40 Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, I–VI. Pest
1851 Magyarország geographiai szótára. Pest

Fodor Ferenc–Teleki Pál–Cholnoky Jenő

- 1928 Magyarország gazdaságföldrajzi térképe. Budapest

Frake, O. Charles

- 1962 Cultural Ecology and Ethnography. American Anthropologist 64. 53–59.

Frisnyák Sándor

- 1985 Történeti földrajz. Nyíregyháza
1990 Magyarország történeti földrajza. Budapest
1990a Adalékok a Bodrogek köz történeti földrajzához (18–19. század). Separatum, Nyíregyháza

- 1994 A tájak és az emberi tevékenységi formák. *Viga Gyula* (szerk.): Megyekönyv – Borsod-Abaúj-Zemplén, 9–44. Miskolc
- 1995 Adalékok a Bodrogek történeti földrajzához (18–19. század). Tájak és tevékenységi formák (Földrajzi tanulmányok), 161–181. Miskolc–Nyíregyháza
- 1996 Az Alsó-Bodrogek helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában (18–19. század). *Seminar k 150. výročiu zalozenia Zdruzenia pre reguláciu Tisy v Medzibodroží*, 22–55. Kráľovský Chlmec
- Frisnyák Zsuzsanna*
- 2002 Szekerezés a vasutakhoz. A magyarországi vasútállomások vonzáskörzetei, 1895. *Veres László–Viga Gyula* (szerk.): A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLI. 147–170. Miskolc
- Fügedi Márta–Viga Gyula*
- 1994 A bodrogszentesi sírkövek és díszítményeik. *Ethnographia* CV. 129–144.
- Galgóczi Károly*
- 1855 Magyarország, a szerb vajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest
- Geöcze Sarolta*
- 1896 A Bodrogek a szabályozás előtt és után. A Bodroeki Tiszaszabályozó Társulat Monográfiája (1846–1896), 113–147. Budapest
- Girókuti P. Ferenc*
- 1863 Magyarország gyümölcsészete színezett rajzokban. Pest
- Görcsös Mihály*
- 1979 Népi mészégetés Debrődön. *Honismeret*, 5–6. szám 103–107.
- Gunda Béla*
- 1958 Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. *Ethnographia* LXIX. 567–577.
- 1984 A szatmári hagyományos népi műveltség etnogeográfiai helyzete. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Tanulmányok Szatmár néprajzához, 35–137. Debrecen
- 1986 Megjegyzések a kulturális ökológiához. *Új Forrás*. Október, 3–13. Tatabánya
- 1989 Két nép vándorai. A rostaforgató asszony, 227–254. Budapest
- 1989a Falucsúfolók. A rostaforgató asszony, 145–174. Budapest
- Gunst Péter*
- 1976 A mezőgazdaság fejlődésének megrekedése a két világháború között (1920-as 30-as évek). *Gunst Péter–Hoffmann Tamás* (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században, 275–400. Budapest
- Gyimesi Sándor*
- 1970 A polgári átalakulás felé. *Varga Gáborné* (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára, 35–40. Miskolc
- 1975 A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest
- Gyönyör József*
- 1989 Államalkotó nemzetiségek Csehszlovákiában. Bratislava
- Györffy István*
- é. n. Földművelés. A magyarság néprajza II. 148–202. Budapest
- 1928 Takarás és nyomtatás az Alföldön. *Néprajzi Értesítő* XX. 1–46.
- 1993 A néphagyomány és a nemzeti művelődés. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára I. Debrecen

Gyurgyik László

- 1994 Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében. Pozsony

Habovštiak, Anton

- 1968 Oravské nárečie vo vzťahu k dejinám Oravy. Zborník Oravského Múzea 1. 120–133.

Hajdú Mihály

- 1983 Orosháza XVIII. századi személynévrendszere. Nagy Gyula (szerk.): Tanulmányok Orosházáról és környékéről. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 7. 43–112. Békéscsaba
- 1995 A családnevek és a foglalkozások összefüggései Orosházán 1931-ben. *Hévvizi Sándor – Szabó Ferenc* (szerk.): Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéből, 115–139. Orosháza

Hardesty, L. Donald

- 1972 The Human Ecological Niche. *American Anthropologist* 74. 458–466.

Hofer Tamás

- 1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Ethnographia* LXXXVI. 398–414.
- 1980 A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. *Paládi-Kovács Attila* (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei, 103–129. Budapest
- 1989 Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok. Adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben. *Janus*, VI. 1. szám 59–75. Pécs
- 1994 Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések. *Kisbán Eszter* (szerk.): Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás, 233–247. Budapest

Hoffmann Tamás

- 1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest
- 1996 Vizek, lápok, erdők emlékezete a néprajzban (Viga Gyula: Hármastatár határon). *Új Holnap* 41. szeptember, 99–107. Miskolc
- 1998 Európai parasztok. A munka. Budapest
- 1998a Barna vagy fekete (Néprajzi elméletek német nyelven). Népi kultúra – Népi társadalom XIX. 9–26. Budapest

Hőgye István

- 1986 Szőlőmunkák és munkabérek Hegyalján a XVII–XVIII. században. *Borsodi Levéltári Évkönyv* V. 185–226. Miskolc

Ikvai Nándor

- 1991 Ökológia és agrokultúra (A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. 329–337. Miskolc

Istvánovits Márton

- 1979 Hagyomány. Magyar Néprajzi Lexikon 2. 393. Budapest

Janó Ákos

- 1986 A Bodroghöz néprajzi irodalma. *Viga Gyula* (szerk.): Fejezetek a Bodroghöz néprajzából, 73–99. Miskolc

Juhász Antal

- 1962 A tiszai tutajozás és a szegedi super mesterség. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 117–147. Szeged

Kalavsky, Michal

- 1994 Vallási és nyelvi viszonyok Zemplénben a 18. század derekán. *Liszka József* (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok*, 312–315. Komárom–Dunaszerdahely

Katona Imre

- 1976 A magyar vásárok folklórja. *Szóllósi Gyula* (szerk.): *Vásártörténet – hídivásár*, 111–192. Debrecen

Kántor Mihály

- 1926 Bodroközi adatok a sarlós aratáshoz. *Néprajzi Értesítő* XVIII. 83–86.
1929 A cigándi cigányok gyékénymunkája. *Néprajzi Értesítő* XXI. 113.
1960 A cigándi „körömpe”. *Borsodi Szemle*, 453–458.
1961 Bodroközi len- és kendermunkák, szőttesek. *Sárospatak*

Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson

- 1975 Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei. *Vízügyi Történeti Füzetek* 8. Budapest

Keszeg Vilmos

- 2003 Tájban élő ember: hiedelem és biográfia. *Viga Gyula–Holló Szilvia Andrea–Cs. Schwalm Edit* (szerk.): *Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére*, 60. születésnapja alkalmából, 133–150. Budapest

Kiss Károly

- 1896 A Bodroköz köz- és mezőgazdasági szempontból. A Bodroközi Tiszaszabályozó Társulat Monográfiája (1846–1896), 45–60. Budapest

Kiss Lajos

- 1981 A szegény emberek élete I–II. Budapest

Kossuth János

- é. n. Szőlőművelés és gyümölcstermelés. *Borovszky Samu* (szerk.): *Zemplén vármegye*, 188–199. Budapest

Kovács Ágnes

- 1966 A rátótiádák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai. A Magyar Népmese-katalógus Füzetek 3. Budapest

Kós Károly

- 1972 Az árucseré néprajza. *Népelet és néphagyomány*, 9–51. Bukarest

Kósa László

- 1967 Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata (Adatok a sarló-kasza eszközváltáshoz). *Ethnographia* LXXVIII. 22–40.
1979 Görögdinnye. *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. 314–315. Budapest
1981 Sárgadinnye. *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. 398. Budapest
1982 Ember és táj. *Jegyzetek a magyar nép környezetalakító munkájáról*. *Balassa Iván–Ujváry Zoltán* (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*, 15–20. Debrecen
1987 Integrálódás és differenciálódás. Etnokulturális folyamatok a szlovákiai magyarok legújabb történetében. *Folklór és Tradíció* IV. 219–227. Budapest
1990 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). *Studia Folkloristica et Ethnographica* 27. Debrecen

Kresz Mária

- 1960 Fazekas, korsós, tálas. *Ethnographia* LXXI. 297–379.

Kroeber, A. L.

- 1931 The Culture-Area and Age-Area Concepts of Clark Wissler. *Rice, S. A.* (red.): *Methods in Social Science*, 248–265. Chicago

Kuknyó János

- 1973 A szabolcs-szatmári almatermő körzet kialakulása. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 5. Földrajz, 57–80. Nyíregyháza

Lázár István

- 1974 Kiált Patak vára. Budapest

Liszka József

- 1998 „Tudománynak kezdetiről”. Budapest–Dunaszerdahely
1998a A (cseh)szlovákiai magyarság populáris kultúrája (1918–1998). Vázlat. *Tóth László* (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története (1918–1998)*, 168–206. Budapest

Lowie, H. Robert

- 1997 A kultúra meghatározói. *Bohannon, Paul–Glazer, Mark* (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*, 190–206. Budapest

Magda Pál

- 1819 Magyar Országának és a' határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geográfiai leírása. Pest

Mailáth József (szerk.)

- 1896 A Bodrogi Tiszaszabályozó Társulat Monográfiája (1846–1896). Budapest

Mailáth József

- é. n. (1900) Mezőgazdaság és állattenyésztés. *Borovszky Samu* (szerk.): *Zemplén vármegye*, 172–187. Budapest

Majdán János

- 2002 A vasút polgárosító hatása. *Tóth G. Péter* (szerk.): *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*, 303–324. Veszprém

Makkai László (szerk.)

- 1966 Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Budapest

Márkus Mihály

- 1964 Magyar szarvasmarha az Alacsony-Tátrában. *Ethnographia* LXXV. 467–470.
1977 A kelet-szlovákiai sertéskepecsek életéből. *Ethnographia* LXXXVIII. 365–391.

Mendöl Tibor

- 1932 Táj és ember. Budapest
1947 A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. Néptudományi Intézet, Budapest

Molnár András

- 1799 Tekintetes, nemes, nemzetes Zemplén vármegye leírása. OSZK. Kézirattára, Quart Hung. 61.

Müller Róbert

- 2000 A középkor agrotechnikája. *Bende Livia–Lőrinczy Gábor* (szerk.): *A középkori magyar agrárium*, 27–44. Ópusztaszer

Nagy Éva

- 1971 A kendervászon a karcsai népeletben. *Kováts Dániel* (szerk.): *Abaúj és Zemplén népeletéből*, 169–180. Sátoraljaújhely

Nagy Géza

- 1975 A képek munkaszervezete és életmódja a Bodroghözben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII-XIV. 549-566. Miskolc
- 1977 Karcsa mai család- és ragadványnevei. Magyar Személynévi Adattárak 16. Budapest
- 1978 Tájszavak a bodroghözi Karcsa községből. Magyar Nyelvjárások CII. 96-108.
- 1988 Vízre utaló határnevek a Bodroghözben. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 2. 123-152. Sátoraljaújhely
- 1992 Bodroghözi tájszótár. Pácin
- 1999 A Bodroghöz helytörténeti és néprajzi bibliográfiája, 1837-1997. Bodroghözi Füzetek 12-13. Sárospatak-Karcsa

Nádasi Éva

- 1985 A gazdálkodás és az etnikum viszonya. Szabadfalvi József-Viga Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, II. Kiegészítő kötet, 23-26. Miskolc

Orosz István

- 1965 A differenciálódás és kisajátítás. Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848-1914). II. 9-145. Budapest
- 1979 Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. Kovács Endre (főszerk.): Magyarország története 1848-1890. 1039-1117. Budapest
- 1994 A tartásmód átalakulásának kérdései a magyarországi állattenyésztésben a XIX. század első felében. Kulcsár Árpád-Szulovszky János (szerk.): Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára, 167-177. Budapest

Paládi-Kovács Attila

- 1973 Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről. Ethnographia LXXXIV. 511-526.
- 1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest
- 1988 Cseregyermek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben. Életmód, foglalkozás, nemzetiség, 145-156. Debrecen
- 1991 A történeti források szerepének változása a magyar néprajzban. Ujváry Zoltán (szerk.): Történelem, régészet, néprajz, 125-133. Debrecen

Palotás Zoltán

- 1990 A trianoni határok. Budapest

Petercsák Tivadar

- 1981 Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon. Ethnographia XCII. 436-451.

Petrichevich-Horváth Miklós

- 1938 Közlekedés. A magyar Felvidék visszacsatolt részének statisztikája. Magyar Statisztikai Szemle XVI. 1100-1102. Budapest

Pounds, Norman, J. G.

- 2003 Európa történeti földrajza. Budapest

Prasličková, Mária

- 1979 Brdárstvo a voštinárstvo v západnom Gemeri. Rimavska Sobota

Püspöki Nagy Péter

- 1977 (Fordította, bevezette, jegyzetekkel ellátta) Bél Mátyás a Bodroghözről. Irodalmi Szemle XX. 10. szám 904-920. Bratislava

Rapaics Raymund

1940 A magyar gyümölcs. Budapest

Rácz István

1980 A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1848–1914. Budapest

Rácz Lajos

1994 A történeti idő és a földrajz. *Kulcsár Árpád–Szulovszky János* (szerk.): Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára, 311–325. Budapest

Réfi Oszkó Magdolna

1997 Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században. Nyíregyháza

Révész László

1996 A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc

Sándor István

1977 A magyar néprajztudomány bibliográfiája (1850–1870). Budapest

Sápos Aranka

2001 Középső-Zemplén migrációs folyamata a dualizmus korában. *Balassa Iván* et. al. (szerk.): Előadások a Bodrogról, 28–35. Sárospatak

Sárkány Mihály

1979 Kulturális ökológia – távlatok és korlátok. Világosság 20. 564–569.

Schafarzik Ferenc

1904 A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Budapest

Selmeczi Kovács Attila

1979 Der Garbenbindestock im Karpatenbecken. *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 1. 75–84. Debrecen

Sipos István

2003 A kisvasút születésnapján. Zempléni Múza, november, 71–74. Sárospatak

Siska József

1986 A bodroközi termelő gazdálkodás évszázadai. Széphalom I. 199–221. Sátoraljaújhely

2003 Alta non alte. A 'Sennyey család története. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. 283–308. Miskolc

Smajda, Mihajlo

1992 A isi vam vinci suju. Kalendarna obrjadoviszy ruszinuv-ukrainciv Cseho-Szlovaccsini. Bratislava–Prešov

Soós Kálmán

1996 A tiszai árvizek problémája Ung, Szabolcs, Zemplén és Bereg megyék levelezésében (1715–1790). Néprajzi Látóhatár V. 1-2. szám 1-13.

Süli-Zakar István

1980 Tokaj-Hegyalja és környékének népmozgalma 1787–1970 között. Borsodi Levéltári Évkönyv III. 35–76. Miskolc

Sümei Pál

1996 Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az elmúlt 150 000 év során. *Panniculus* 3. 367–395.

2000 A középkori Kárpát-medence éghajlati és környezeti viszonyai. *Bende Livia–Lőrinczy Gábor* (szerk.): A középkori magyar agrárium, 9–25. Ópusztaszer

Sümegei Pál–Kertész Róbert

- 1998 A Kárpát-medence öskörnyezeti sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorkorban? *Jászkunság* 44. 144–157.

Szabó Ferenc

- 1993 Egy orosházi városnegyed családnevei 1928-ban. *Hegedűs Attila – Laczkó Krisztina – Papp Lajos* (szerk.): 103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára. *Névtani Értesítő* 15. 278–281. Budapest

Szabó István

- 1969 A középkori magyar falu. Budapest

Szabó István (szerk.)

- 1965 A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1918) I–II. Budapest

Szabó Lajos

- 1973 A „Mirhó Gáttyának” építése. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* V. 151–157. Szolnok

Szabó László

- 1993 Társadalomnéprajz. Debrecen
1996 Tájátalakítás és a kultúra egységesülése. *Társadalom, etnikum, identitás*, 152–158. Debrecen

P. Szathmáry Károly

- 1863 A Tisza bölcsője, V. *Vasárnapi Újság*, 387–388.

Szilágyi Miklós

- 1997 *Ism.: Viga Gyula: Hármass határon. Regio* 3–4. szám, 210–212. Budapest
2000 Kapcsolatok a külvilággal. *Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós* (szerk.): *Magyar néprajz* VIII. *Társadalom*, 830–865. Budapest

Szolnoky Lajos

- 1978 Háziiipar. *Ortutay Gyula* (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. 505. Budapest
1987 *Barabás Jenő* (szerk.): *Magyar Néprajzi Atlasz* I. térképlapjai. 25.: Az aratásnál használt kasza nyele a 20. század közepén., 28.: Villás és gereblyés kaszacsapók. Budapest

Szuhay Miklós

- 1998 A mezőgazdaság kapitalizálódása – 1848–1918. *Gunst Péter* (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*, 137–161. Budapest

Szulovszky János

- 1992 Füstfaragók. *Studia folkloristica et ethnographica* 32. Debrecen

Takács Lajos

- 1964 Dohánytermesztés Magyarországon. Budapest
1980 Irtásgazdálkodásunk emlékei. Budapest

Takács Péter–Udvari István

- 1989 Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXVII. 359–381. Miskolc
1992 Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából. Adalékok zempléni ruszin és szlovák községek történetéhez. *Vasvári Pál Társaság Füzetei* 7. Nyíregyháza
1995–1998 A Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. I–III. kötet. Nyíregyháza

Takáts Sándor

- 1898 A Szamos szabályozása a múlt században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle V. 545-576. Budapest
1899 Az Ecsedi-láp eresztése a múlt században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VI. 1-34. Budapest

Tamás Edit

- 1999 A Bodroglak népessége a XVIII–XX. században. Vallási és nemzetiségstatisztikai feldolgozás. Sárospatak

Tálas István

- 1946 Kállay Ferenc és az alföldi „nomád mezőgazdálkodás”. Ethnographia LVII. 13–19.

Thirring Lajos

- 1938 Terület és népesség. A magyar Felvidék visszacsatolt részének statisztikája. Magyar Statisztikai Szemle XVI. 1014–1026.

Tóth Zoltán

- 2000 Luka. A paraszti társadalom folyamatossága a jobbágyszabadítás után. *Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós* (szerk.): Társadalom. Magyar Néprajz VIII. 945-954. Budapest

Trejbál, Jiří

- 1973 Susšarny ovoce na Slovensku I. Zborník Slovenského Národného Múzea. Etnografia 14. 107–178. Martin

Udvari István (közéteszi)

- 1988 Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. *Bencsik János–Viga Gyula* (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, 48–61. Miskolc
1992 Molnár András: Tekintetes, Nemes, Nemzetes Zemplén vármegye leírása (1799). Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén 18. 80–84. Miskolc
1992a Ruszinok a XVIII. században. Nyíregyháza

Ujváry Zoltán

- 1969 Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Műveltség és Hagyomány XI. Debrecen
1980 A népszokások interetnikus kapcsolatairól a Kárpát-medencében. Népszokás és népköltészet, 87–117. Debrecen
1986 Vásári szórakoztatók, vándor mulattatók és a vásárt megjelenítő népi játékok. *Szabadszabó József–Viga Gyula* (szerk.): Árucseré és migráció, 29–38. Miskolc

Valter Ilona

- 1964 Régészeti adatok a Bodroglak honfoglalás kori településtörténetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV. 131–141. Miskolc
1974 A Bodroglak honfoglalás kori és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szemle XIV. 1–55.

Varga Gáborné (szerk.)

- 1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc

Várkonyi Ágnes, R.

- 1992 Pelikán a fiaival. Budapest

Viga Gyula

- 1986 A gyümölcs a népi árucserében. *Szabadszabó József–Viga Gyula* (szerk.): Árucseré és migráció, 175–205. Miskolc
1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc

- 1991 A jármi dinnye. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Régió és Kultúra. Tanulmányok Szatmár néprajzából Gunda Béla tiszteletére, 91–124. Debrecen
- 1991a Fuvaros közvetítők a Felföld és a magyar Alföld közötti árucserében. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Történelem, régészet, néprajz, 209–220. Debrecen
- 1992 Áruk és emberek mozgása a Felföldön: ökológiai szempontok. *Mohay Tamás* (szerk.): Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára, 107–117. Debrecen
- 1993 A tárkányi Tisza-kertek. Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának formáihoz. *Ethnographia* CIV. 423–434.
- 1994 A csempészet emlékei a Bodrogtőzben. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Történeti és néprajzi tanulmányok, 243–247. Debrecen
- 1994a Falucsúfolók a Felső-Bodrogtőzből. *Kováts Dániel* (szerk.): Széphalom 6. 333–348. Sátoraljaújhely
- 1996 Hármastatár. Tanulmányok a Bodrogtőz változó népi kultúrájáról. *Officina Musei* 4. Miskolc
- 1997 Alakuló tájban változó kultúra. *Honismeret* 3. szám 7–10.
- 1999 A tradíció és a változás néhány jellemzője a Bodrogtőz népi műveltségében (Karcsta és Pácin példája). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. 1127–1155.
- 1999a A hagyomány és a változás kérdése a magyar népi kultúrában. *Tisicum*. A Jász-Nagykún-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XI. 59–63. Szolnok
- 2000 Néhány mondat a bodrogtőzi ruszinokról. *Fábián Miroszláva-Horváth Katalin* (szerk.): Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 70. születésnapjára, 140–144. Ungvár
- 2001 Megjegyzések a paraszti kultúra változásának kérdéséhez. Bodrogtőzi példák. *Bali János-Jávorka Kata* (szerk.): Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére, 75–87. Budapest
- 2001a A Latorca néprajzához. *Barna Gábor* (szerk.): Társadalom, kultúra, természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére, 207–216. Karcag-Szeged-Szolnok
- 2002 A tájformáló kultúra korszakai és a kultúrtáj változásai a Bodrogtőzben. *Keményfi Róbert* (szerk.): A kultúra táji, térbeli változatai. Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére, 281–289. Néprajzi Látóhatár 1–4. szám
- 2003 A paraszti igaerő és a munkakultúra néhány összefüggése a Bodrogtőzben. *Viga Gyula-Holló Szilvia Andrea-Cs. Schwalm Edit* (szerk.): Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából, 85–91. Budapest

Viga Gyula-Viszóczky Ilona

- 1997 Adalékok a Felső-Bodrogtőz vizeinek hasznosításához. Széphalom 9. 167–174. Sátoraljaújhely
- 2000 A paraszti gazdálkodás változásai. *Viga Gyula* (szerk.): Kisgérés, 167–208. Dunaszerdahely-Komárom

Wekerle Sándor

- 1900 Zemplén megye. Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képekben XVIII. 363–387. Budapest

Wellmann Imre

- 1980 Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. *Történelmi Szemle*, 376–449.

Viga Gyula

A változó és változatlan. (A hagyományos gazdálkodás, a paraszti társadalom és a kultúra változásának főbb vonásai a Bodroglókben a 19-20. században.)

PhD értekezés. Témavezető Andrásfalvy Bertalan professor emeritus.

PÉCS, 2004.

A disszertáció a paraszti, majd a mezőgazdasági lakosság kultúrája 19-20. századi változásait vizsgálja a Bodroglók falvaiban, 47 községben, mind a magyar, mind 1920-tól a szlovákiai oldalon. Az antropológia kultúra fogalmát használja, a területet közel tíz éven át vizsgálta. A Bodroglókben a vízrendezéssel a 19. század második felében jelentős tájatalakító munka folyt. Előtte, amint egykorú térképek is mutatják, nagy kiterjedésű mocsarak borították a felszínt. Ennyiben hasonló volt a táj az Ecsedi-láp, a Rátköz, Sárét, a dunántúli Sárköz és Szigetköz vidékéhez. E körülményből származott az etnográfia azon megközelítése, mely az egész Bodroglózt, árnyaltabb vizsgálat nélkül, hosszú időre archaikus, hagyományörző területnek tekintette, az ártéri gazdálkodást pedig kiemelkedő élelemszerzési módnak. A szerző fő tézise ennek cáfolata, amennyiben kimutatja, hogy a lápvilág időszakában is a földművelés volt a legfontosabb termelési ág. A parasztbirtokok a lecsapolással alig növekedtek, mert az új területeket a nagybirtok vette használatba. A gazdálkodás, kultúra és mentalitás fokozatos változásainak elemzése során, bemutatást kapunk a területről kirajzó, ill. oda bevonuló mezőgazdasági vándormunkáról a maga idejében, a piahelyek szerkezetéről és annak kényszerű átalakulásáról a határváltozásokkal, a kivándorlással és a lakosság sok más tevékenységéről.

A disszertáció sokoldalú társadalmi-gazdasági vizsgálatot szintetizál és előnyére szól, hogy további kérdéseket tesz fel.

